



Mexriniso ABUZALOVA,

BuxDU professori, filologiya fanlari doktori

Shahnoza ISLOMOVA,

BuxDU O'zbek tilshunosligiga jurnalistika kafedrasida tayanch doktoranti

E-mail: @Abuzalova;islomovas98@gmail.com

Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti, f.f.f.d. N.I. G'aybullayeva taqrizi asosida

PSYCHOLINGUISTIC CHARACTERISTICS OF MEDICAL LANGUAGE AND MEDICAL TEXTS

Annotation

The article discusses the active integration of linguistics with medicine, the disclosure of the linguistic features of medical units, the identification of medical linguistic units from literary texts, and the study of textual linguistic features.

Key words: Linguistics, medical text, medical units, doctor's speech, medical language, medical terminology, medical paremas.

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА МЕДИЦИНСКОГО ЯЗЫКА И МЕДИЦИНСКИХ ТЕКСТОВ

Аннотация

В статье говорится об обеспечении активной интеграции языкознания с медициной, выявлении языковых особенностей медицинских единиц, вопросах их влияния на психологию человека, выявлении медицинских языковых единиц из художественных текстов, исследовании текстолингвистических особенностей.

Ключевые слова: Языкознание, медицинский текст, медицинские единицы, врачебная речь, медицинский язык, медицинская терминология, медицинские термины.

TIBBIYOT TILI VA TIBBIY MATNLARNING PSIXOLINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Аннотация

Maqolada tilshunoslikning tibbiyot bilan faol integratsiyalashuvini ta'minlash, tibbiy birliklarning lingvistik xususiyatlarini ochib berish, ularning inson psixologiyasiga ta'siri masalalari, tibbiy lingvistik birliklarni badiiy matnlardan aniqlash hamda matniy lingvistik xususiyatlarini tadqiq etish xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Tilshunoslik, tibbiy matn, tibbiy birliklar, shifokor nutqi, tibbiyot tili, tibbiyot terminologiyasi, tibbiy paremlar.

Kirish. Muayyan xalqning o'zligi, dunyoqarashi, tafakkuri, turmush tarzi, o'tmishi va kelajagini aks ettirishda ona tilining o'rni beqiyos. Tilning lisoniy imkoniyatlaridan amaliy foydalanish, tilshunoslikning qator fanlar bilan aloqasini o'rganish natijasida nutqning serqirraligi yaqqol namoyon bo'ldi. Tilning bunyodkorlik vazifasi, amaliy ahamiyati tilshunoslikning qator fanlar bilan integratsiyalashuvi natijasida ochib berildi. Natijada, qator soha lingvistikalari shakllandi: psixolingvistika, sotsiolingvistika, neyrolingvistika, lingvokulturologiya, tibbiy lingvistik va boshqalar.

"Globallashuv sharoitida milliy tilimizning sofligini saqlash, uning lug'at boyligini oshirish, turli sohalarda zamonaviy atamalarning o'zbekcha muqobilini yaratish, ularning bir xil qo'llanishini ta'minlash dolzarb vazifa bo'lib turibdi... Yana bir muhim vazifa fundamental tadqiqotlar, sanoat, bank-moliya tizimi, yurisprudensiya, diplomatiya, tibbiyot va boshqa tarmoqlarda davlat tilini to'laqonli qo'llash bilan bog'liq"[1] ekan, tibbiy birliklarning ma'naviy, vazifaviy, uslubiy xususiyatlarini aniqlash ham muhim ahamiyatga ega.

Bugungi kunda tibbiyot tilshunosligi, tibbiy lingvistik deb ataladigan yangi fan tarmog'i rivojlanib bormoqda. Tibbiyot tili tibbiyot tarixchilari uchun ham, tilshunoslar uchun ham dolzarb masalalarni hal etmoqda. Klassik olimlar eng qadimgi tibbiy yozuvlarning mazmuni va tilini batafsil tahlil qildilar, bugungi kunda esa tibbiy lingvistikaning, tibbiy terminologiyaning keyingi rivojlanishi tilshunosligimizning yutug'idir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Zamonaviy tibbiyotning kelib chiqishi va taraqqiyot bosqichi qadim

tarixning turli davrlaridagi dunyoqarashlarni qamrab oladi. Ayonki, turli kasalliklar, ularni davolash va oldini olish haqidagi bilimlar asosi qadimdan kishilarning tajriba va kuzatishlariga bog'liq bo'lgan. Tibbiyotning xalq tabobatidan mustaqil fan darajasiga ko'tarilishida qadimgi Misr, Bobil tibbiyoti, Gippokrat va Galenning muhim o'rni bor. Gippokrat kasalliklarni aniqlash, bemorning hayoti va faoliyatiga tashqi muhitning ta'sirini o'rganish, xastalikning kelib chiqish sabablarini topish va davolashda bemor organizmining o'ziga xos xususiyatlarini bilish kabi masalalar bilan shug'ullangan. Galen esa birinchi bo'lib organizmdagi a'zo va sistemalarning tuzilishi hamda funksiyalarini, asosan, hayvonlar (maymunlar) organizmidagi tajriba qilib o'rgangan. Uning anatomiya va fiziologiyaga doir asarlari to XVI asrgacha tibbiyotning asosi bo'lib xizmat qildi.

O'rta asrda Abu Ali ibn Sino tibbiyotning rivojlanishiga katta hissa qo'shdi. Uning "Al-Qonun fit-tib" ("Tib qonunlari") asari ko'p asrlardan beri dunyo tibbiyotida asosiy qo'llanma bo'lib kelmoqda.

Hozirgi kunda zamonaviy tilshunoslik muammolari odatda inson omili orqali ko'rib chiqiladi. Deyarli barcha kasblar ixtisoslashgan jargonlarga ega. Tibbiyot o'z noyob tili bilan bundan istisno emas. Tibbiyot tarixidan ma'lumki, bundan 2400 yil muqaddam Suqrotning shogirdi Aflotun shunday degan: "Juda katta xatolik sodir bo'lyapti: vujud va ruhiyat kasalliklarini alohida-alohida hakimlar davolayapti. Axir, vujud va ruh bir-biridan ajralgan holda emas-ku?!"

Haqiqatdan ham hakimlar yaqin kunlarga qadar bemorni "taqsimlab" davoladilar. Natijada, kasallar katta kuch va vaqt sarf etgan holda davo topdi. Antroposentrik tilshunoslik yo'nalishi hisoblangan tibbiy lingvistik tibbiyot

va psixologiya, tibbiyot va falsafa, tibbiyot va mantiq, tibbiyot va lingvistikada uyg'unligida juda ko'plab muammolarga yakun yasamoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Tibbiyotda mavjud bo'lgan va bemorlar uchun ishlatiladigan dori-darmonlar xususiyatlari, ta'siri, kasalliklar nomlari, shifokorlar nutqida uchraydigan ko'plab so'zlar bemorlar va ularning yaqinlari uchun tushunarsizdir. Chunki, tibbiy atamalarning deyarli ko'pchiligi lotin yoki ingliz tilidadir. Bugungi kunda tilshunosligimiz oldidagi dolzarb masalalardan biri milliy tibbiyot tilini yaratish masalasidir. Tibbiyot terminologiyasi dunyoda eng qadimgi maxsus atamalardan biri hisoblanadi. Bu leksikaning ixtisoslashgan sohasi tilshunoslik fanidir, u o'rganadi, tahlil qiladi va tavsiflaydi.

Dunyo tilshunosligida tibbiyot tili shakllanib bo'lgan, ularning maxsus terminologiyasi, tibbiy birliklar korpusi yaratilgan. Tibbiyot terminologiyasining asosini yunon-lotin tili tashkil etadi, tibbiyot tili ham yunon-lotin yadrosining natijasidir[2].

Tilimizdagi ayrim iboralarning etimologiyasi tibbiyotga borib taqaladi. Masalan, "sherdek yuragi bor" iborasi — eng qo'rqqoq jonivor hisoblangan quyonning buyrakosti bezlari asosan, adrenalin ishlab chiqaradi, vahshiy hayvonlarniki esa noradrenalin ishlab chiqaradi. Bunaqa alomatlar odamlarda ham uchraydi. Masalan, yili sher bo'lgan odamda hissiyotli, asabiy taranglik vaqtida ko'p miqdorda noradrenalin ishlab chiqariladi. Bunaqa odamlar asabiy taranglik vaqtida o'zlarini bardam tutadilar. Ularda ichki imkoniyat zaxirasi kuchli bo'ladi. Bunaqa odamlarni "Sherdek yuragi bor" deyishadi[3].

Tahlil va natijalar. Tibbiyot va tilshunoslik integratsiyaga kirishuvi ko'plab kasalliklarga oson davo usullarini topishga imkon yaratdi. Har qanday shifokor, tabib, muolajakor faqat bemor uchun ishlamasligi kerak va buni bemorga to'g'ri yetkazib bilishi lozim. Ibn Sino aytganidek: Biz uchtamiz: men, sen va kasallik. Agarda men bilan sen birlashsak, albatta, kasallikni yengamiz, agarda sen kasallik yoniga tushadigan bo'lsang, unda men o'jizman[4]! Bu axborotli yondashuvdir. Axborotni to'g'ri yetkazib berish va uni qabul qilish juda muhimdir. Ibn Sino tabib, muolajakor, nafaqat, davokor bo'lmog'i, balki mohir notiq, kuchli pedagog bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi.

Bugungi kunda tibbiy birliklar leksikasining asosini yunon-lotin birliklari tashkil etadi. Ammo, yunon-lotin tilidagi tibbiy birliklarning milliy (o'zbekcha) varianti ham bor.

Tibbiyotda ishlatiladigan terminlarning ko'pchiligi bemorlar va ularning yaqinlari uchun tushunarsizdir. Bugungi kunda tilshunoslar oldidagi vazifalardan biri yo'qolib borayotgan noyob tibbiy birliklarni to'plash, Ibn Sino qalamiga mansub "Tib qonunlari" asaridagi ayrim tibbiy birliklarni lingvistik jihatdan o'rganib shifokorlar va xalqqa lug'atlar, qo'llanmalar shaklida taqdim etishdir. Masalan, hozirgi kun tibbiyot termini hisoblangan "diabet", "qand" kasalligini olaylik. Bu kasallik "Tib qonunlari"da "shakar" kasalligi deb berilgan va izohi quyidagicha keltirilgan:

...tez-tez va ko'p siyish, doimiy chanqash, tutoqish, bemorning darmonsizligi va ba'zan bemorning gangrena kasalligiga muhtalo bo'lishi; bu kasallikda siydik tiniq, og'ir va mo'l bo'ladi. Bug'ga aylangandan keyin qolgan quyqasi asaldan shirin ta'mga ega bo'ladi, tanada shakar miqdori oshib ketadi[5].

Diabet—[yun.diabino-o'taman, o'tib ketaman]. Tibbiyotda kasalliklarning ko'p siydiradigan turlarining umumiy nomi[6].

"Har yili dam olishga borganimda onamga gilam paypoq olib kelaman. Kavkaz tomonda ko'p bo'ladi. Juba deyishadi, jurabi deyishadi. Oyim xuddi noyob narsaga ega bo'lgandek, uzundan-uzoq duo qiladi. Shundoq mehribon o'g'li borligini aytib qo'shnilariga maqtanadi. Uning oyog'i

kasal. Salqin tushishi bilan shishib ketadi, og'riydi. Qo'ni-qo'shnilar ahvol so'rasa, ularniyam, o'ziniyam yupatadi. — Ha, endi keksalik-da, o'rgilay. Lekin onamning oyoq og'rig'i faqat keksalikdan emas. Buni boshqalar bilmasa ham, men bilaman. Yaxshi bilaman. Bolaligimda ko'p kasal bo'lardim: qizamiq, ko'kyo'tal, bezgak... Shuning uchun oshxonadagi mixda ko'k qarg'aning patidan tortib, gultojixo'rozgacha ilig'lik turardi... Ayniqsa, tomoq og'rig'i yomon qiynaydi. Oyog'im zaxga tegishi bilan tomog'im og'rishga tushadi. Oyoq bilan tomoqning nima aloqasi borligini haliyam tushunolmayman. O'shanda necha yoshligim esimda yo'q. Biroq juda kichkina edim. Bir kuni akalarim bilan yaxmalak o'ynab terlab ketdim. Terlab turib muz yedim. Kechqurun isitma ko'tarildi. Quv-quv yo'talaman. Oyim tomog'imni achchiqtosh bilan chayib ko'rdi, bo'lmadi, turshak qaynatib suvini ichirdi, bo'lmadi... Oxiri tomog'im xippa bo'g'ilib qoldi. Og'riqni sezmayman-u nafas olishga qiynalaman. Hushimdan keta boshlaganimni es-es bilaman. Qulog'im ostida onamning chirqillab yig'lagani, hadeb bir gapni qaytarayotgani eshitiladi:

— Voy, endi nima qilaman! Voy, bolam o'lib qoladi!

Keyin meni shosha-pisha ko'rpachaga o'radi. Bir mahal onamning qo'lida ketayotganim esimda bor. Gupillatib qor yog'ayotganini his etib turardim-u, biroq yuzimga qor tushmas edi. Onamning issiq nafasi urilib turar, u sirg'anib-sirg'anib borar, og'ir hansirar edi. Xira chiroq miltirab turgan allaqanday uyga kirdik. Ko'z o'ngim yana qorong'ilashib ketdi. Oyim hamon chirqillaydi.

— O'lib qoladi! Bolaginam o'lib qoladi!

— Vahima qilmang, poshsha, dardni bergan Xudo, davosiniyam beradi.

Bu Hoji buvining ovozi ekanini g'ira-shira idrok etdim. Hoji buvi boshimni tizzasiga qo'yib chalqancha qilib yotqizdi. Doka o'ralgan barmog'ini og'zimga tiqdi. Ko'nglim ag'darilib, tipirchilaganicha yig'lardim, ammo Hoji buvining qo'lidan chiqib ketolmasdim. U tomog'imga nimadir qildi. Dod solib qo'lini tishlab oldim. Qiziq, birpasdan keyin ahvolim yengillashdi. Ko'zimni ochsam, Hoji buvi jilmayib turibdi.

— Nega tishlaysan, kuchukvoy? — dedi boshimni silab.

Keyin tepamga oyim engashdi. U hamon hansirar, sochlari to'zg'ib ketgan, yuzi jiqqa ho'l edi. Birpasdan keyin qaddimni rostlab, tanchaga oyog'imni tiqib o'tirdim. Hoji buvi allaqanday taxir suyuqlik ichirdi. Keyin oyimga qaradi-yu, birdan xitob qildi.

— Voy poshsha-a-a! Nima qilib qo'ydingiz, tamom bo'psiz-ku! Oyim talmovsirab, goh menga, goh Hoji buviga qarar edi.

— Oyog'ingizdan ayrilibsiz-ku! — dedi Hoji buvi boshini chayqab. — Shu ahvolda qandoq keldingiz? Kavshandozda turgan oyimning kalishini endi ko'rdim. Kalishning ichi qorga to'la edi.

— Sarpoychan kelaverdingizmi?! — dedi Hoji buvi hamon o'sha vahimali ohangda. — Endi nima qilasiz? Qarg'aning miyasini chaqib surmasangiz, cho'loq bo'lib qolasiz. Oyim tanchadan oyog'ini chiqardi. Ikkala oyog'i qip-qizil go'sht bo'lib ketgan edi.

— Sovuq yegani yo'q, — dedi sekin. — Qaytaga isib ketdi. Qorda o'zi isib ketarkan. Hoji buvi uning oyog'ini uqalab ko'rdi.

— Sezyapsizmi?

— Nimani? — dedi oyim oyog'iga emas, menga qarab.

— Qo'limni sezyapsizmi?

Oyim indamay bosh chayqadi-da, piqillab yig'lab yubordi. Ertasiga u yotib qoldi. Uzoq yotdi. Dadam bir joydan qarg'a otib keldi. Hoji buvi qo'lidan kelganicha dori-darmon qildi... Keyin oyim tuzaldi. Biroq salqin tushishi bilan oyoqlari shishib, azob beradigan bo'lib qoldi...Har yili dam olishga borganimda onamga gilam paypoq olib kelardim. U

xuddi noyob narsaga ega bo'lgandek, uzoq duo qiladi, birpasda hamma qo'shnilarga ko'z-ko'z qilib chiqadi, shundoq "mehribon" o'g'li borligini aytib maqtanadi. Shunda qor gupillab yog'ib turgan mudhish kecha, onamning qip-qizil go'shtga aylanib ketgan oyoqlari ko'z o'ngimga kela-di-yu, indamay chiqib ketaman" [7].

O'tkir Hoshimov qalamiga mansub ushbu "Gilam paypoq" hikoyasi tibbiy mazmundagi badiiy asar bo'lib, asarda qator tibbiy metaforalar (og'ir hansirash), tibbiy paremiologik birliklar, tibbiy frazeologik birliklar (hushidan ketmoq), (dardni bergan Xudo davosiniyam beradi) obrazli qilib berilgan. Hikoyada kasalliklarning o'zbekona nomlari, momolarimizning davo sirlari bilan bog'liq xalqona tabobat usullari (Bolaligimda ko'p kasal bo'lardim: qizamiq, ko'kyo'tal, bezgak... Shuning uchun oshxonadagi mixda ko'k qarg'aning patidan tortib, gultojixo'rozgacha ilig'lik turardi; Quv-quv yo'talaman. Oyim tomog'imni achchiqtosh bilan chayib ko'rdi, bo'lmadi, turshak qaynatib suvini ichirdi; doka o'ralgan barmog'ini og'zinga tiqdi(tomoq og'rigiga davo); Qarg'aning miyasini chaqib surmasangiz(oyoq og'rig'iga davo), cho'loq bo'lib qolasiz) bayon etilgan. Badiiy asardagi ko'plab tibbiy birliklar moslashuvli so'z birikmalaridir, qaratqich qaralmish munosabatidagi tibbiy birliklar ifodalanaotgan mazmunni aniq ochib beradi: oyoq og'rig'i, tomoq og'rig'i, shifokor maslahati, kasallik varaqasi.....

Mohir so'z ustasi, so'zdan sariyog'dek foydalana oladigan Abdulla Qahhor "Bemor" hikoyasida ham tilshunoslik va tibbiyot mushtarakligini ko'rsatib berdi. Asar nomining o'zi tibbiyotga oid lug'aviy birlik bilan ifodalangan "Bemor" hikoyasi ham badiiyati, ham til xususiyatlari bilan anglatayotgan mazmun kitobxonning ich-ichiga kirib boradi. Hikoyada bola nutqi (Xudoyo ayamdi daydiga davo beygin), gadoy nutqi (Hey do'st, shaydullo banomi ollo, sadaqa raddi balo, baqavli rasuli xudo...), bemor nutqi (Xudo qizimning saharlari qilgan duosini dargohiga qabul qildi. Dadasi, endi tuzukman, qizimni saharlari uyg'otmang), bemorga qaragan shaxs nutqi, tabib nutqi keltirilgan bo'lib, har bir shaxs nutqida qo'llanilgan o'ziga xos leksik birliklar asar tilining ravonligini taminlagan. Hikoyani o'qish davomida o'zbek lisoni naqadar boy ekanligining guvohi bo'lishimiz mumkin. Matn boshida ijodkor tobi yoq insonga nisbatan-og'rib qoldi (Sotiboldining xotini og'rib qoldi) iborasini ishlatgan bo'lsa, asar davomida bemorlik holati graduonimik darajalanib boradi: kasal (Sotiboldi kasalni o'qitdi), betob (betobning ko'zi tinib, boshi aylanadigan bo'ldi), bemor (bemor og'irlashdi) va asar oxirida o'sal (bemor kundan-kun battar, oxiri o'sal bo'ldi) leksemasidan foydalanib, bu leksema orqali kishining endi tuzalmas dardga chalinganini ko'rsatib beradi. Matnda bemorlik holatini ifodalovchi so'zlar quyidagi birliklar bilan ifodalangan: Bemor og'irlashdi, bemor inqillaydi, bemor juda azob tortdi, bemor har ingraganda Sotiboldi chakkasiga burov solingan kishiday talvasaga tushar edi. Ushbu badiiy matnda xalqona davo usullaridan bemorga "Chilyosin"[8] o'qitish ham keltirilgan bo'lib, bu marosim o'ziga xos qadim tarix va an'anaga ega.

So'z – buyuk qudrat, bir so'z bilan kasalni oyoqqa turg'izishingiz va bir so'z bilan uning hayotiga zomin bo'lishingiz mumkin, degan hikmatlar xalq orasida uchraydi. Bemor kishining huzuriga borganingizda chehrangizni yorug', tilingizni shirin qilib kiringki, u sizni ko'rib, sizdan madad olsin. "Masnaviyi ma'naviy" da bemorni ko'rgani kirgan odamning kulgili holatini tasvirlaydigan shunday hikoya uchraydi:

Qulog'i eshitmaydigan bir odam qo'shnisining anchadan beri betob yotganini bilib qolibdi va uni ko'rib chiqsam savob bo'ladi degan fikrga kelibdi. Yo'l-yo'lakay o'zicha bemor bilan qanday suhbat qilishini o'ylab olibdi, men bemor qo'shnimdan "tuzalib qoldingmi" deb so'rayman, bemor "Ha, biroz durustman deydi", men "Xudoga shukr

yaxshi bo'libdi deyman", yana "Qanday taomlar yeyapsan deyman", u qaysidir taomni aytsa, men "Bu taom senga yoqadi deyman", so'ng "Seni qaysi tabib davolayapti" deb so'rayman, u kimnidir aytadi, yana men "U o'z ishining mohir ustasi, unga ishonaver, u o'z ishini nihoyasiga yetkazadi deyman" degan fikrlar bilan, bemorni xafa qilmasdan uning ahvoli yaxshiligini unga aytaman deb fikr qilib, ammo uning gapini eshitmayman-ku deb, faqat bemorga sog'ayotgani haqida gapiraman degan o'ylov bilan qo'shnisi oldiga kiribdi. Ochiq chehra bilan kirgan "gulquloq" qo'shni bemor qo'shnisidan:

Tuzalay deb qoldingmi qo'shniyon?

Bemorning ahvoli og'irlashib turgan ekan:

O'lay deb qoldim, xodimlar yomon, – debdi u.

Qulog'i gullagan qo'shni:

Xudoga shukr yaxshi bo'libdi, debdi.

Qanday taomlar yeyapsan?

Yeganimning hammasi zaharday, og'zim ta'm bilmaydi, - debdi bemor.

Ha, senga shu yoqadi, debdi qulog'i og'ir do'sti.

Senga qaysi tabib qarayapti? - so'radi qulog'ini gul bosgan qo'shni.

Azroil qarayapti, - debdi bemor jahl bilan.

Kar qo'shnisi esa, bemor qo'shning ko'nglini ko'taraman deb:

Ha, u o'z ishiga mohir, ishini oxirigacha yetkazadi, bunga ishonchim komil, - debdi va chiqib ketibdi. U chiqib ketgach, bemorning ahvoli og'irlashibdi.

Yuqoridagi matnda qulog'i eshitmaydigan, kar kasalligini gulquloq, qulog'i gullagan, qulog'i og'ir, qulog'ini gul bosgan kabi variantlari ishlatilganki, bu o'zbek tili lug'at tarkibining boyligini, ayrim kasallik nomlarining yumshatilgan variantlari ko'pligidan dalolat beradi. Qissadan hissa shuki, bemor insonga gapirganda tilga ehtiyot bo'lib, unga dalda bo'ladigan so'zlarni aytish lozim bo'ladi. Bu haqda payg'ambarimiz Muhammad s.a.v. ham bemor bilan gaplashayotganda shirin so'zli bo'ling, deb aytganlar.

Darhaqiqat, tibbiyot terminologiyasi - bu turli mutaxassislikdagi shifokorlar gapiradigan til. Tibbiy tushunchalar o'quvchi va tinglovchiga tushunarli bo'lishi kerak. Tibbiy terminologiyasida mavjud bo'lgan eng maqbul so'zlarni mutaxassislar ko'pchiligi tomonidan qabul qilingan, hamma uchun tushunarli bo'lgan, hodisa yoki obyektning mohiyatini aks ettiruvchi va tibbiy adabiyotlar, ma'lumotnomalarida mustahkamlangan so'zlar deb hisoblash kerak.

Dunyo tilshunosligida tibbiyot leksikasining turli qirralari, xususan, shifokor nutqi, sohaga oid terminlar bo'yicha qator ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Hozirda olimlar tibbiy atamalarini tarjima qilish muammosi bilan jiddiy shug'ullanmoqdalar. Ko'plab maxsus lug'atlar ishlab chiqilayotgan bo'lsa-da, ba'zida tibbiy atamani tarjima qilish qiyinchilik tug'diradi va tibbiyot sohasida yetarlicha bilimlarni talab qiladi. Tibbiy matnlarni tarjima qilishda tilning aniqligini hisobga olish, shu bilan birga, tushunchalar va atamalarni noto'g'ri talqin qilishga yo'l qo'ymaslik shart. Zero, tibbiy atamalar nafaqat tibbiyot xodimlariga, balki boshqa soha vakillariga ham alohida qiziqish uyg'otadi.

Yangi davr tilshunosligida qator soha lingvistikalari, jumladan, tibbiy lingvistika tarmog'i shakllanib rivojlanib bormoqda. Jamiyat a'zolari orasida qo'llaniladigan, ayniqsa, shifokor va bemor muloqotidagi tibbiy birliklarga zamonaviy tilshunoslik nuqtayi nazaridan yondashish, yangi ilmiy-nazariy xulosalarga kelish, ularning leksik-semantik, uslubiy-funksional, lingvopragmatik, gender xususiyatlarini ochib berish muhimdir. Tibbiy birliklar leksik-grammatik shaklining xilma-xilligi, ulardagi hissiy bo'yoqdorlik/bo'yoqsizlik, variantlilik xususiyatlari va shu kabi jihatlarga e'tibor berib

tadqiq etish bugungi kunda tilshunoslikning dolzarb vazifalaridandir.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи”// 2019-0йил, 21-октябрь// <http://uza.uz/oz/politics/>
2. Doncu, Andronache. Medical language. Medicine. -2014. -B-348 .
3. Mahmud Hasaniy, Karimova Surayyo. Navoiy davri tabobati. –T.: Ibn Sino,1991.—B. 178.
4. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari. –T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi,1993. Elektron kitob. 3jildli saylanma. 1-jild.
5. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari. –T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi,1993. Elektron kitob. 3jildli saylanma. 1-jild.-B.198
6. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari. –T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi,1993. Elektron kitob. 3jildli saylanma. 1-jild.-B.9
7. Hoshimov O'tkir. Dunyoning ishlari.-T.: Qissa va hikoyalar / O'tkir Hoshi- mov. T.: Yangi asr avlodi, 2015. ISBN 978-9943-27-532-4.-336-b.
8. Xalq og'zaki ijodi bilan bog'liq. “Chilyosin” qilish – Qur'onning yuragi bo'lgan “Yasin” surasini bemor kishi huzurida 40 marta o'qish(erkak kishi tomonidan). Bu bilan bemor yo tuzalib ketadi, yoki boqiy hayotga ketishi osonlashadi.



Mahbuba ANORBOEVA,
Andijon davlat chet tillari instituti o'qituvchisi
E-mail: anorboeva72@gmail.com.

ADU professori, f.f.d D.Nabiyeva taqrizi asosida

TURLI TIZIMLI TILLARDA QADAH SO‘ZI NUTQIY JANRINING MILLIY MADANIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Mazkur maqola turli tizimli tillarda qadah so‘zi nutqiy janrining milliy madaniy xususiyatlari tadqiqiga bag‘ishlangan. Qadah so‘zi nutqiy janri o‘ziga xos milliy madaniy xususiyatlarga egaligi bilan xarakterlanadi. Turli xalqlar madaniyatiga mansub nutqiy janrlarga oddiy suhbatlar, qadah ko‘tarishlar, qo‘shiqlar aytish, taomga taklif qilish, salomlashish, yoqimli ishtaha tilash kabilarni kiritish mumkin. Qaysi madaniyatga mansub bo‘lishidan qatnash nazar, qadah so‘zi nutqiy janrida marosimiylik, tantanavorlilik, rasmiylik mavjud bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: Qadah so‘zi, nutqiy janr, milliy xususiyatlari, madaniy xususiyatlar, oddiy suhbatlar, qadah ko‘tarishlar, qo‘shiqlar aytish, taomga taklif qilish, salomlashish, yoqimli ishtaha tilash, marosimiylik, tantanavorlilik, rasmiylik.

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЧЕВОГО ЖАНРА “ТОСТ” В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Данная статья посвящена изучению национально-культурных особенностей речевого жанра “тост” в разнотипных языках. Речевой жанр “тост” характеризуется тем, что имеет национально-культурные особенности. Речевые жанры, принадлежащие культуре разных народов, могут включать в себя простые разговоры, тосты, пение, приглашения к еде, приветствия, пожелания приятного аппетита. Независимо от того, к какой культуре оно принадлежит, речевой жанр “тост” содержит обрядность, торжественность, официальность.

Ключевые слова: Тост, речевой жанр, национальные особенности, культурные особенности, простые разговоры, поднятие бокала, пение, приглашение к еде, приветствие, пожелание приятного аппетита, обрядность, торжественность, формальность.

NATIONAL AND CULTURAL FEATURES OF THE SPEECH GENRE “TOAST” IN DIFFERENT SYSTEMS OF LANGUAGES

Annotation

This article is devoted to the study of national and cultural features of the speech genre “toast” in different systems of languages. The speech genre “toast” is characterized by the fact that it has national and cultural characteristics. Speech genres belonging to the culture of different peoples may include simple conversations, toasts, singing, invitations to food, greetings, wishes for a pleasant appetite. Regardless of what culture it belongs to, the speech genre “toast” contains ritual, solemnity, and formality.

Key words: Toast, speech genre, national characteristics, cultural characteristics, simple conversations, raising a glass, singing, invitation to food, greeting, wishing for a pleasant appetite, ritual, solemnity, formality.

Kirish. Bugungi kunga kelib, tilshunoslikda tilning kommunikativ funksiyasini tadqiq etishga qaratilgan lingvistik tadqiqotlar nutqiy hodisalar va ularning tabiatini o‘rganishga bo‘lgan qiziqishni kuchaytirdi. Negaki, nutqiy hodisalar tilning kommunikativ funksiyasi asosini tashkil qiladi. Shu sababli ham tilshunoslar ehtibori tilning kommunikativ funksiyasini o‘rganish bilan nutqiy hodisalarni, xususan, nutqiy janrlarni o‘rganishga qaratildi.

Nutqiy janrlar ichida dasturxon bilan bog‘liq nutqiy janrlar alohida o‘rin egallaydi. Dasturxon ustida so‘zlanadigan nutqlar haqida gap ketganda ushbu vaziyatda yuzaga keladigan turli xalqlar madaniyatiga mansub nutqiy janrlarning xilma-xilligini alohida ta’kidlash zarur. Ushbu janrlar, masalan, oddiy suhbatlar, qadah ko‘tarishlar, qo‘shiqlar aytish, taomga taklif qilish, salomlashish, yoqimli ishtaha tilash kabilarni kiritish mumkin. Dasturxoniga o‘vqatlanishga o‘tirar ekan, musulmon xalqlarining o‘vqatlanish jarayonini diniy kalimalar bilan boshlashlari dasturxon janrida ehtiyoqiy ko‘rsatkichlar bilan birga uning o‘ziga xos kompozitsion qurilishi ham mavjudligidan darak beradi.

Dasturxon janrining boshlanish, asosiy va yakuniy qismlarining o‘ziga xos janrlari mavjuddir. Masalan, o‘zbek xalqida duoni olaylik. O‘zbek xalqida mehmon keladimi yoki

yo‘qmi ko‘proq dasturxon janri duo bilan boshlanib, duo bilan yakunlanishi kuzatiladi. Mahlumki, har bir xalqda mehmon kutishning o‘ziga xos anhanalari mavjud. Yevropa xalqlarining esa o‘ziga xosligi sifatida qadah ko‘tarish marosimini alohida aytish mumkin. Ayniqsa, bu odat mehmonning hurmati va izzatini qadah ko‘tarish bilan bog‘liq shakllangan maqol va matallarda ham o‘z ifodasini topadi. Masalan, mehmonlar bilan stol tostsiz to‘liq bo‘lmaydi kabi.

Xitoy tilshunosi Ma Yang‘li qadah so‘zini etiketli nutqiy janr sifatida baholab, ritorik qurilishli janr deb hisoblaydi. U qadah so‘zining insonning muayyan obrazini shakllantirish orqali uni maqtash, qaysidir voqeani muhimligini ko‘rsatishdir, deydi. Agar inson qadah so‘zi aytish sanhatini to‘liq egallagan bo‘lsa, so‘z aytish paytida bemaol so‘z ayta olishi hamda nutqiy mazmuni o‘zgartirgan holda o‘zining shaxsiy fikrlarini erkin kiritish olishi mumkin bo‘ladi.

Shuni aytish kerakki, qadah ko‘tarish marosimi ham dasturxon janrining o‘ziga xos kichik janrlaridan biri bo‘lib, bu ko‘proq yevropa mamlakati xalqlari orasida keng tarqalgan. Qadah so‘zi nutqiy janriga oid olib borgan tadqiqotlarimiz shuni ko‘rsatadiki, qadah so‘zi xristian dini odatlari bilan bog‘langan bo‘lib, qadah ko‘tarish asnosida

kishiga yaxshi niyat tilanadi, ushbu yaxshi niyat qadahni ko'tarib ichish bilan mustahkamlanadi. Qadah ko'tarish marosimi o'ziga xos bo'lib, ushbu odatga ko'ra so'zlovchilar o'ziga xos nutq so'zlashlari talab qilinadi. Ushbu nutqni biz o'z tadqiqotlarimizda qadah so'zi deb nomlashni lozim topdik. Bu so'z bilan nomlashimizning asosiy sababi ushbu nutq faqatgina qadah ko'tarilgandagina so'zlashga mo'ljallanganligidadir. SHuni aytish kerakki, qadah so'zining tashkiliy va matniy kompozitsion tuzilishi mavjud.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Qadah so'ziga oid ilmiy izlanishlar rus tilshunoslari tadqiqotlarida birmuncha o'rganilgan. Uning rituallik[1], birlamchi kichik janr[2], etiket[3], pragmatik, lingvomadaniy va antropotsentrik [4] xususiyatlari qayd etilgan. Biz esa o'z tadqiqotlarimizda qadah so'zi nutqiy janrining tashkiliy kompozitsion va matniy kompozitsion tuzilishidagi milliy-madaniy xususiyatlarini o'rganishni maqsad qilganmiz.

Qadah so'zining tashkiliy kompozitsion tuzilishi haqida gap ketganda barcha xalqlarda bu odatning bir qator o'ziga xosliklari kuzatiladi. Qadah so'zi har qanday madaniyatda namoyon bo'lishidan qatnashib nazar biror muhim voqeani nishonlash va bunda o'ziga xos do'st, birodar, yaqinlari kabilarni mehmonga chaqirish yohud mehmonlarning ushbu muhim voqeani bayram sifatida uyushtirish, muhim voqeaqa sababchilar sharafiga qadah ko'tarish uchun tashkillashtiriladi. Umuman olganda, qadah so'zi nutqiy janri tashkiliy kompozitsion tuzilishida marosimiylik, tantanavorlik, rasmiylik mavjud bo'ladi. Garchi bahzan maishiy hayotda ushbu marosim ixcham shakllantirilsa ham tantanavor ohangda nutq so'zlanishi bilan boshqa nutqlardan farqlanadi.

G'arbda tantanali dasturxonida tilak aytish ifodasi sifatida shakllangan ushbu janr o'z ichiga turli xil tilak aytishlar va bu tilaklarni amalga oshirish uchun vino ichishni va shu orqali niyatlarini mustahkamlashni nazarda tutadi. Qadah so'zi deyarli yevropa xalqlari madaniyatida dasturxon janrining bir qismi sifatida shakllangan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy adabiyotlarda qadah so'ziga oid o'ziga xos milliy xususiyatlar qayd etiladi. Xususan, ingliz xalqida qadah so'zi aytish 17 - asrda paydo bo'lib, bu davrda non ta'mli vinoni ichishdan avval nutq so'zlash kerak bo'lgan. Bu odat deyarli hozir mavjud bo'lmasada, tildagi so'zlari qolib ketgan. Uning avvalgi mahnosi bilan hozirgi mahnosi o'rtasida deyarli bog'liqlik mavjud emas. Xitoy madaniyatida esa dasturxon so'zlari matnlari mavjud bo'lmasada, ovqatlanish belgilariga oid semiotik sistemada mavqe va shaxsiy munosabatlarni ifodalaydigan axborot tashuvchi hatti-harakatlar mavjud. Rus madaniyatiga oid lug'atlarda qadah so'zi tushunchasi 19 - asrda qayd etilgan, lingvistlarning fikricha, ushbu so'z gruzin tilidan kirib kelgan. Shu sababli ham rus tilidagi tost so'zi kavkaz madaniyati bilan bog'lanadi. Asosiy e'tibor rus tostlarida farovon hayotga, oila yaxlitligi va baxtiga, boylikka, muvaffaqiyatli martaba, abadiy sevgi, do'stlikka qaratiladi.

Tahlil va natijalar. Ilmiy manbalar shuni ko'rsatadiki, ushbu janr hayotdagi muayyan voqealar bilan bog'liq tabriklar, minnatdorchilik, ayriliq so'zlari kabilarni ham anglatishi mumkin. "Любовь на два полюса" filmidagi "У меня родился тост. За проваливал операцию. За ней состоящегося подполковника юстиции. За любовь". Ayriqlik va kesatiq, kinoya mahnosida aytilgan ushbu qadah so'zi rus xalqining o'ziga xosligi, milliy-madaniy qarashlari mavjud ekanligidan darak beradi. Chunki bu holat o'zbek xalqi madaniyatida hech qachon yuz bermoqchi. Chunki er va xotin munosabatlarida o'ziga xos shaxsni kiritish va bu uchun ayoliga qarata qadah so'zi aytish umuman mumkin emas. Oilada er va xotin munosabatlari bu kabi rivojlantirilmaydi. Bu esa qadah so'zining adreslarida ham milliy tanlanish mavjudligidan darak beradi. Rus madaniyatining yana bir

o'ziga xosligi shundaki, ayol go'zalligi va sevgisi sharafiga qadah ko'tarishlari ham mumkin.

O'zbek xalqida qadah so'zi nutqiy janrining rivojlanishi tarixan o'zbek xalqining rus xalqi bilan aralashuviga bog'lanadi. Ayniqsa, hozirgi globalashuv sharoitida Yevropa mamlakatlarining ayrim odatlarini o'zbek xalqining maishiy hayotiga aralashib ketganligini to'y va tantanali bazmlarning yevropalashgan ko'rinishda o'tkazilishida ko'rish mumkin. Shu sababli ham o'zbek xalqida inson hayotining yohud butun jamiyat hayotining muhim voqealarida, bayramlarda, to'ylarda, farzand tug'ilganda kabi yaxshilik kunlarda bahzan qadah ko'tarish odati tez-tez uchrab turadi. E'tibor berilsa, qadah so'zining umumiy xususiyati to'y, bayram, tantanalarda nishonlanishi bilan xarakterlanadi, shu o'rinda aytish o'rinliki, o'lim marosimlarida qadah so'zi aytish mumkin emasligi qadah so'zining o'ziga xosligi hamdir.

Yevropa xalqlarida qadah so'zi nutqiy janriga diniy tarafdin yondoshilganda Xudodan tilak tilash mazmunida qabul qilinadi. Qadah so'zi aytish san'ati nafaqat so'zni aytish, balki dasturxon nutqini boshqarish va yo'naltirish hamdir. Yevropada qadah ko'tarish marosimining zaminida kishilarda yuqori madaniyatga ega bo'lish hissini uyg'otish yotadi, desak yanglish bo'lmaydi. Bunda nutq so'zlovchi tinglovchiga yaxshi va yomon kunlarni eslatuvchi turli mahnodor tarixiy voqealar, afsonalar, axborotlarni yoqimli qilib aytish mashuliyatini oladi. Ko'pgina maishiy, harbiy, astronomik va boshqa bilimlar nutqni go'zallashtiradi, shuning uchun ham ushbu suhbatdan inson tarbiya oladi. Qadah so'zi nutqiy janrida kimnidir yoki nimanidir qadrlash hissi mavjud bo'lib, bu bahzan oiladagi, do'stlar orasidagi yaxshi munosabatlar, yuqori hosil, yaxshi martaba, qarilarni xurmat qilish, munosib farzand tarbiyasi kabilarga qaratiladi. Qadah so'zlarida odatda insonda bo'lib o'tgan va ayni paytda bo'layotgan voqealardagi bahosi berilib, kelajakda uning rivojlanishiga urg'u beriladi.

Yevropa mamlakatlarida vino qadah so'zi nutqiy janrida asosiy atribut sanaladi. Uning belgilar sistemasida o'ziga xos o'rni bor. Ilmiy adabiyotlarda qadah ko'tarishni oddiygina xarakter sifatida qabul qilmay, sharobni yuqori, yahni osmonga ko'tarishda g'ayritabiiy kuchga qaratilgan marhamat so'rovi sifatida tushunilishi lozimligi qayd etilgan. Bu jihatlarga ko'ra ushbu janrda diniylik ruhi bor deya qayd eta olamiz.

Qadah so'zining marosimiy, ritual xususiyatlari mavjud bo'lib, qadah ko'tarilganda so'zlovchi tomonidan so'zlar aniq, lo'nda va qattiq talaffuz qilinib, tantanali va yuksak ohang bilan jaranglab aytiladi. Marosim sifatida shakllanganda boshlovchi, so'zlovchi, tinglovchi kabi o'ziga xos rollar mavjud bo'ladi. Dastavval boshlovchi tomonidan kimningdir yoki nimaningdir sharafiga qadah ko'tarish ehlon qilinadi. Bu yerda ehlon nutqiy akti yuzaga keladi. Har bir xalqning o'z milliy rasmiy qadah so'zlarimavjud bo'lib, ularning shakli va qoidalari ham o'ziga xosdir. Frantsuz odatida so'z aytib har bir odamning ko'ziga qaragan holda so'z aytish va birma-bir stakanlarini urishtirib chiqishi odatdir. Angliya va AQSHda bokal urishtirish marosimi mavjud emas. Oddiygina bokalni ko'tarib, "Cheers!" («Ваше здоровье!») deb aytishning o'zi kifoya qiladi. Spirtsiz ichimlik quyilgan bokalni urishtirish mumkin emas. Skandinaviya mamlakatlarida qadah so'zi aytish har bir ishtirokchiga maxsus so'z "Skool" orqali bayram egasining murojaati bilan boshlanib, qatnashuvchilar ko'zlarini bir-biriga qaratomagunlaricha bokalni stolga qo'yish tahqiqilanadi. Xitoy stakanni ko'tarar ekanu, lekin bir-biriga urishtirmas ekanlar. Agar urishtirsalar, eski udum asosida harakatlanishlariga to'g'ri kelar ekanlar. Eski udumga ko'ra, yoshi yoki mavqe jihatdan pastda turuvchi shaxslarning bokallarining yuqori qismi yoshi va mavqe jihatdan yuqorida

turuvchilarning bokallarining oyoq qismlariga urishtirish talab qilinadi.

Ichimlik quyilayotganda bokalning chegara chizig'igacha quyilish shart, aks holda bu hurmatsizlik sanaladi. Xitoyda ichimlik ichilayotganda "oxirigacha ich" iborasi ishlatiladi.

Barcha xalqlar uchun umumiy bo'lgan holatlar ham mavjud. Masalan, qadah nutqini aytayotganda va qadahni ichayotganda gaplashish mumkin emas. Ayniqsa, tantanali nutq aytayotganda qo'llarida ryumka bilan o'rnidan turishlari qat'iy talabdir. So'z aytayotgan odam esa o'rnidan turib gapirishi shart. Qadah so'zi yo'naltirilgan inson esa agar u prezident yoki mashhur shaxs bo'lmasa odatda javob qaytarishi kerak bo'ladi. Prezidentga, rahbariyatga, yangi turmush qurganlarga yo'naltirilgan qadah o'sha paytning o'zidayoq oxirigacha ichiladi. Bahzan ayrim yevropa mamlakatlarida tantanali nishonlanganda qadah idishlari yoki kaminga tashlanadi yoki polga urib parchalanadi.

Qadah so'zi nutqiy janrining pragmatik xususiyatlaridan biri bu kimningdir sharafiga ko'tarilgan tostni ichmaslikdir, chunki inson bu hatti harakati bilan ushbu odamga o'z hurmatsizligini ko'rsatish demakdir.

Ko'pgina lingvistlar musulmon dunyosida spirtli ichimliklar ichish mumkin emasligi tufayli qadah so'zi aytish unchalik ham ko'p uchramaydi, deb hisoblaydilar. Lekin shunga qaramay yevropa ruhi kirib borgan musulmon diniga ehtiyoq qiluvchi ayrim mamlakatlarda, jumladan, o'zbek madaniyatida qadah so'zi nutqiy janrining rasmiy tantanali shakllari uchraydi. Ko'rinadiki, qadah so'zi nutqiy janrini tahlil qilish o'sha xalq madaniyati dominant qadriyatlarini va tarixini tushunishga yaqindan yordam beradi.

Qadah so'zi insonlar o'rtasidagi munosabatlarda o'z aksini topar ekan, xabarni yetkazuvchisi va xabarni qabul

qiluvchisi mavjuddir. Shu sababli ham qadah so'zi nutqiy janrida adresat aniq ko'rsatilishi shart. Bu o'rinda qadah so'zi nutqiy janrini so'zlovchi va tinglovchining bir-biriga tahsir etish xatti -xarakati deya baholash mumkin bo'ladi. Qadah so'zi individual shaklda namoyon bo'lsa-da, umumqabul qilgan formula asosida shakllantiriladi. Qadah so'zi mazmuniy mundarija, struktura, uslub va boshqa til vositalari kabi bir qator omillarga tayanadi, tilning badiiy vositalari metafora, ironiya, oksyumoron, allergoriya, giperbolizatsiya, qiyoslash, epitet va boshqalardan foydalaniladi, bu esa qadah so'zi nutqining go'zal chiqishiga yordam beradi.

Qadah so'zi ko'proq so'zlovchining adresat bilan konflikt chiqarishdan ko'ra aloqa o'rnatish munosabatlarini yuzaga keltiradi. Bu munosabatiga ko'ra unda fatik funksiyasi mavjudligini ko'rish mumkin, adresatga tahsir o'tkazishga va o'ziga qarashga yo'naltirilishi esa uning pragmatik funksiyasini yuzaga keltiradi.

Xulosa va takliflar. Hozirgi madaniyatlararo kommunikatsiya shart sharoitida xorijliklar nutqini tushunish dolzarblik kasb etmoqda. Xorijliklar bilan o'tkaziladigan tantanalarda ular nutqini to'g'ri tushunishda qadah so'zi nutqiy janrini o'rganish ham asosiy o'rinni egallaydi. Yuqoridagi fikrlardan ko'rinadiki, qadah so'zi matnida so'zlovchi nutqidagi xalqning mentaliteti va milliy an'anasi, ommaviy tafakkuri, udumlari bilan bog'liq nutqiy etiket xulqi namoyon bo'ladi. Zero, rus qadah so'zlari mazmuni orqali rus xalqining mehmondo'stlik, saxiylik, shodlik, quvnoqlik, birodarlik, mahnaviyat, hamdardlik, diniylik kabi mental xususiyatlariga oid ko'pgina mahlumotlarni anglash mumkin. Bu esa qadah so'zi nutqiy janrini turli tizimli tillarda sotsiolingvistik, lingvomadaniy madaniy xususiyatlarini tadqiq etishga undaydi.

ADABIYOTLAR

1. Бейнинсон Елена Григорьевна. Лингвокультурные характеристики тоста как фольклорного жанра и компонента ритуального дискурса. // Проблемы лингвистики и коммуникации. Научный вестник ЮИМ №4' 2014, с 37-39.
2. Nadezhda M. Loktionova, Svetlana A. Kruglova, Olesya A. Drozdova, Irina A. Zhyvotkova, and Olga Y. Potanina. Category Features of Toast as Small Speech Genre// SHS Web of Conferences 50, 01019 (2018) <https://doi.org/10.1051/shsconf/20185001019> CILDIAH-2018.
3. Ма Яньли. Застольный ритуал и концепт "застолье" в китайской и русской лингвокультурах: Дис. ... канд. филол. наук. М., 2005. 165 с. С. 39.
4. Архипова Е.М. Тост как первичный речевой жанр в современной концепции научного знания. Научная мысль Кавказа 2010 № 3, с 151-155.



Isroiljon ATABOYEV,
Toshkent davlat transport universiteti assistenti
E-mail:isroilataboyev2@gmail.com

Ilmiy rahbar taqrizi. dots. I.T.Rustamov

REPRIMAND AS A SPEECH ACT AND A PRAGMATIC ACT

Annotation

This article aims to consider the specifics of constructing an oral reprimand and the specifics of constructing a pragmatic reprimand. In particular, one of the important tasks of our article is the need to identify linguistic structures inherent in the expression of reprimands.

Key words: Speech act, etiquette, context, allocative force, allocative function, reference, communicative intention, implications, linguistic means.

ВЫГОВОР КАК РЕЧЕВОЙ АКТ И ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АКТ

Аннотация

Целью данной статьи является рассмотрение специфики построения устного выговора и специфики построения прагматического выговора. В частности, одной из важных задач нашей статьи является необходимость выявления лингвистических структур, присущих выражению выговоров.

Ключевые слова: Речевой акт, этикет, контекст, выделяющая сила, выделяющая функция, ссылка, коммуникативное намерение, импликация, языковые средства.

TA'NA-DASHNOM NUTQ HARAKATI VA PRAGMATIK HARAKAT SIFATIDA

Аннотация

Ushbu maqolamizda vazifasi og‘zaki Ta’na-dashnom aktini qurishning o‘ziga xos xususiyatlarini va pragmatik Ta’na-dashnom aktini qurishning o‘ziga xos xususiyatlarini ko‘rib chiqiladi. Maqolamizning muhim vazifalardan biri, xususan, Ta’na-dashnomni ifodalashga xos bo‘lgan lingvistik tuzilmalarni aniqlash zaruratidir.

Kalit so‘zlar: Nutq harakati, odob-axloq qoidalar, kontekst, illokatsion kuch, illokatsion funktsiya, ta’na-dashnom, kommunikativ niyat, implikatorlar, lingvistik vositalar.

Kirish. Lingvopragmatik tahlil uchun umumiy nazariy muammo kommunikativ niyatni amalga oshirish usullarida pragmatik farqlarni aniqlashdir. Ushbu muammo J. Searlning ishlaridan «To‘g‘ridan-to‘g‘ri» va «Bilvosita» nutq harakatlari muammosi sifatida tahlil qilish demakdir[1]. Umuman olganda, bu yo‘nalishda turli xil yondashuvlar mavjud. Ushbu hodisada yana bir talqin mavjud bo‘lib, unga ko‘ra bilvosita nutq harakatlariga faqat an’anaviy nutq harakatlarining nutq odob-axloq qoidalariga kiritilgan. J. Searlning izohiga ko‘ra, ularni boshqa ma’no ifoda etish sifatida talqin qilish uchun ixtirochi bo‘lish kerak [1] yoki faqat ma’lum bir nutq aktining ma’nosiga ega bo‘lmagan va faqat ma’lum bir kontekstda bunday harakat sifatida ishlatiladigan fikrlarni misol qilishimiz mumkin harakatni qo‘zg‘atish uchun ishlatiladigan «It’s late» kabi [2].

J. Ostin va J. R. Searlning nutq aktlari nazariyasi bilvosita fikrlarni o‘rganish uchun sezilarli misollar beradi. Ular «Illokatsion kuch» tushunchasidan foydalanib, ular fikr turi va nutq aktining turi hech qachon bir xil shaxslar emasligini va bir xil nutq aktini bir necha xil turdagi fikrlar orqali amalga oshirish mumkinligini ko‘rsatishga erishishdi. J. Searle o‘z asarlarida bilvosita nutq harakatlarini ko‘rib chiqadi, ular mohiyatan ikkita illokatsion funktsiyani bajaradi. Masalan, nutq harakati *Can you pass me the salt?* ikkita illokatsion funktsiyaga ega-savol va motiv bo‘ladi [1]. Ammo zamonaviy pragmatikistikada J.R. Searlning talqinidan tashqari boshqa fikrlarning leksik-sintaktik tuzilishi ma’ruzachining ma’lum bir kommunikativ niyatini amalga oshirish vositasi sifatida qaraladigan yondashuvlar keng tarqalgan. Quyidagi misol: *Can you pass me the salt?* savol shaklida ifodalangan turtki sifatida qaraladi. Ushbu g‘oyaga

asoslanib, nutq aktining o‘zi bilvosita ifodalanmaydi. Bilvosita faqat uni amalga oshirish usuli bo‘lishi mumkin [3].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bundan tashqari, kengroq talqin misol qiladigan bo‘lsak, I. V. Arnold, N. D. Arutyunova, V.K. Gaklarning fikriga ko‘ra bilvosita harakatlarda kommunikativ niyat uning rasmiy grammatik tuzilishiga nisbatan o‘zgaradi, ya’ni umumiy shaklda bilvosita fikrlar shaklining nomuvofiqligi bilan tavsiflanadi. Shu bilan birga, bilvosita nutq tushunchasi shakl va funktsiya o‘rtasidagi tafovutning barcha holatlarini, shu fikrdan an’anaviy va noan’anaviy bilvosita nutq harakatlarini qamrab oladi.

Bilvosita nutq tushunchasini keng tushunishga misol sifatida G. P. Grisning implikator nazariyasi misol qilishimiz mumkin. Hamkorlik tamoyilining maksimalarida mustahkamlangan aloqa qoidalar fikrning ma’nosini aniq belgilay olmaydi. Unga ko‘ra rioya qilmaslik, aytilgan gapda ma’no, ya’ni qo‘shimcha yashirin ma’no borligini ko‘rsatadi. Undan chekinish bilan tavsiflangan fikrlardan kelib chiqadigan bunday implikatorlarni G.P. Gris **Implikatorlar** deb nomlangan [4]. Ma’nosi yoki illokatsion kuchi implikator qoidalariga muvofiq adresat tomonidan ko‘rsatiladigan nutq aktlari bilvosita nutq aktlari deyiladi.

G.P. Grisning fikriga ko‘ra, fikrning yashirin shakli ba’zi sabablarga ko‘ra aniq ifodalab bo‘lmaydigan narsalarni ifodalash uchun ishlatiladi. Yashirin tarkibga ega bo‘lgan fikrlar ma’lum darajada to‘liq emas va idrok etish uchun murakkabdir, chunki yashirin komponent tinglovchi tomonidan mustaqil ravishda aniqlanishi kerak. Yashirin shaklda ma’ruzachi nafaqat to‘g‘ridan-to‘g‘ri gapirishni istamagan narsani, balki umuman to‘liq va aniq ifoda etilmaydigan narsalarni ham ifodalashi mumkin. Printsipial

jihatdan har qanday shaxs o'zi xohlagan narsani aniq ifoda eta olish muhim emas. Biroq, aniq ifodalashga imkon bermaydigan ba'zi his-tuyg'ular va fikrlar mavjud. Fikrning yashirin mazmuni fikr mazmuni singari, deyarli hech qanday chegaraga ega emas va hech narsa bilan cheklanmaydi.

G.P.Gris implikaturalarni ta'kidlab, ularni an'anaviy implikaturalar (*conventional implicatures*) va nutq implikaturalar (*conversational implicatures*) ga ajratadi. An'anaviy implikatsiyalar-bu nutq formulalari bo'lib, ular ma'lum bir niyatning aniq ifodasi bo'lmasdan, uni nutqda shunchalik tez-tez ifodalaydiki, ular boshqa yo'l bilan talqin qilish qobiliyatini yo'qotdilar [4]. Nutqning taassurotlari vaqti-vaqti bilan sodir bo'ladi. Ularning dekodlanishi kommunikativ kompetentsiyani talab qiladi.

Ma'ruzachi o'z fikrlarini aniq ifoda etib, tinglovchiga o'zi bilan muloqot qilish imkoniyatini beradi. Ba'zan faqat bunday muloqot natijasida tinglovchi ma'ruzachi nimani anglatishini to'liq tushunishi mumkin [5]. Fikrning yashirin mazmunini qidirishda har bir tinglovchi ushbu ichki dialogni boshqalardan farqli ravishda, har doim aniq mazmun, kontekst va kommunikativ vaziyatni hisobga olgan holda amalga oshirishi mumkin. Yashirin ravishda ifodalangan semantik tarkib turli toifadagi tinglovchilarning talablariga va ushbu fikrni talaffuz qilishning turli holatlariga javob berishi mumkin.

Fikrlarda yashirin komponentning mavjudligi aqliy faoliyat natijasida noma'lum narsa ma'lum bo'lishi mumkinligi bilan bog'liq. Fikrlarda ma'lum bo'lgan narsa tabiatan bir hil bo'lmaydi. To'g'ridan-to'g'ri ifodalanadigan va aniq tarkibiy qismning mazmunini tashkil etadig ammo bundan tashqari, aniq ifoda etilmagan va ifodaga muhtoj bo'lmagan ma'lum bir fikrlar mavjud: bu mavjud bo'lgan gapning presuppozitsiyalari tilda tejash qonunining namoyon bo'lishidir. Presuppozitsiyalar axbarot xabari maqomiga ega emas va shuning uchun fikrning yashirin mazmuniga tenglashtirilmaydi. Presuppozitsiyalarning asosini til, dunyo, kontekst va kommunikativ vaziyatlarning xususiyatlari to'g'risida matndan oldingi bilimlar tashkil etadi. Muayyan nutq faoliyatida ushbu bilimlarning bir qismi aktualashtiriladi va fikrning presuppozitsiyasiga aylanadi.

J. Mei bilvosita toifani keng ma'noda tushunadi. Keling tuzni uzatishni so'rash variantlarida pragmatik ravshanlik va bilvosita toifaning namoyon bo'lishining klassik misolini ko'rib chiqaylik (*Pass the salt / Can you pass me the salt?*), J. Mei bunday so'rov sifatida fikrlardan foydalanish imkoniyatini quyidagicha qayd etadi. «*I'd like some salt*» va «*Isn't the soup rather bland?*» [6].

So'nggi so'zlar, shuningdek, kimdir tuzni uzatishga urinish sifatida qaralishi mumkin, ammo ularning hech biri rasmiy talabga javob bermaydi. Aksincha, bu suhbatdoshning taxmin qilingan ta'siriga ishora qiluvchi so'rovdan oldingi fikrlar deyaolamiz. Bunday fikrlar rekvestiv niyatlarni tushuntirmasdan natijani berishi mumkin.

Bunday fikrning talqini kommunikatorlarning umumiy maqsadlarni anglashiga asoslanadi. Maslahatlar va ko'satmalar (*hints and prompts*) informatsion so'zlar sifatida talqin qilinmaydi (*A: 'I'd like some salt'; B: 'Thank you for sharing this with me'*), va so'rovdan oldingi fikr sifatida, odatda o'zaro ta'sirning muvaffaqiyati uchun ma'lum bir formulani talab qilmaydi [6].

Shunday qilib, J. Mei nazariyasi bilvosita harakatlar toifasiga nafaqat o'tmishdoshlari tomonidan tasvirlangan an'anaviy holatlarni, balki ma'ruzachining kommunikativ niyatini amalga oshirish uchun ishlatiladigan har qanday fikrlarni ham keng tushunishni namoyish etadi.

Bilvosita ma'noni olish muammosiga kelsak, J. Mey V.F. Xenksning fikriga ko'ra: «Ma'no tilning o'zida emas, balki til va vaziyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirdan kelib chiqadi» [6]. Uning fikriga ko'ra, tinglovchi bilvosita harakatni

aniqlashda qiyinchiliklarga duch kelmaydi, chunki u ma'lum bir vaziyatga, ya'ni pragmatizmga bo'lgan vaziyatga bog'liqligi haqida tasavvurga ega bo'ladi. Har qanday pragmatik harakatni saralash uchun tadqiqotchi ushbu nutq hodisasining haqiqiy muloqotda qanday ta'sir ko'rsatishini tasavvur qilishi kerak.

J. Mei pragmatik harakatlariga misol sifatida reklama shiorlarini keltiradi. Fikrning yo'nalishi darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, ta'sir shunchalik samarali bo'ladi. Reklamada ishonitirish texnikasi asosan «Aytlanganlarga emas, balki aytilmaganlarga» asoslangan [6]. Masalan, bar uchun reklama «*Sweet Alice*» «*I brought some sushi home and cooked it; it wasn't bad*» taklifnomaning pragmatik aktini ifodalaydi, garchi u aniq yoki bilvosita shaklda taklifnomaning klassik nutq aktini o'z ichiga olmasa ham. Bundan tashqari, semantika nuqtai nazaridan bunday fikr ma'nosiz. Shunga qaramay, potentsial tashrif buyuruvchilarning e'tiborini jalb qilish uchun bar egasi o'z niyatlarini ifoda etishning aynan shu usulini tanladi. Uning vazifasi sizni o'sha barda yaxshi vaqt o'tkazish uchun joy sifatida taqdim etishdir, bu yerga siz albatta kelishingiz kerak. Ammo «Mening baringa keling» degan to'g'ridan-to'g'ri fikr o'rniga, reklama shiorida hazildan foydalanadi, uning ma'nosi birinchi juft misoldan keyin paydo bo'ladigan yoqimli va beparvo holatga ishora qiladi. Shunday qilib, bu so'z «*Sweet Alice*» ga qo'shilish uchun taklifdir.

Ta'na-dashnom berish nutqning lingvistik dizaynining turli usullarini tahlil qilib, ularni pragmatik ravshanlik bilvosita kategoriya nuqtai nazaridan ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Garchi ushbu toifadagi harakatlar an'anaviy ravishda xushmuomalalik printsiptini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lsa-da, ba'zi tilshunoslar aniq yoki bilvosita ifoda shaklini tanlashni belgilaydigan turli xil omillarni ajratib ko'rsatishadi va bu omillar har doim ham xushmuomalalikning pragmatik fenomeni doirasiga kirmaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, nutq harakatlarining to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita bo'linishi hali to'liq va yakuniy yechim topmagan muammodir. Bilvosita nutq harakatlari muammosi shakl va funktsiya o'rtasidagi munosabatni tahlil qilish uchun nazariy ahamiyatga ega. Buning uchun ma'ruzachi lingvistik va lingvistik bo'lmagan (interaktiv, entsiklopedik, fon) bilimlarning sifat jihatidan har xil turlaridan, shuningdek, fikrlash qobiliyatidan foydalanishi kerak [7].

Gapni aytayotganda, ma'ruzachi har doim ham aynan shu qadar ko'p va so'zma-so'z aytganlarini anglatmaydi. Semantik soddalik va noaniqlik barcha fikrlarga xos emas: ko'pincha fikrning so'zma-so'z ma'nosi va ma'lum bir aloqa vaziyatida ma'lum bir shaxs tomonidan nazarda tutilgan ma'no bilan ajralib turadi. Bunday tafovutlarning muhimi bu ma'ruzachi so'zning bevosita ma'nosini ham, boshqa narsani ham nazarda tutadigan holatlar va so'zning o'zi ikkita illokatsion funktsiyaga ega bo'ladi [7].

Fikrning o'zi mazmunidan kelib chiqadigan o'z ma'nosidan (birlamchi yoki asosiy illokatsiya) tashqari, fikrlar ma'lum bir qo'shimcha ma'noga ega bo'ladi (ikkilamchi yoki haqiqiy illokatsiya). Bilvosita keng tushunilganda, ikkala illokatsion funktsiya ham birgalikda mavjud deb hisoblanadi. Ushbu hodisani tor talqin qilish bilan, asosiy illokatsiya haqiqiy tomonidan «Bostirilgan» deb ishoniladi va nutq harakati to'g'ridan-to'g'ri bayon semantikasidan kelib chiqmaydigan ta'sir ko'rsatish qobiliyatini oladi.

Tahlil va natijalar. Nutq aktlari bilan shug'ullanadigan tadqiqotchilar odatda bilvosita keng talqin qilish nazariyasini ishlab chiqadilar. To'g'ridan-to'g'ri nutq aktlari toifasiga til tuzilishi kommunikativ maqsadga mos keladigan fikrlar kiradi, ya'ni nutq aktlari, ularning illokativ maqsadi aniq ifodalangan va tinglovchi tomonidan izohli harakatlarni talab qilmaydi. Bilvosita nutq aktlari guruhiga

shakl va funktsiyaning nomuvofiqligi kuzatiladigan barcha fikrlar kiradi.

Aksariyat tadqiqotchilar niyatni ifodalashning to'g'ridan-to'g'ri yoki aniq usuli nutq harakatining illokatsion funktsiyasiga mos keladigan ma'lum bir sintaktik shaklni tanlash yoki ijro etuvchi fe'ldan foydalanish bilan tavsiflanadi, deb hisoblashadi (buyurtma uchun majburiy kayfiyat, «Men maslahat beraman ...», «Va'da beraman ...» maslahat, va'dalar va boshqalar uchun).

Ammo shuni ta'kidlash kerakki, ushbu asarlarning aksariyati ijobiy yoki neytral kommunikativ yo'nalishdagi nutq harakatlariga tegishli. Savol tug'iladi: Ho'sh bilvosita hodisani keng talqinini tinglayotgan odamning ijobiy tomoniga tahdid soladigan nutq aktlarini tahlil qilishda qanday qo'llash mumkin? Bilvosita keng tushuncha asosan til tizimida sodir bo'layotgan voqealarni tasvirlashga, ya'ni tilning imkoniyatlarini tavsiflashga qaratilgan. Shu nuqtai nazardan, fikr «*Can you pass me the salt?*» bu bilvosita so'rov, chunki uni odatiy motivatsion shaklga semantik jihatdan teng bo'lmagan idioma deb hisoblash mumkin emas. Biroq, nutq harakatlarini tahlil qilishda an'anaviylikning sifat jihatidan xilma-xilligini hisobga olish kerak. Shu munosabat bilan M.L.Makarov va J.Morganning til konventsiyalari va foydalanish konventsiyalari o'rtasidagi farq haqidagi dalillarini keltiradi.

Bilvosita hodisa odatda turli xil illokatsion kuchlarning birgalikdagi hayoti sifatida ifodalanadi [8]. Asarlardan birida Ta'na-dashnom aktini o'rganayotganda shu asosda barcha ta'na-dashnom aktlari bilvosita degan xulosaga kelishadi. T. A. Davydova, ta'na-dashnom aktining nutqiy harakatlari ko'p hollarda bir nechta illokatsiyaga ega va ularni bir yoki boshqa illokatsion funktsiyada ishlatish imkoniyati mavjud deb hisoblaydi.

Bizning materialimiz shuni ko'rsatadiki, ma'ruzachining fikrida asosiy illokatsiya rolini o'ynaydigan

ta'na-dashnom niyati ifodalangan holatlar mavjud. Bunday fikrlarda ishlatiladigan leksik va grammatik tuzilmalar ta'na-dashnomga xosdir. Bu boshqa nutq harakatlarida bunday tuzilmalardan foydalanish imkoniyatini istisno etmaydi, ammo bunday foydalanish holatlari kamdan kam uchraydi. Bunday holda, ta'na-dashnom to'g'ridan-to'g'ri nutq harakati sifatida belgilanishi mumkin va bu fikrni kontekstdan ajratilgan holda ko'rib chiqish orqali sinovdan o'tkazilishi mumkin.

Agar fikr bir nechta illokatsion kuchga ega bo'lsa va shu bilan birga boshqa nutq aktining intetsiyasi asosiy illokatsiya vazifasini bajarsa va ta'na-dashnom maqsadi haqiqiy bo'lsa, biz uni bilvosita nutq aktlari toifasiga kiritamiz. Agar bitta nutq aktida ikkita illokatsion kuchlar birgalikda mavjud bo'lsa, ulardan biri ikkinchisini o'rnini bosadi. Agar to'liq bostirish kuzatilmasa va nutq aktini talqin qilish ikki tomonlama talqin qilish imkoniyatini qoldirsa, bunday nutq aktlarini shartli bo'lmagan bilvosita deb tasniflash mumkin.

Xulosa va takliflar. Ushbu ishdagi ta'na-dashnom aktining pragmatik tasnifining mezonlari-bu so'zda ta'na-dashnom aktining asosiy illokatsiyasining mavjudligi yoki yo'qligi va bilvosita nutq harakatlarida odatiylik va noan'anaviyligidir. To'g'ridan-to'g'ri ta'na-dashnom aktlari bu ma'no qasddan qilingan nutq harakatlari bo'lib, unda ta'na-dashnomning maqsadi birlamchi illat hisoblanadi; bilvosita ta'na-dashnom aktlari bir nechta niyatlarning mavjudligi bilan tavsiflanadi. Agar bilvosita haqoratni ifodalash uchun ma'lum bir shakldan foydalanish odatiy bo'lsa va odatda kundalik nutqda foydalanish uchun har doim ma'lum darajada ritualizatsiya bilan tavsiflansa, unda bunday ta'na-dashnom oddiy bilvosita nutq harakatidir. Noaniq nutq harakatlari an'anaviy bo'lmagan bilvosita nutq harakatlariga ishora qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Searle J. 'Indirect Speech Acts' / Searle J. // Cole P., Morgan G. (eds). Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech acts. - New York: Academic Press, 1975. - P. 59-82.
2. Фомина Л.М. Реализация модальности необходимости в тексте (на материале английского языка): Автореф. дис. ... канд. филол. наук / Фомина Л.М. -М., 1985. - 20 с.
3. Егорова М.А. Контрастивно-прагматический анализ способов реализации просьбы (британская, американская, русская традиции): Дис. ... канд. филол. наук / Егорова М.А. - Воронеж, 1995. - 181 с.
4. Грайс Г.П. Логика и речевое общение / Грайс Г.П. // Новое в зарубежной лингвистике. -М., 1985. -Вып. 16: Лингвистическая прагматика - С. 217- 237.
5. Фэ Х. Семантика высказывания / Фэ Х. // Новое в зарубежной лингвистике. -М., 1985. -Вып. 16. Лингвистическая прагматика. - С. 399-405.
6. Mey J.L. Pragmatics. An Introduction / Mey J.L. - USA, UK: Blackwell Publishers, 2001, 2nd ed. -500 p.
7. Серль Дж. Р. Косвенные речевые акты / Серль Дж. Р. // Новое в зарубежной лингвистике. - М., 1986. - Вып. 17: Теория речевых актов. - С. 195-222.
8. Thomas J. Meaning in Interaction. An Introduction to Pragmatics / Thomas J. -Longman, 1995.-430 p.



Dildora BARATOVA,

O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti

E-mail: dildorabarato93@gmail.com

O'zDJTU katta o'qituvchisi (PhD) F.X. Ibragimova taqrizi asosida

APHORISMS AND OTHER PAREMIOLOGICAL UNITS

Annotation

In this article, a few paremiological units are analyzed with examples of different writers such as English, Uzbek and Russian. The article focusses the peculiarities of aphorisms functioning in linguistic research and the usage of them in different contexts. A primary aim of this article is to differentiate aphorisms in linguistic branch or literary branch.

Key words: Aphorisms, paradox, proverb, paremiology, phraseological units, text, words, paremiography.

АФОРИЗМЫ И ДРУГИЕ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ

Аннотация

В данной статье анализируются несколько паремиологических единиц на примерах разных писателей, таких как английский, узбекский и русский. Статья посвящена особенностям функционирования афоризмов в лингвистических исследованиях и их употреблению в различных контекстах. Основная цель этой статьи - дифференцировать афоризмы в лингвистической отрасли или литературной отрасли.

Ключевые слова: Афоризмы, парадокс, пословица, паремиология, фразеологизмы, текст, слова, паремиография.

AFORIZMALAR VA BOSHQA PAREMIOLOGIK BIRLIKLAR

Annotation

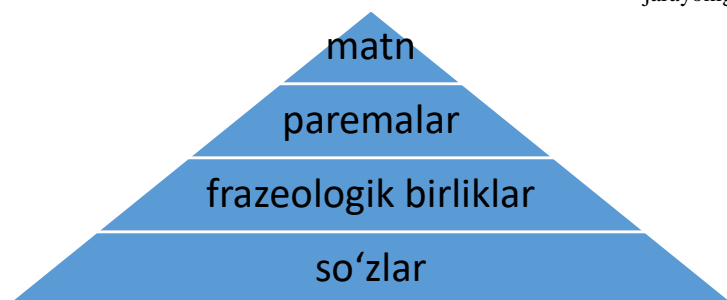
Ushbu maqolada bir nechta paremiologik birliklar ingliz, o'zbek va rus kabi turli yozuvchilar misollari bilan tahlil qilinadi. Maqolada lingvistik tadqiqotlarda aforizmlarning o'ziga xos xususiyatlari va ularning turli kontekstlarda qo'llanilishiga e'tibor qaratilgan. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi aforizmlarni til yoki adabiy sohada farqlashdir.

Kalit so'zlar: Aforizmlar, paradoks, maqol, paremiologiya, frazeologik birliklar, matn, so'zlar, paremiografiya.

Kirish. Dunyoda tillar ko'p va ular ayni bir voqelikni ifodalash uchun ishlatiladi. Til jamiyatda eng muhim vositalardan biri bo'lib, o'zaro fikr almashish, o'rganilgan bilimni aynan hozirgi avlod uchun emas balki kelajak avlodga ham yetkazib beruvchi eng muhim vositalardan biri sanaladi. Til jamiyatda paydo bo'lguniga qadar bir qancha insoniyat talaygina qiyin vaziyatlarni boshdan kechirishgan. Dastlab kishilar so'zlar bilan emas, balki har xil imo ishoralar orqali bir birlari bilan muloqatga kirishganlar. Albatta shu uslubda muloqat qilish kishilar uchun birmuncha noqulayliklar tug'dirishga sabab bo'lgan. Masalan insonlar har doim ham muloqat jarayonida tinglovchini diqqatini turli xil hatti harakatlar orqali jalb etish biroz mushkul. So'zlar orqali ifodalangan nutq esa chiroyliroq, tushunarliroq hamda tasirliroq bo'lib, fikrni aniq qilib yetqazishga xizmat qiladi. Vaqtlar o'tib inson tafakkuri rivojlanib, asta sekin imo ishoralar orqali emas, har xil tovushlar orqali axborot yetqizib berishgan. Til kishilar o'rtasida aloqa vositasi hisoblanadi va yillar o'tib rivojlanib, sayqallanib boradi. Tilning asosi bu

nutqimizda ishlatiladigan so'zlar hisoblanadi. So'zlar qancha ko'p bo'lsa, o'sha tilning lug'at boyligi shuncha keng bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Demak, har bir tilning o'z lug'at boyligi mavjud hamda bunga undagi jamiki so'zlar kiradi. Kishilar so'zlar orqali fikrni yetqizib bera olishadi. So'z inson tafakkuridagi har qanday holatni tinglovchiga ham og'zaki ham yozma ravishda yetqazib beruvchi vositadir. Shundan kelib chiqadigan bo'lsak tilimizdagi so'zlarning lug'at tarkibini o'rganuvchi tilshunoslikning bo'limi leksikologiya hisoblanadi. Tildagi barcha so'zlarning yig'indisi uning lug'at tarkibi yoki leksikasi hisoblanadi (lexis – "so'z"). Tilshunoslik fanining tilning leksikasini o'rganuvchi bo'limi leksikologiya (grekcha lexis – "so'z" va logos "ta'limot") deyiladi[1]. Leksikologiya faqat birgina so'zni emas balki so'z birikmalari, frazeologiya, idiomalarni ham o'rganuvchi bo'limdir. So'zlarning bir biriga qo'shib ishlatish jarayonida butun bir katta hajmdagi yoki kichik hajmdagi matn paydo bo'ladi. Masalan quyidagi diagrammaga e'tibor qaratadigan bo'lsak matn qanday hosil bo'lish jarayoniga guvohi bo'lishimiz mumkin.



Yuqorida keltirilgan chizmada matn faqatgina so'zlardan emas turli til birliklardan ham tashkil topadi.

Chizmada keltirilgan birliklarga e'tiborimizni qaratamiz Hamda ularni tahlil qilamiz.

So'z – tilning narsa-hodisalar, jarayonlar va xususiyatlarni nomlash uchun xizmat qiladigan eng muhim struktur ma'noviy birligi, o'z tovush qobig'iga ega bo'lgan, borliqdagi narsa haqidagi tushunchani, ular o'rtasidagi aloqani yoki ularga munosabatni ifodalay oladigan turli grammatik ma'no va vazifalarda qo'llanadigan eng kichik nutq birligi. Boshqa birliklar bilan so'zni solishtirilganda so'zda ham ifoda, ham mazmun tushunchalari mujassamlashgan bo'ladi. Har bir fikrni ifoda etmoqchi bo'lganimizda albatta so'zlardan foydalanamiz. So'zlar aloqa jarayoning eng muhim quroli hisoblanadi va uni tinglovchi yetqazib beradi. So'zlarning ma'nolari esa uni matnda yoki kontekstda ishlatilishiga ko'ra bir biridan farqlanadi

Tadqiqot metodologiyasi. Kishilar muloqat jarayonida turli xil birliklardan nutqda foydalanadilar, bularga maqol, matal, aforizm, topishmoq va boshqa til birliklarini misol qilib keltirishimiz mumkin. Bunday birliklarni o'rganuvchi fan paremiologiya hisoblanadi. "Paremiologiya" so'zi grekcha paroimia (hikmat) va logos (fan) degan ma'noga ega[2] maqol, matal, aforizm kabi hikmatli iboralarni o'rganadigan fan bo'lib, uning "paremiografiya" bo'limi maqol va hikmatli iboralarni to'plash va ularning lug'atlarini tuzish bilan shug'ullanadi. Paremiologiyaning o'rganish obyektlari "paremalar" deb ataladi[3]. Paremiologiyaning yana bir birligi bo'lgan aforizm haqida so'z yuritilganda, aforizmlar ma'lum bir shaxs tomonidan hayotiy tajribalar asosida umumiy haqiqatlar so'zlar orqali ifodalash desak mubolag'a bo'lmaydi. Aforizmlar haqida juda ko'plab chet el olimlari hamda o'zbek olimlari izlanishlar olib borishgan, xususan XX asrning 90-yillarida professor B.Sarimsoqov aforizmlarni, maqol, matal, topishmoq, qanotli so'z va iboralar, paradokslar, epigrammalar, xokkular, gnomalar, fard va muammolar qatorida – to'rtinchi adabiy turga mansub, deb ko'rsatadi. Muallif bu adabiy turni paremiya deb nomlanadi[4] deya ta'rif bergan. Muallif tomonidan keltirilgan har bir adabiy janrlar o'zining qanday ma'no anglatganligiga qarab bir biridan farqlanadi.

Maqollar - grammatik jihatdan tugallangan fikrni bildiruvchi, kichik, ixcham, o'tkir mazmunli, ko'chma ma'noda yoki ham ko'chma ma'noda, ham o'z ma'nosida qo'llanadigan hikmatli xalq iboralardir: Bilagi zo'r birni yiqar, bilimi zo'r – mingni. Avrasang oqil bo'lar, bovrasang botir bo'lar. Aytishsang so'z chiqadi, turtishsang - ko'z.

Matallar – muayyan hayotiy hodisani aniq va to'g'ri belgilab beradigan obrazli ifoda, ibora. Matalda o'xshatish, taqqoslash, kinoya, qochiriq so'z kabi badiiy vositalardan foydalaniladi[5]. Masalan: Tomdan tarasha tushgandek. Popugi pasayib qoldi. Oyog'ingni qo'linga olib yugur kabi misollarni keltirishimiz mumkin.

Tahlil va natijalar. Topishmoqlar – bu narsaning nima ekanligini bilishni tinglovchi yoki o'quvchining ixtiyoriga qoldiradigan o'yin bo'lib, uning xususiyatlarini ismini tilga olmay, bilvosita aytib beradi[6]. Po'lat qushim uchdi-ketti. Bir zum o'tymay oyga yetdi. (raketa). Bir uy bor: ko'r bo'lib kirasani, ko'zli bo'lib chiqasan. (maktab). Ko'kada qilich yarqiraydi, suvda aksi yaltiraydi. (oy). Misollarda ko'rinib turibdiki, topishmoqda ko'pgina holatlarda o'xshatish, qiyoslash, bo'rttirish holatlariga guvohi bo'lishimiz mumkin. Topishmoqlar bir nechta so'zlardan tashkil topgan bo'lishi, she'r shaklida ham namoyon bo'lishi mumkin.

Gregeriya – juda qisqa adabiy matn bo'lib ham aforizmga, ham hazoziy ta'rifga o'xshaydi lekin gregeriyaning ajralmas qismi hazoziy va metafora hisoblanadi[7].

Мёд всегда краденый.

Рамон Гомес де ла Серна

Quyidagi berilgan misolimizda har doim asalning o'g'irlanishi haqida gap ketmay balki har narsaning eng

yaxshisi, mukamalli va qiymati a'losi olinadi va undan foydalaniladi degan ma'noda ishlatiladigan ibora hisoblanadi.

Paradoks - bu ma'lum bir jumlaning (yoki uning tasdig'i va inkorining) haqiqatini ham, yolg'onligini ham isbotlaydigan, rasmiy mantiqiy vositalar bilan ifodalangan, ochiq-oydin qabul qilinadigan (mantiqiy jihatdan to'g'ri) ko'rinadigan, ammo shunga olib keladigan bayonot yoki mulohazadir[8].

Yuqorida berilgan fikrlarni inobatga oladigan bo'lsak aforizm termini nafaqat tilshunoslikda balki adabiyotshunoslikda ham keng qo'llanilar ekan. Aforizm qisman boshqa terminlar bilan ma'nolari bir biriga o'xshasada aslida ularning o'rtasida juda katta farqni sezish mumkin. Ko'pgina manbalarda kishilar maqol hamda aforizmlarni bir biridan farqlay olish qiyin deb tushunishadi, to'g'ri ular aslida ko'rinishi jihatdan bir biriga yaqin bo'lgan birliklar bo'lsada, lekin maqolni xalq yaratasa, aforizmlar esa muayyan bir shaxs tomonidan yaratiladi.

Aforizm mustaqil adabiy janrga egami yoki badiiy adabiyotda keng tarqalgan bo'lsada, mustaqil janr darajasiga ko'tarila olmagan muvaqqat adabiy hodisasi – bu haqida ilmiy adabiyotlarda har xil qarashlar mavjud. Aforizm bo'yicha u yoki bu darajada shug'ullangan olimlar uni mustaqil janr sifatida e'tirof etsalar, ayrim tadqiqotchilar uni dono so'z, qanotli so'z yoki iboralar, gregeriya, paradoks kabi kabi janrlar bilan qorishtirib yuboradilar[9].

Demak, dastlab aforizm tushunchasi ko'pchilik tadqiqotchilar uchun uni aynan bir to'xtamga kelib, qaysi janrga xosligi va uni boshqa tushunchalar bilan qanday farqlarga egaligini aniqlashda qiyinchilik tug'dirgan, bu ustida bir qancha jahon olimlari ko'pgina izlanishlar olib borishgan va haligacha bu ishlar davom etib kelmoqda.

Aforizm atamasining kelib chiqish tarixi qadimgi yunon faylasufi va fizigi Gippokratga borib taqaladi va bu miloddan avvalgi V- IV asrlarni o'z ichiga oladi[10]. Bundan ko'rinib turibdiki aforizmlar avval o'tmishda ham mavjud bo'lgan, hozir ham mavjud kelajakda ham kelgisi avlodlarga yetib boradi. Aforizmlarni inson tafakkuring omili desak mubolag'a bo'lmaydi chunki unda xalqning, millatning ichki kechinmalari, moddiy hamda ma'naviy qadriyatlar aks ettiriladi. Aforizmlar bir so'zdan iborat bo'lishi yoki butun bir matn shaklida ham namoyon bo'lishi mumkin. Ko'pgina olimlar aforizmlar ustida tadqiqotlari natijasida turli xil ta'riflashgan, ba'zi olimlarning fikriga ko'ra so'zlar soni qanchalik kam qo'llansa ma'no shunchalik kuchli bo'lishini ta'kidlashsa ayrim olimlar boshqacha fikr bildirishgan. Tadqiqotchilar uzoq izlanishlari natijasida quyidagi umumiy xulosaga kelishdi ya'ni ular quyidagi umumiy xususiyatga ega bo'ladi[11]:

Axborotning qisqaligi;

Fikrni umumlashtirish;

Didaktik;

Ekspressivlik;

Aniqlik;

Kommunikativlik;

To'liqlik.

Xiyonatkor qayerga qo'l ursa,

Dengizni simiradi, yerni quritadi. (Yusuf Xos Hojib)

Alloma Yusuf Hos Hojib tomonidan keltirilgan quyidagi aforizm ko'proq salbiy obrazga qaratilgan bo'lib, unda xiyonatkor inson qanday ish boshlasa ham albatta u inson boshlagan ish yaxshilik ila tugamasligini ikki frazeologik birliklar orqali ya'ni qo'l urmoq hamda dengizni simirmoq iborasi bilan yanada tasirli qilib ifoda etganlar. Mutafakkir ushbu aforizmda xiyonatkor insonni shunday tasvirlaydiki hattoki cheksiz darajada tuyuladigan dengizni ham tamom qilish va ulkan yer sharini ham quritib yuborish darajasiga olib chiqib nihoyatda ajoyib tasvirlagan.

Aforizmlarning xususiyatlaridan kelib chiqib ularning har biriga to'xtaladigan bo'lsak, albatta ular shaklning qisqaligi va mazmunning kengligi bilan boshqa til birliklaridan ajralib turishi lozim. Bundan tashqari unda ifodalanayotgan fikr butun bir katta hajmdagi matnni emas, balki undagi umumiy g'oyani tasvirlashi, fikrning salbiy yoki ijobiy tarzda namoyon qilishi, so'zning ifodalanayotgan voqelikka nisbatan munosib ifodalanishi, mantiqiylik kabi xususiyatlari orqali ifodalanishi maqsadga muvofiq. Quyida rus, ingliz hamda o'zbek tilida keltirilgan aforizmlarga e'tibor qaratamiz:

“Genius is one of inspiration, and ninety nine percent of perspiration”

Thomas Edison

Mashhur ixtirochi tomonidan keltirilgan quyidagi aforizmda daho bo'lish ya'ni mukammal biror sohada kuchli bo'lib muvaffaqiyatga erishishda albatta 1 foizni ilhomlanish tashkil etsa, 99 foiz mehnat qilishni talab etadi deya ta'kidlagan. Albatta mehnat evaziga erishilgan har bir narsaning qadri baland bo'libgina qolmay balki yanada o'z ustida ishlashga, o'zini rivojlantirishga undaydi.

Yoki quyida keltirilgan rus yozuvchisi Fyodr Mixaylovich Dostoyevskiy tomonidan keltirilgan fikrlarni tahlil qilamiz:

“Перестать читать книги – значит перестать мыслить”

Ф.М. Достоевский

Kitob o'qishdan to'xtadimi fikrlashdan ham to'xtaydi degan fikrni beruvchi ushbu aforizm haqiqatdan ham odamzot umri davomida nimanidir o'rganish, o'z ustida ishlash eng bo'lmaganda kundalik uy yumushlari bilan band bo'ladi lekin har bir hayotdagi faoliyatni amalga oshirish uchun esa bilim kerak, bilim albatta o'z o'zidan oshib qolmay balki yillar davomida kitob mutolaa qilish orqaligina o'sib rivojlanish mumkin. Biz uchun juda oddiy tuyuladigan har bir ishni

amalga oshirishimiz uchun ham eng avvalo bilim hamda ko'nikmalar kerak bo'ladi bu esa insonga o'z o'zidan emas balki o'qish, o'rganish orqaligina yetib kelishi mumkin.

“Ilmni fursat bo'lganda o'rganaverish kerak. Chunki ilm zarur bo'lgan paytda fursat topilmaydi”

Abdulloh ibn Mas'ud

Azal azaldan ota bobolarimiz tomonidan ilm olishlikning afzalliklari haqida bir necha bor aytilgan hatto ilm olishning foydasi hadisi shariflarda ham keltirib o'tilgan. Ilm nafaqat hayotning nuri balki qablarning nuri hamdir. Ilm bilan insonlar o'z yo'llarini yoritmasalar albatta hayoti zimistonga aylanishi tabiiy. Ilm olishning erta va kech mahali mavjud emas, uni hoh yosh bo'lsin hoh keksalik paytda ham o'rganish doim foydali. Ilm olishdan maqsad albatta ezgu ishlarni amalga oshirish joiz bo'lsa bu ilmni kelajak avlodga yetqizish lozim.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib shuni aytish joizki, nutqda tejamkorlikni ta'minlash uchun kishilarni ham ma'naviy, ham axloqiy tarbiyaga chorlaydigan aforizmlar jamiyatda eng muhim bo'lgan til birliklaridan biri desak mubolag'a bo'lmaydi. Ularni o'qib tahlil qilar ekanmiz har bir berilgan aforizmning o'ziga xos ekanligini tushunamiz va undan juda yaxshi xulosa chiqarishimiz mumkin. Lekin har bir kitobxon aforizmni har xil usulda tahlil qilib uni tushunadi sababi aforizmlardagi qanchalik so'zlar soni kamayaversa undagi ma'no ham uning qay usulda tushunilishiga to'siq bo'lishi mumkin. Bazan aforizmlarni o'qib unga amal qilish ham insoniyatga yaxshi ta'sir ko'rsatishi tabiiy chunki ko'pgina aforizmlar insonlarni ham tushkun ham baxtli onlarini aks ettira oladigan jumalalar desak mutlaqo to'g'ri. Unda aks ettiriladigan har qanday holatlar hayotiy tajribalar asosiga tayangan holda hosil bo'ladi bu esa o'z o'zidan har bir inson uchun qandaydir hayotga bo'lgan qiziqishni yoki ortirradi yoki kamaytirishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Abduazizov A. Tilshunoslikka kirish II-qism Leksikologiya va semasiologiya, Grammatika, b-3,1999.
2. <http://en.m.wikipedia.org/wiki/paremiology>.
3. Abdullayeva N.E. Ingliz va o'zbek xalq maqollaridagi graduonmik munosabatlarning lingvopragmatik xususiyatlari, Toshkent, Nurafshon business, b-56, 2021.
4. Sarimsoqov B. Adabiy tur haqida mulohazalar, O'zbek tili va adabiyoti, 5-son, b-3-13, 1993.
5. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Matal>.
6. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Topishmoq>.
7. <https://понкслов.рф/anagram>.
8. Ильичёв Л.Ф., Федосеев П.Н., Ковалёв С.М., Панов В.Г., Философский энциклопедический словарь/Гл.редакция.-М.:Советская энциклопедия,1983.-840 с. -150000 экз.
9. Федоренка Н.Г., Сокольская А.И. Афористика. -М.: Наука, 1990.
10. В переводе на русский язык см.: Афоризмы Иппократа / пер. П. Шюца. Санктъ Петербургъ, 1.
11. Tashpulatova D.X., Research of aphorisms in world linguistics//Texas Journal of Multidisciplinary Studies. – 2022. b - 2. 5.
12. Nurmanov A. O'zbek tilshunosligi tarixi, Toshkent - O'zbekiston, 2002.
13. Норман Б.Ю., Павленко Н.А. Введение в языкознание, Минск Высшейшая школа, 1984.
14. Хидикель С.С., Гинзбург Р.З, Князева Г.К, Санкин А.А. Английская лексикология в выдержках и извлечениях, Ленинград, 1969.
15. Yo'ldoshev I., Sharipova O'. Tilshunoslik asoslari, Toshkent Iqtisod – Moliya, 2007.

Gulruh BAHODIROVA,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi
E-mail:bahodirova86@bk.ru

TDO 'TAU professori B.Mengliyev taqrizi asosida

LEXICAL-SEMANTIC ANALYSIS OF THE NAMES OF EMBROIDERED CLOTHING IN UPPER KASHKADARYA DIALECTS

Annotation

In this article, the naming, meaning, linguistic development, historical development, differences and similarities in the names of the main embroidery terms in the dialects of some regions of our country, in particular, Shahrisabz, Kitob district, are highlighted based on various historical and modern dictionaries. Instead, the meeting of these terms in folklore and artistic works was discussed.

Key words: Embroidery, headdress, cap, bride, wedding, groom, sarpo.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НАЗВАНИЙ ВЫШИТОЙ ОДЕЖДЫ В ВЕРХНЕКАШКАДАРЬНСКИХ ГОВОРАХ

Аннотация

В данной статье на основе различных исторических и современных словарей выделены номинация, значение, языковое развитие, историческое развитие, различия и сходства в названиях основных терминов вышивки некоторых регионов нашей страны, в частности, Шахрисабз, Китабский район. Вместо этого обсуждалась встреча этих терминов в фольклорных и художественных произведениях.

Ключевые слова: Вышивка, головной убор, чепец, невеста, свадьба, жених, sarpo.

YUQORI QASHQADARYO SHEVALARIDA KASHTALI KIYIM NOMLARINING LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI

Аннотация

Ushbu maqolada buyum nomlariga mansub asosiy kashtachilik terminlarining mamlakatimizning ayrim hududlari, xususan, Shahrisabz, Kitob tumani shevalarida nomlanishi, anglatgan ma'nosini, lisoniy rivoji, tarixiy taraqqiyoti, nomlardagi tafovut va o'xshashliklarni turli tarixiy va zamonaviy lug'atlar asosida yoritilgan. O'rni bilan ushbu terminlarning xalq og'zaki ijodi va badiiy asarlarda uchrashi haqida to'xtalgan.

Kalit so'z: Kashtachilik, bosh kiyim, qalpoq, kelin, to'y, kuyov, sarpo.

Kirish. O'zbek kashtachilik terminlarining semantik tahlili, avvalo, ularning asosiy leksik-semantik guruhlarini aniqlab olishni taqozo etadi. Bu jarayon birmuncha murakkab bo'lib, *birinchidan*, soha leksikasining areal xoslanishi, hudud aholisining urf-odatlarini, etnomadaniy jihatlari bilan bog'lansa, *ikkinchidan*, yondosh sohalar – *do'ppido'zlik*, *gilamdo'zlik*, *zardo'zlik*, *tikuvchilik*, *to'quvchilik*, *naqqoshlik* leksikasi bilan o'ta aralashib ketgani bilan bog'lanadi. Bu esa kashtachilik terminlarining semantik tasnifi va tavsifiga bir paytda bir necha aspektlarda – etnolingvistik (antropologik lingvistika), etnografik, etnomadaniy, lingvomadaniy, areallingvistik nuqtai nazarlardan yondashishni talab etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O'zbek tilida ilk marta kasb-hunar terminlari S.Ibrohimov tomonidan tadqiq etiladi. U 1950-yilda "Farg'ona ipakchilik leksikasini tekshirishdan bir tajriba" mavzusida nomzodlik ishini, 1961-yilda "O'zbek tilining kasb-hunar leksikasi" mavzusida doktorlik ishini himoya qiladi. Bu boradagi ilk amaliy ishlar – kasb-hunar, shevaga xos so'zlar lug'atlarini tuzish tajribasi ham S.Ibrohimov nomi bilan bog'lanadi. Uning 1934-yilda "Paxtachilik terminlaridan qisqacha izohli lug'at (xalq terminlari asosida)" [1], 1937-yilda "Aravosozlik va abzalozlik xalq terminlari" [2] lug'atlari nashr etiladi. Shuningdek, 1956-59-yillarda olimning 3 qismli "Farg'ona shevalarining kasb-hunar leksikasi" [3] nomli mashhur lug'ati nashrdan chiqadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Kashtachilik leksikasining asosini kashtali buyum – kiyim-kechak, maishiy jihozlar tashkil qiladi. Ba'zan kiyim to'liq kashtali bo'lsa (masalan,

qalpoq, *katta ko'ylak* (*kelin ko'ylak*), *nimcha*, *etik*, *kulo'ta* kabi), ba'zan uning muayyan qismi kashtali bo'lishi kuzatiladi. Ya'ni ko'ylak yoki to'nning yoqa, etak, yeng qismlari va hk. Bu xalq qo'shiqlarida ham aks etgan:

Aka to'ning beqasam,

Yoqasiga gul solsam. (Xalq qo'shig'i)

Tahlil va natijalar. Ular orasida kashtali bosh kiyim hamda ust kiyim nomlari asosiy o'rinni egallaydi. Bosh kiyimning deyarli barcha ko'rinishlari – kundalik bosh kiyimlarda ham, to'y-bazmlarda kiyiladigan bosh kiyimlarda ham, yoshga qarab kiyiladigan bosh kiyimlarda ham kashta elementlarini uchratish mumkin.

Qalpoq. Kashtachilik leksikasidagi asosiy kashtali qadimiy bosh kiyim nomi. O'zbekistonning turli hududlarida turlicha leksik va fonetik variantlarda uchraydi. Farg'ona shevalarida *do'ppi* (*to'ppi*), tojik tilli aholi yashaydigan hududlar, xususan, Buxoro, Samarqand, Shahrisabz, Kitob shevalarida *qalpoq* (*qalpog'*), *kallapo'sh* (*kalapo'sh*) deb yuritiladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida garchi *do'ppi* keng iste'molda bo'lsa-da, "O'zbek tilining izohli lug'ati"da forscha *kalapo'sh* bilan birga *qalpoq* leksemasining dialektal varianti sifatida keltiriladi va *shv.* (sheva) pometasi bilan beriladi:



Qalpoq 1 Yupqa namatdan qilingan bosh kiyimi. Baxmal jiyakli oq qalpoq. U. *egniga brezent chakmon, boshiga oq namat qalpoq kiygan*. H. Nazir, So'nmas chaqmoqlar. 4 shv. Do'ppi, kallapo'sh [4].

Qalpoq amaliy san'at buyumlari paydo bo'lmagan davrda ham insonning boshiga yopinchiq bo'lish bilan birga bezak, hashamni ham bildiruvchi vosita hisoblangan. Dastlab *qoploq* keyinchalik fonetik o'zgarishga uchrab qalpoq holiga kelgan. "Devonu lug'otit turk"da *börk* nomi bilan keltirilgan. Unga berilgan izoh va keltirilgan illyustratsiyada bo'rkning shunchaki bosh kiyim emas, inson uchun ziynat vositasi ham ekanligi aks etgan: *börk* – qalpoq, bosh kiyim. *Tatsiz turk bolmas, boshsiz börk bolmas – boshsiz bo'rk bo'lmaganidek, totsiz turk ham bo'lmaydi* [5].

Hozirgi o'zbek adabiy tilida *qalpoq* leksemasi do'ppiga nisbatan keng ma'noga ega bo'lib, har qanday bosh kiyim nomiga nisbatan ishlatiladi. Masalan, *Anqaqal'a xarobalarining birida eramizning 3-asriga oid bo'lgan, boshiga burgutsimon temir qalpoq kiygan shohning rasmi solingan Xorazm mis tangalaridan ikkitasi topilgan*. I. Jabborov, Ko'hna xarobalar siri. *Shu vaqt otliqning savat qalpog'i tagidan bilakday yo'g'on ikki o'rim sochi tushib ketib, yelkasida osilganicha qoldi*. S. Anorboyev, Oqsoy. *U uzoq Farg'ona qishlog'ining serqiliq tabiatini bolaligidan bilgani uchunmi, buyuqda qolganday, egniga brezent chakmon, boshiga oq namat qalpoq kiygan*. H. Nazir, So'nmas chaqmoqlar. *Eshik zinapoyasida sur qalpoq kiyib, qizil astarli chakmonining barini kumush kamariga qistirib olgan kishi ko'rindi*. «Sharq yulduzi». *Yupqa oq kigizdan qalpoq kiygan xushqomat qizni avval tanimabman*. P. Qodirov, Qadrim. *Tibbiy hamshira bo'lsa kerak, oq xalat, oq qalpoqli juvon kelib, Murodovani shifoxonaga taklif etdi*. I. Rahim, Ixlos. *Issiq va yangi palto, oyog'ida ichi jun botinka, qorako'l qalpoq, qorni to'q*. Mirmuhsin, Umid. *Shunday bo'lgach, sehrli qalpoqchani yordamiga muhtojman*. X. To'xtaboyev, Shirin qovunlar mamlakati.

Qolaversa, *qalpoq* leksemasining polisemantik tabiatga egaligi (*qalpoqchali zamburug'*; *gugurtning qalpog'i*, *qalpoqli mix (gulmix)*, *temir qalpoq (dubulg'a)* hamda xalq og'zaki ijodi namunalarini, etnonimlar tarkibida (*qoraqalpoq*) uchrashi ham uning tarixiy-etimologik qatlamlari uzoq davrlarga borib taqalishidan darak beradi. Masalan, "Ravshan" dostonida Zulxumorning qalpoq tikib, har bozor kuni kanizlari bilan sotishga olib chiqishi va Ravshan uni qalpoq bozoridan izlashi epizodi bor:

Bedov mingan boyvachchalar,

Boyvachchalar, bekvachchalar,

Qalpoq bozori qaysidi(r)? ("Ravshan")

Shuningdek, do'ppi ham *qalpoq* kabi sof turkiy kashtali bosh kiyim nomi bo'lib, kelib chiqishi "tepa" so'zi bilan bog'lanadi. O'zbekistonning ayrim hududlari, xususan, Toshkent shevalarida to'ppi ham deb yuritiladi. U O'TILda quyidagiyaa izohlanadi:

Kallapo'sh [f. – boshni o'rovchi; do'ppi] 1 shv. Bosh kiyimi; do'ppi.

2 Do'ppining bir turi (odatda, tojiklar kiyadigan turi). *Zum o'tmay, qora kallapo'sh kiygan, zanjiday badbashara barzangini yetaklab kirdi*. S. Siyoyev, Yorug'lik [6].

Qalpoqning kashta naqshi, nusxalarning joylashuvi, ip rangi, tikish usuli bilan farqlanadigan erkaklar va ayollar, jumladan, o'g'il va qiz bolalar uchun mo'ljallangan naqsh turlari mavjud. Qalpoq turi, unga ishlatiladigan taglik mato, kashta tikish asboblari, do'ppi qismlari nomi, masalan, *erkak qalpoq, qizqalpoq, kuyovqalpoq, shabbo'sh (tungi qalpoq), iroqi, shirozi* kabi umumiy turlari nomi; *kanva (to'r), surp, bo'z, shoyi, satin, avra, astar* singari taglik mato nomlari; *ip, igna, angusht* kabi xom-ashyo, asbob nomlari; *tepa, kizak, qur, gardish, jiyak* kabi do'ppi qismlari nomlari do'ppido'zlikka ham, zardo'zlikka ham, kashtado'zlikka ham

yo bevosita, yoki bilvosita aloqador. Do'ppiga solingan kashta nusxalarining nomi, naqsh elementlari, tikish usuli bilan bog'liq terminlarni bevosita kashtachilik leksikasi sifatida qayd etish mumkin. Masalan, mazkur hudud shevalarida qiz-juvonlar uchun tikiladigan iroqi nusxa do'ppining kashta naqshi, guli, nusxalarning joylashuvi, ip rangi jihatidan farqlanuvchi 50ga yaqin turi va nomi mavjud. Masalan, "Bahor", "Bulbul", "Gulnoz", "Janon", "Bodom nusxa", "Atirgul", "Chinnigul", "Lola", "Gulsafar", "Gullola", "Gultojixo'roz", "Olma guli", "Shabnam", "Bashorat", "Samarqand nusxa", "Qalampir nusxa" va b.q.

O'zbekistonda Chust, Namangan, Andijon, Farg'ona, Toshkent, Samarqand, Shahrisabz, Kitob, Buxoro, Boysun do'ppilari mashhur. Ularning har biri shakli, tayyorlanish uslubi, naqsh bezaklari, ranglarning tanlanishi va boshqa jihatlariga ko'ra bir-biridan ajralib turadi. Masalan, Kitob, Shahrisabzda qizil-qora ranglar bilan oq fonda sanama yoki chizma usulida tikilgan ayollar uchun iroqi nusxa va gilam do'ppi, erkaklar uchun shirozi do'ppilarni tayyorlash an'anaga aylangan.



Yuqori Qashqadaryo kashtachiligida, ayollar qalpog'i, odatda to'rtburchak (to'garak) shaklida tayyorlanib, uch qism – *tepa, kizak* va *qur* (jiyak)dan tashkil topadi. Tepa va kizak qismi kashtali bo'lib, qur qismi ko'p hollarda kashtasiz qora baxmal yoki ipak matodan tayyorlanadi. Kitob, Shahrisabzda hozirgi paytda ham yuz ko'rsatar marosimida kelin tomoni kuyovning har bir erkak qarindoshiga kiyimlikka (sarpo) *tikma qalpoq* sovg'a qiladi. Kuyovning erkak qarindoshlari soniga qarab 10tadan 100tagacha ham qalpoq tarqatishga to'g'ri keladi. Bu esa ancha murakkab mehnatni talab qilib, ko'pincha kelinlar sherozi jiyakli qalpoq tayyorlaydilar. Bugungi kunda ham aynan sarpo uchun tayyorlanadigan qalpoqlar *sherozi qalpoq* deb yuritiladi. Shahrisabzda kizak va jiyak qismi to'liq dastgohda to'qilgan qalpoq turi – gilam qalpoq ham tayyorlanadi [7]. S. Bulatovning "Amaliy san'at qisqacha lug'ati"da ham sherozi qalpoqning matosi emas, balki uning qismi jiyagiga nisbatan ishlatiladi: "To'n, chopon – tik yoqali, oldi ochiq, uzun ustki kiyim; avra-astarli, ichiga paxta solib qaviladi. Beqasam, kimxob, baxmal, shoyi, qora las, satin, chit va b. matolardan tikiladi. Yoqasi, etagi va yeng uchlariga **sherozi jiyak** tikilib, uning uchidan popukchalar chiqariladi" [8].

Umuman olganda, *sherozi* bo'z yigitlar kiyadigan kashtali bosh bosh kiyimi nomi bo'lib, ushbu ma'nosi ham metonimiya asosida (jiyagining Sherozga xos uslubda tayyorlanishi, sherozliklarga aloqadar) yuzaga kelgan. Ayni paytda ushbu ma'nosi bilan ham xalq qo'shiqlarida uchraydi:

Suv keladi Oqtoshdan,

Shirozi tushdi boshdan.

Shirozi tushsa-tushsin

Qayrilma qalam qoshdan. (Xalq qo'shig'i)

Peshanavat (peshonaband). Yosh ayollarning kundalik yoki to'y marosimlarda peshonasiga tang'ib bog'laydigan qadimiy bosh kiyimi. "Devonu lug'otit turk"da *burunchuk* tarzida keladi:

bÿrÿnchÿk – peshonabog', xotinlar ro'moli, dakana (1, 467); urag'ut bÿrÿnchÿk orundi – *xotin peshonabog' (dakana) o'radi* (1, 209).

Kundalik o'raladigan peshonaband paxtali matoga kamkashta–sodda, siyrak bezakli qilib tikilgan. To'y, bazmlarda kiyishga mo'ljallangan peshonaband *qasava* ham deb yuritilib, duxoba, shoyi, adras kabi matolarga serkashta qilib tikilgan va turli yaltiroq toshlar, mildiroq, munchoqlar bilan bezalgan. Zardo'zlikda ham nashqlari zar, kumushrang iplar bilan tikilgan kashtali buyum qasava yoki peshonaband deb yuritiladi.

Kulo'ta. Keksa va o'rta yoshdagi ayollarning sochini yig'ib turadigan, ro'mol ostidan kiyadigan gardishi jiyakli qadimiy bosh kiyimi. Xalq tilida *kulta*, *kulo'ta*, *kultapechak*, *kultapo'shak*, *kulutapo'shak*, *kultapushak*, ayrim joylarda *lachak* kabi turli fonetik va leksik variantlar bilan yuritilgan. *Kulta* turkiy so'z bo'lib, *qiyqim*, *qiyiq* ma'nolarini anglatadi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida mustaqil qo'llanmaydi, ammo *kalta-kulta* juft so'zi tarkibida uchraydi. Shuningdek, ayni paytda *nimcha* nomi bilan yuritiluvchi kiyim ayrim shevalarda *kultacha* deb ham aytiladi.

Kulo'ta ikki qism – yumshoq qalpoqcha va unga birlashtirilgan xaltachasimon kokilustidan tarkib topgan. Har ikki qism ham kashta, o'rta yoshli ayollar uchun zarli ip bilan bezatilgan. Ustidan peshonaband va ro'mol o'rashgan.

Odatda, keksa ayollar kashtali do'ppi kiyishmagan, ammo boshni issiq va sovuqdan himoya qilish, ustidan o'raladigan ro'molni ushlab turish uchun avra-astarli, qattiq jiyakli bosh kiyimi tayyorlashgan. Hozirgi paytda ham Kitob, Shahrisabz tumanlarida keksa yoshli ayollar bu buyumdan foydalanadi. Xalq orasida kulo'ta kiyish bilan bog'liq marosim ayni paytda ham saqlanib qolgan. O'g'li sunnat to'yi qilish yoshiga yetgan ayol to'y kuni ramziy ma'noda kashtali, bezakli kulo'ta kiyadi. Bu sunnat to'yi tarkibidagi alohida marosim hisoblanib kulo'ta kiyish deb yuritiladi. Uzoq umr ko'rib, sochlariga oq tushib yursin degan ma'noda ayolning sochiga oq paxta qo'shib o'rishadi va kulo'taning orqa tomonidan chiqarib qo'yishadi. To'yga kelganlar uy bekasiga hadyalar berib, yaxshi tilaklar bildirishadi.

Ro'yparto (ro'yipartof). Yangi kelinning yuz ko'rsatar marosimida marosim boshlangunga qadar yuzini yopib turadigan kashtali to'rtburchak shaklidagi ro'molcha. Fors-tojikcha *ro'y* – yuz, *pattoh* (*partoftan*) – tashlamoq, yopmoq; yuzni yopmoq, berkitmoq. Ushbu badiiy buyum nomi mavjud lug'atlarda uchramaydi.

Nimcha, nimtana. Ayollarning ko'ylak ustidan yopishtirib kiyadigan yengsiz, yoqasiz uzunligi belgacha bo'lgan kashtali kiyimi. *Nim* – fors-tojikcha, yarim, *tana* – turkiy so'z. Tananing yarmini qoplab turadigan ust kiyim. Ushbu kiyim turi qadimiy bo'lib, “Devonu lug'otit turk”da *artig'* (xotinlar kiyadigan nimcha, ko'ylak ustidan kiyiladigan yengsiz va yoqasiz, kalta va ixcham ayollar kiyimi) va *tarinchak* (xotinlarning yengi yo'q ust kiyimi (o'g'uzcha) nomlari, boshqa manbalarda kashtali kamzul, kaltacha nomlari bilan uchraydi. Nimcha bir paytda zardo'zlik leksikasining ham, kiyim-kechak leksikasining ham birligi hisoblanadi.

Qars. Odatda, erkaklar, ba'zan ayollar (aza marosimida) ham kiyim ustidan beliga bog'laydigan to'rtburchak shaklidagi kashtali kiyim turi. Garchi kashtali buyumga ishora qilmasa-da, u haqida “Devonu lug'otit turk”da ma'lumot kelishi ushbu kashtachilik buyumi asosining qadimiyligidan darak beradi:

qars – tuya yoki qo'y yungidan qilingan kiyim (1, 333).

O'zbek tilida mavjud izohli lug'atlarda uchramasa-da, qars kashtachilik buyumlari xususida so'z borgan manbalarda, xalq og'zaki ijodi namunalarda, badiiy asarlarda uchraydi. “O'zbek tilining izohli lug'ati”da ham *qars* leksemasiga izoh berilmaydi, odatda, shu ma'noda ishlatiluvchi *belbog'* so'zining talqini keltiriladi: “Belga bog'lanadigan, to'rtburchak ro'mol shaklidagi gulli yoki gulsiz, chetlari tikilgan mato parchasi; qiyiq, qiyiqcha”[9]. “Amaliy san'at

qisqacha lug'ati”da ham *belbog'* *qiyiq*, *chorsi*, *ro'mol* so'zlarining ma'nodoshi sifatida keltiriladi: “Belga bog'laydigan chorsi ro'mol; odatda erkaklar ustki kiyim (to'n, yaktak) ustidan bog'laydi. Belbog', asosan, bezakdor-kashtali bo'ladi [8].

Kashtachilik leksikasida *qars* faol ishlatiladigan so'z bo'lib, u yordamida tikilish uslubi, kashta naqshlari va vazifasiga ko'ra farqlanuvchi *belqars*, *boshqars*, *kuyovqars*, *to'yqars*, *xatmaqars*, *itqars* kabi kashtachilik buyumlari nomi yasalgan.

Belqas (belqars). O'zbek millatida erkaklar beliga bog'laydigan, to'rtburchak shakldagi kashtali yoki kashtasiz matodan tayyorlanadigan badiiy buyum. Xalq tilida *belbog'*, *belqas*, *qiyiqcha*, *qiyiq* ham deb yuritiladi. *Belqars*, asosan, kashtachilik mahsulotiga nisbatan ishlatilsa, *belbog'* kashtali va kashtasiz buyumni ham nomi sifatida kengroq qo'llanadi. Milliy tafakkurda *belqars*, *berbog'* erkaklik g'ururi, or-nomus ramzi ma'nosini ham ifodalaydi. Masalan, *Belingda belbog'ing bormi? Yigitmisan? Yigitlik g'ururing bormi? Odamlarni hasharga aytib qo'ydim. Belida belbog'i bori kelaveradi.* (O'.Hoshimov, Ikki eshik orasi)

To'n egnida, belda belqars tang'ib olar Qomat kerib, topib do'ppi kiyib olar. *Yosh bo'lsa-da o'z millatini tanib olar...* *O'zbeqimning aqlu-dono o'g'lonlari!*

Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarida ko'proq *belqars* deb yuritiladi. Masalan, *Qozog'iston delegatsiyasi a'zolariga qimmatbaho esdalik sovg'alari sifatida milliy to'n, qalpoq, belqars va “Qashqadaryo” nomli kitob sovg'a qilindi.* *Yoki: Bahorning ilk kunlari. Quyoshning nurlari tanga rohat baxsh etadi. Hovlidagi mevali daraxtlarning gullari atrofida asalarilar aylanib, shira so'rmoqqa chog'lanadi. Buvijonim esa ayvonda quyosh nurlariga kiftini tutganicha kashta tikishga kirishadilar. Yoshi saksonga yaqinlashib borayotganiga qaramasdan, ko'zoynaksiz naqshinkor gullar soladi. Men ulardan “buvijon sizga bu hunar shu yoshingizda qiyinchilik tug'dirmaydimi?” deb so'rayman. Buvim esa “qizim bekor o'tirgim kelmaydi, bo'sh o'tirsam kasal bo'laman, shu sababdan uni ermak qilib tikib o'tiraman” deya javob beradi. Buvijonning tikkan so'zana, kashtalar, belbog' (belqars)lari judayam chiroyli, har bir nabiralari bittadan sovg'a qilgan. (Ch.Xushvaqtova) *Qo'shchi belqarsdan bilak o'tkazdi. Belqars tutamladi. Yo'q qorinni tag'in-da olg'a surdi. Ketni tag'in-da ichkari kirib yo'qoldi.* (Tog'ay Murod. Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi)*

To'yqas (to'yqars). Belqars qarsning, umumiy, kundalik foydalaniladigan ko'rinishi bo'lsa, to'yqars to'y, marosimda kiyish uchun maxsus kashtali, bezakli qilib tayyorlanadi. To'yqarsning ikki turi – *xatmaqars* va *kuyovqars* farqlanadi. **Xatmaqars** sunnat to'yi bo'ladigan kichik yoshdagi bolalar uchun turli rangli ipak matodan tikiladi. Kashta bezaklari, asosan, turli geometrik shakllar, o'simlik shoxlari tarzida bo'ladi.

Qarsning ushbu turi mavjud lug'atlarda uchramaydi.

Kuyovqars yangi kuyov uchun maxsus tikiladi va turli tosh, mildiroq, tanga, munchoqlar bilan bezaladi. Unga ko'pincha gal va bulbul, yurak tasvirlari tikiladi. Kuyovning o'rtoqlari va yaqin qarindoshlariga sarpo sifatida sodda naqshli belqarslar ham tayyorlanadi. Masalan, *Kuyov belqars o'ray-o'ray eshik sari yurdi. Eshik baldog'ini ushladi. Serrayib qoldi. Yelkasi osha chimildiqa qaradi. Qayliq ro'moli uchini g'ijimlab o'ynadi.* (Tog'ay Murod. Oydinda yurgan odamlar)

Qarsning ushbu turi mavjud lug'atlarda uchramaydi.

Boshqas (boshqars). Bu badiiy buyum ham kelinlar sepi uchun tayyorlanadi. To'y kuni kelin ota uyidan kuyovnikiga ketayotganda paranchi ustidan kelinning boshiga tashlanadi. Odatda, to'rtburchak shaklida bo'lib, kashta bezaklari behasham bo'ladi. Hoshiya qismi ilmoqli bigiz

(kryuchok)da to'r qilib to'qilib, yaltiroq pilak, tanga, munchoqlar bilan bezatiladi.

Qarsning ushbu turi mavjud lug'atlarda uchramaydi.

Itqas (itqars). Kelin mingan ot ustiga yopiladigan kashtali qars turi. Ma'lumki, qadimda hozirgidek ulov turlari ko'p bo'lmagan davrlarda aksariyat hududlarda kelin ota uyidan kuyovnikiga otga mindirib olib kelingan. Hatto bugungi kunga qadar ham Kitob tumanining tog'li qishloqlarida bu an'ana saqlanib qolgan. Kelin mingan ot boshqa otlardan farqlanishi uchun uning ustida kashtali katta qars tashlangan va u itqars deb nomlangan. Ushbu qadimiy badiiy buyum nomi lug'atlarda uchramaydi.

Qiyomat qiyiq. Aza marosimi bilan bog'liq to'rtburchak shaklidagi kashtali ro'mol. Vafot etgan ayollarga kiygizish uchun oq matodan tikiladigan bosh, chekka,

bo'yinlarni o'rab turadigan, ko'krak qismiga oyatlar tikiladigan kiyim turi[10].

Xulosa va takliflar. Kuzatishlarimiz asosida xulosa qilish mumkinki, kashta naqshlari markazida inson va uni qurshab turgan olamning yaxlit tasviri – tabiat, o'simlik, hayvonot dunyosi, koinot (osmon, oy, yulduzlar), xo'jalik buyumlari, qurol-aslaha (arra, pichoq, qilich, o'roq, ko'za, guldon), xalqning etnik madaniyati, tarixi (bayroq, muhr (tamg'a), gerb), e'tiqodi (Qur'ondagi sura va oyatlarning arab yozuvidagi tasviri, duolar) va boshqalar yotib, bu kashtachilikning har bir millatning turmush tarzi, tarixi, milliy qadriyatlarini, urf-odati, e'tiqodi, quvon-u shodligi, qayg'u-g'amlarini o'zida yaqqol aks ettirgan qadimiy san'at turi ekanini tasdiqlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Ibrohimov S. Paxtachilik terminlaridan qisqacha izohli lug'at (xalq terminlari asosida). – Toshkent, 1934.
2. Ibrohimov S. Aravasozlik va abzasozlik xalq terminlari. – Toshkent, 1934.
3. Ibrohimov S. Farg'ona shevalarining kasb-hunar leksikasi. – Toshkent: Fan, –1956-59.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. 5-jild. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 592-b. –B. 229, – 592-b. –B. 378.
5. Mahmud Koshg'ariy. Turkiy so'zlar devoni (Devoni lug'otit turk). 3 jildlik. 1-jild. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi: Mutallibov S. – Toshkent: Fan, 1960. – B. 333.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. 2-jild. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 672-b. –B. 300.
7. Rahmatullayeva D., Xodjayeva U., Ataxanova F. Libos tarixi. – Toshkent, 2015. 380-b. –B. 256.
8. Bulatov S.S., Ashirova M.O. Amaliy san'at qisqacha lug'ati. –Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati. – 47-b. – B. 37.
9. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. 1-jild. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 676 b. –B. 220.
10. Asomiddinova M. Kiyim-kechak nomlari. – Toshkent: Fan, 1981. – 113-b. – B.57.



Kamila BEGJANOVA,
Qoraqalpoq davlat universiteti magistranti
E-mail: begzanovakamila77@gmail.com

O‘zDJTU, Ph G.A. Nazarova taqrizi asosida

CONCEPTUAL ANALYSIS OF THE “YALMOG‘IZ KAMPIR” IN THE MYTHOLOGICAL WORLDVIEW

Annotation

The article is devoted to the study of the mythology which represents conceptsphere human in the mythological worldview. Particular attention is paid to the mythological codes, which in each culture, on the one hand, are universal, on the other hand, it is distinguished by its national identity. The aim of the work is to determine national peculiarities of “Yalmog‘iz kampir/jalmawiz kampir” mythologeme in mythologicalworldview.

Key words: Linguaculture, national worldview, linguistic worldview, mythological worldview, mythologeme, linguistic unit, verbalization.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ “ЯЛМОГИЗ КАМПИР” МИФОЛОГИЧЕЙКОЙ КАРТИНЕ МИРА

Аннотация

Статья посвящена изучению особенностей мифологем вербализирующее концептосферу человек в мифологической картине мира. Особое внимание уделено мифологическим кодам, которые в каждой культуре, с одной стороны, носят универсальный характер, с другой - отличаются своей национальной идентичностью. Цель работы - изучение национальных особенностей мифологемы «Yalmog‘zkampir/ jalmawizkampir», отражающей мифологическую картину мира.

Ключевые слова: Лингвокультурология, национальная картина мира, языковая картина мира, мифологическая картина мира, мифологема, языковые средства, вербализация

MIFOLOGIK OLAM MANZARASIDA “YALMOG‘IZ KAMPIR” MIFOLOGEMASINING KONTSEPTUAL TAHLILI

Annotatsiya

Maqola olam mifologik manzarasida odam konceptosferasin voqelantiruvchi mifologemalarning o‘ziga xosliklarin o‘rganishga bag‘ishlangan. Mifologik kodlarga alohida e‘tibor berilmoqda, ular har bir madaniyatda, bir tomondan, umum insoniy xususiyatiga ega, boshqa tomondan, u milliy o‘ziga hosligi bilan ajralib turadi. Ishning maqsadi olam miflogik manzarasin voqelantiruvchi “Yalmog‘iz kampir/jalmawiz kampir” mifologemasining milliy o‘ziga hosliklarin o‘rganish hisoblanadi.

Tayanch so‘zlar: lingvomadaniyatshunoslik, olam milliy manzarasi, olam lisoniy manzarasi, olam mifologik manzarasi, mifologema, lisoniy vosita, voqelanish

Introduction. Linguaculturology is a general science that arose between the sciences of linguistics and cultural studies, the interaction and interrelationship of culture and language, the formation of this interrelationship is also seen as a system outside of language and language studies such phenomena. Linguoculturology studies the place of man in cultural language knowledge and on the other hand the place of man in the language factor.

Linguoculturology is one of the aspects of modern linguistics, which studies the manifestation of the national language in the spiritual and cultural life of a particular ethnic group. It allows to determine and explain how the main functions of the language are implemented in the perspective of language and culture, with the help of which tools culture is created, developed, preserved and delivered to the next generation, such issues are studied [Karasik 2001: 3-16]. Based on the cultural base, the national-linguistic worldview is revealed with the help of the text.

Myths, mythological thinking are of great importance in human history. "Science is not born from myth," wrote the well-known philosopher and scientist A.F. Losev, - but he cannot live without a myth. After all, science is always mythologized." The artistic expression of mythological observations has survived to our days in the form of examples of oral creations and some mythological images.

Literary review. "Mythological thinking is thinking that arose under the rule of imagination," says Ya. Voter. - Imagination is not the result of simple activity, but a form of higher thinking, a form that has the characteristics of both creativity and knowledge. This phenomenon is typical of the nature of mythological images. Therefore, in the imagination of our people, a number of traditions related to mythological images (giant, demon, monster, fairy, humo, qaqnus, semurg, etc.), studying the historical roots of mythological images in ceremonies, their mythological significance and historical features, it is appropriate to do a comparative analysis on the basis of folklore and written sources. In linguistics, mythological thinking is taken as the main part in the formation of the mythological worldview, the activity of reflecting objective reality is carried out using a special layer of linguistic units, the mythological worldview built on the basis of mythological concepts is perceived as a close part of the everyday consciousness of a person.

The analysis of the factors of formation of social consciousness created opportunities for researching the interaction of different cultures and the mechanisms of their understanding. This prompted the emergence of new studies in linguistics based on the study of the relationship between language and culture. Linguistic consciousness and cultural values (including cultural categories and customs) are reflected and expressed in the form of mental models of the

image of the objective world. On this basis, the categories of national perception and understanding of the world are formed in the language based on the context of cultural traditions. Mythological languages, i.e., mythologemes, are of interest among the linguistic phenomena mentioned above. It is known that myth is the object of research in several fields, such as philosophy, politics, cultural studies, folklore studies, psychology, and linguistics. Myth refers to stories about God and heroes involved in the natural and cultural creation of the world. In particular, the basic concepts of religion, philosophy, science and art are reflected in myths.

We consider the realization of the concept of "man" in myths and legends to be a very relevant issue, because the appearance of man on earth is closely connected with myths and legends. In particular, we can see that the mythologemes that make each myth come true are based on the origin of man, several issues related to man, and have reached the present day in various forms.

Linguistic and cultural units can function differently in various discourses, for example, in Karakalpak linguistic worldview, the concept of "woman" is studied from several variants, in each study, the Karakalpak national worldview is described in its own aspects: the archetypal image "Hawaene" (the image of the first mother in the creation of the world); in mythology the mythologeme "Ummayana" (the mythologeme of MOTHER in the mythology of the Turkic peoples); in the phraseological fund, the unit "Anasinkoripqizin al" (phraseological unit with an educational content) is an example of metaphorical devices such as "Aqjawliqli" (Old lady with a white scarf). As we have seen, each cultural information verbalized using linguistic units is expressed in an implicit character.

Research methodology. The concepts that make up the mythological conceptsphere are traditionally interpreted as units of collective consciousness, and they are represented by means of objects of the world that can be reflected, units that are verbally preserved in the national memory of speakers of a particular language, as they are in research works. It is observed that they are named with terms such as mythological concepts, mythoconcepts, mythologemes [Plakhova 2013:30]. Verbalizers of some mythological concepts are described in linguistics as names that do not have a denotation in the reality around us [Babushkin 1997:44], for example, *albasli* (a creature with a rude appearance and behavior that harms women and girls, used as an adjective against people, mainly in relation to women), *jalmawiz* (an ugly old woman common in eastern folktales) and others. Despite this, nominative lexemes and reflective indicators, which do not exist in real reality, representing a state beyond mental perception, are verbalized using elements associated with real phenomena of the objective world.

Analysis and results. V.V. Vorobyov stated that the main linguistic unit of the aspect of linguistic and cultural studies is *lingvokulturemaa*, among which V. A. Maslova classifies linguistic and cultural languages (*lingvokulturema*) mainly into nine types: non-equivalent language and lacunae; mythical languages (legends, programs, traditions, rituals, mythologemes and archetypes); paramyological foundation; phraseological fund; symbols, stereotypes, standards; metaphors and images; stylistic system; way of dealing; etiquette [Maslova 2007:36-37].

Mythological languages, i.e. mythologemes, aroused interest in the above-mentioned linguistic phenomena. It is known that myth is the object of research in several fields, such as philosophy, politics, cultural studies, folklore studies, psychology, linguistics. Myth refers to stories about God and heroes involved in the natural and cultural creation of the world. In particular, the basic concepts of religion, philosophy, science and art are reflected in myths.

Scientific hypotheses and definitions about mythologemes that create the mythological worldview of the universe can be described in the following ways: mythologeme is a synonym of an archetype (T.B. Bovsunovskaya); mythologeme is an atom of a myth, a minimal system representing a myth (S.Yu. Gucol); a mythologeme is a concrete embodiment of an archetype (Yu.V. Vishnickaya, V.A. Maslova, S.I. Linchenko, A.S. Tsigankov, Yu.A. Ivanova, O.V. Kolyada); a mythologeme is a language that describes myths (I.T. Vepreva, T.A. Shadrina); a mythologeme is a cultural memory, public conscience and a tool of interethnic communication (E. Yu. Ilinova). We agree with Yu. V. Vishnickaya, V. A. Maslova, S. I. Linchenko, A. S. Tsigankov, Yu. A. Ivanova, O. V. Kolyadas from the definitions given to the mythologeme. Such a myth it is a database that is passed down from generation to generation from the initial way of life of a particular society.

The mythology of Yalmogiz old woman is widespread in the mythology of the Turkic peoples, and it is found in different versions of the same name.

Images similar to Yalmogiz exist in the folklore of other nations. In particular, in Indians, *Shakini* is a female devil, wrinkle; in Germans, *Holdo* is a witch; a four-fingered woman who causes evil, disease, and disaster; *Hanekasa* in American Indians is a woman who lives in the dark world and brings death to those she meets; *Dravidian Amma* is a bloodthirsty, disease-spreading woman; in Abkhazia, a cannibal woman - *Arunap*; in Russians *Baba-Yaga*; in Hungarians - *Bosocran*; in Mordvins - *Vir-Ava*; in Greeks - *Gello*, a child abductor, in Kazakhs, a brass nail; in Ingush and Chechens, it is *Yeshan*, who guards the passage to the world of the dead.

According to the works of folklorist M. Jorayev, the term "yalmogiz" in Uzbek folk tales is composed of two linguistic elements: "yal" + "mogiz". The first part of the term, the word "yal" (or "al") may be related to the image of "Alkha" or "Alakha", a symbol of evil in ancient Turko-Mongol-Buryat mythology. Because the names of many mythological characters depicted as evil forces in Turkic languages (for example, *alvasti*) are made with the word "al".

When G.N. Potanin writes about the origin of the images of *Jelbegan*, *Chalbegan*, *Talbegan*, *Yelbegan* and *Yalmogiz*, *Jolmous* in the folklore of the Turkic-speaking peoples, all these mythological terms are related to the Turkic words "jilan // chilan", which means "snake". noted that it is related.

If we mean that the words "yamlamoq" and "yalmamoq" in our language also mean "to swallow something", the mythological term based on the roots "il // yal// al // jal" is functionally the name of Indian mythology. It turns out to be an alternative type of the image of *Rahu* (a dragon chasing the moon and sun to devour them) mentioned. Therefore, just as the phrase "without your greetings, I would have swallowed" has both negative and positive meanings, so the image that said these words embodies both negative and positive qualities.

In the fairy tales "Olmos Batir", "BunyodPolvan", "ErmanaMergan", we can see the sentence "if it were not your greeting, I would have gulp you down"

According to experts, the owner of these words is the image of the old woman Yalmogiz. After all, in one of the interpretations of the word "yalmogiz", which is recognized as having several meanings in the sources, the definition of "swallowing mouth" is given. In the sources, it is mentioned that "it was formed under the influence of the mother clan head and the cult of the sacred momo", and it is also emphasized that "it started with the totem of the ancestors related to the mother's path" and the image saluted and showed

respect (more precisely, topanan) is a natural holder to patronize a person.

Conclusion and recommendation. To sum up, the mythologies in the mythological worldview is universal in Turkic peoples with common roots. However, it has its own characteristics in the linguistic and national worldview.

Mythologies embodying the mythological worldview are linguistic tools that help to fully realize the individual national portrait of each nation. The functional semantic tasks of linguistic tools have changed over time and are being used without changing their original meanings.

REFERENCES

1. Бабайцева В.В., Беднарская Л.Д. Комплексный анализ текста на уроке русского языка: VIII-XI кл.: при изучении син-таксиса по учеб. комплексу для VI-XI кл. // Русская словесность. 1997. № 3. С. 57-61.
2. Кдырбаева Г.К. Мифологикархетипархаиктафаккурреликти // Academic research in educational sciences. 2022. №11. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mifologik-arhetip-arhaik-tafakkur-relikti> (дата обращения: 06.02.2023).
3. Литвинский Б.А. Этногенез и этническая история народов Средней Азии и Казахстана в древности и средневековье (теоретический аспект) // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. М., 1990. Т. 1. С. 21-41.
4. Кдырбаева Г., Калиева Н. Одам концептосферасининг миф ва афсоналарда вокеланиши/VIII международный симпозиум исследований тюркского мира, 2-5 июня 2021 г. Нийде.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие. М.: Академия, 2004. 208 с. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. – Москва: Флинта –Наук, 2007. – 296 с.
6. Rudenko S.I. Boshqirdlar: tarixiyvaetnografikinsholar. Ufa, 2006-yil. “Ялмауз-Кямпир— Баба-Яга из Ташкента (Гуреева Нина) / Проза.ру— национальный сервер современной прозы”.



Ergash BOBORAJABOV,
O‘zDJTU mustaqil tadqiqotchi-izlanuvchisi

F.f.d Y.Xamdamov taqrizi asosida

O‘ZBEK MILLIY INTERNET SIGMENTIDA SPORT SAYTLARINING YARATILISHI, FAOLIYATI VA OMMALASHISHI

Аннотация

Maqolada internet jurnalistika yoki onlayn nashr – bu ommaviy axborot vositasi sifatida ro‘yxatdan o‘tgan va jurnalistika tamoyillariga muvofiq tegishli funksiyalarni bajarishga qaratilgan veb-saytlar xususida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Jurnalistika, internet jurnalistika, veb sayt, ommaviy axborot vositalari, an’anaviy jurnalistika, gazeta, radio, televideniya.

СОЗДАНИЕ, ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И НАСЕЛЕНИЕ СПОРТИВНЫХ САЙТОВ В УЗБЕКСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ СЕГМЕНТЕ ИНТЕРНЕТ

Аннотация

В статье говорится об интернет-журналистике или сетевом издании, представляющем собой веб-сайт, зарегистрированный в качестве средства массовой информации и направленный на выполнение соответствующих функций в соответствии с принципами журналистики.

Ключевые слова: Журналистика, интернет-журналистика, сайт, СМИ, традиционная журналистика, газета, радио, телевидение.

CREATION, ACTIVITY AND POPULATION OF SPORTS WEBSITES IN THE UZBEK NATIONAL INTERNET SEGMENT

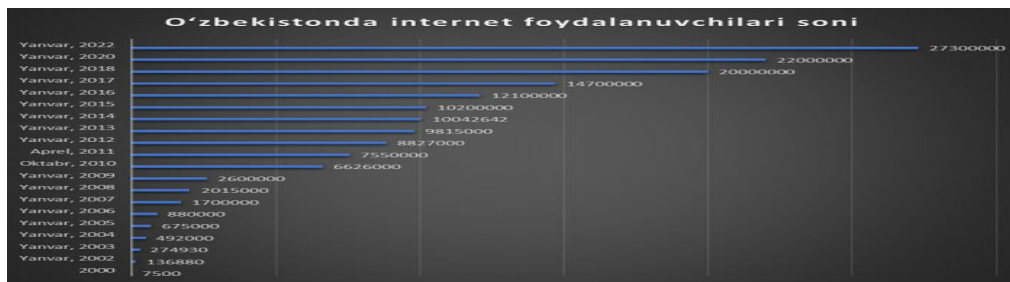
Annotation

The article refers to internet journalism or online publication, which is a website registered as a mass media and aimed at performing relevant functions in accordance with the principles of journalism.

Key words: Journalism, internet journalism, website, mass media, traditional journalism, newspaper, radio, television.

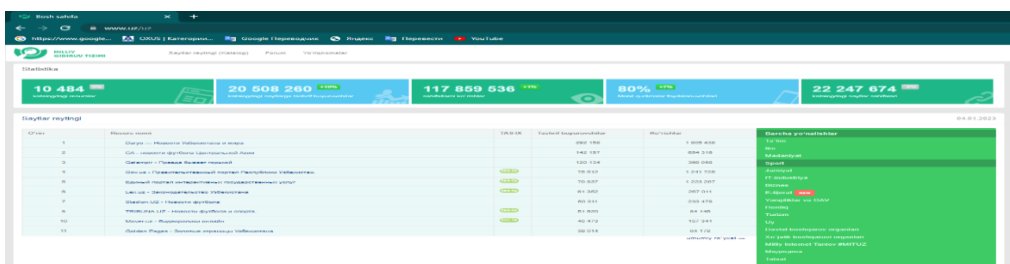
Kirish. Internet jurnalistika yoki onlayn nashr – bu ommaviy axborot vositasi sifatida ro‘yxatdan o‘tgan va jurnalistika tamoyillariga muvofiq tegishli funksiyalarni bajarishga qaratilgan veb-saytdir[1]. U an’anaviy ommaviy axborot vositalari, jumladan, gazetalar, jurnallar, radio va

televideniye tomonidan boshqariladigan axborot oqimini demokratlashtirdi[2]. An’anaviy jurnalistika va ommaviy axborot vositalari bilan solishtirganda Internet jurnalistikada erkin ijod qilish imkoniyati kengroq.



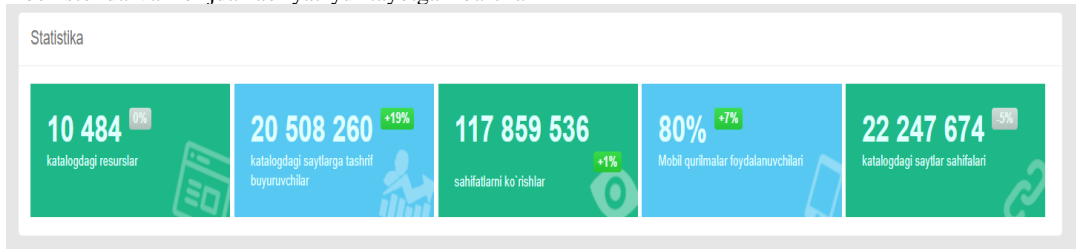
Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O‘zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi taqdim qilgan ma’lumotlarga ko‘ra, 2022-yil yanvar oyi holatiga ko‘ra, mamlakatimizda internet foydalanuvchilari soni 27,3 million

kishidan oshgan. Ularning 25,3 millioni internetdan mobil telefon orqali foydalanadi. Taqqoslash uchun: mamlakatimizda internet foydalanuvchilari soni 2000-yili 7500, 2005-yili 675 000, 2010-yili 6 500 000, 2015-yili 10 200 000 kishini tashkil etgan[3].



2002-yil 30-iyulda (2002-yil 6-iyundagi 200-VMQ) UZINFOCOM kompyuter va axborot texnologiyalarini rivojlantirish va joriy etish markazi tashkil etildi. 2017-yil 29-avgustda (3245-PQ 29-avgust 2017-yil) UZINFOCOM davlat axborot tizimlarini yaratish va qo'llab-quvvatlash uchun yagona integratorga aylantirildi va davlat-xususiy sheriklik loyihalarida ishlash uchun mas'uliyati cheklangan jamiyat (MCHJ) sifatida qayta ro'yxatdan o'tkazildi. UZINFOCOM - mamlakatdagi axborot texnologiyalarining ko'pgina sohalarda kashshof va ko'plab kompaniyalar uchun kadrlar yetkazib beruvchi tashkilot hisoblanadi[4]. Mazkur tashkilot tomonidan yuritiladigan WWW.UZ sayti orqali .UZ domeni ostida O'zbekistonda va xorijda faoliyat yuritayotgan barcha

yo'nalishlardagi internet-saytlari reytingi olib boriladi. Reyting natijalari esa har bir saytga kiradigan va uning ichidagi sahifalarni kuzatadiganlarni ko'rsatib turadi. WWW.UZ saytida mavjud "Tashrifchilar" va "Ko'rishlar" degan sahifalar orqali har bir saytga tashrif buyuruvchi va ko'ruvlar sonini kuzatib borish mumkin. Bunda mavjud statistika kunlik, haftalik va oylik tarzida olib boriladi. WWW.UZ saytidan olingan quyidagi fotosuratlar (skrinshot) orqali biz O'zbekistondagi UZ domeni ostida faoliyat olib boruvchi saytlar faoliyatini kuzatishimiz va ularning reytingini bilib turishimiz mumkin.



WWW.UZ saytining 2022-yil dekabr oyi bo'yicha statistikasiga e'tibor qiladigan bo'lsak, mazkur sayt katalogidagi resurslar soni 10484 tani, katalogdagi barcha saytlarga tashrif buyuruvchilar soni 20 508 260 tani yoki o'tgan oyga nisbatan 19%ga ortganini, sahifalar oralab ko'rishlar soni esa 117 859 536 tani yoki o'tgan oyga nisbatan 1% ga ortganini, katalogdagi saytlar sahifalari soni esa

22 247 674 tani yoki o'tgan oyga nisbatan 5%ga kamayganini, mobil qurilmalardan kirayotgan foydalanuvchilar soni umumiy kiruvchilarning 80 %ni tashkil etganini yoki o'tgan oyga nisbatan 7% ortganini kuzatish mumkin[5].

WWW.UZ saytining 2023-yil 5-yanvar kuni e'lon qilingan "Sport" yo'nalishidagi reyting natijalariga ko'ra kuchli 10 talikka quyidagi veb-saytlar loyiq topilgan[6]:

O'rin	Resurs nomi	Tashrif buyuruvchilar (05.01.20223y)	Ko'rishlar (05.01.20223y)
1	CA - novosti futbol Sentralnoy Azii	142157	654316
2	Stadion.UZ - Novosti futbol	60311	233478
3	TRIBUNA.UZ - Novosti futbol i sporta.	51620	84146
4	ONSDIE.UZ - Novosti futbol	28909	52588
5	OLAMSPORT - novosti sporta Sentralnoy Azii	14657	32699
6	Effect.uz - VMESTE S SELYU!	1387	2147
7	Yoshlar portali	405	532
8	Federatsiya Legkoy Atletiki Uzbekistana	325	871
9	UFF.uz - Novosti futbol v Uzbekistane	245	403
10	Dobro pojalovat v portal nasha onlayn shkola	179	445
Umumiy		300 195	1 061 625

Mazkur reyting jadvali orqali ko'rishimiz mumkinki, O'zbekistondagi eng ommabop sport saytlariga bir kunda 300 195 tadan ko'p tashriflar uyushtiriladi yoki 1 061 625 marotaba ko'rishlar amalga oshiriladi. "Yangiliklar" yo'nalishida kuchli o'ntalikka kiruvchi saytlarning har birida alohida "Sport" sahifalari borligini va u yerga ham kunlik tashriflar uyushtirilishini inobatga olsak, umumiy hisobda 848 476 tadan ko'proq tashrifchilar sport yangiliklarini kuzatishi va kunlik ko'rishlar soni 3 538 297 tadan ortib ketishini kuzatish mumkin. Endi ushbu raqamlarni o'rtacha o'ttizga ko'paytirsak oylik tashrifchilar soni 25 454 280 tani, ko'rishlar soni 106 148 910 tani tashkil etadi. Demak bundan xulosa qilish mumkinki mazkur saytlarga yil davomida o'rtacha 305 451 360 (Uch yuz besh million to'rt yuz ellik bir ming uch yuz oltinchi) marotaba tashriflar uyushtirilsa, ko'rishlar soni esa 1 273 786 929 (Bir milliard ikki yuz yetmish uch million yetti yuz sakson olti ming to'qqiz yuz yigirma to'qqiz) marotaba amalga oshiriladi.

2023-yil 5-yanvar kuni olib borgan o'rganishlarimiz natijasida shunga amin bo'ldikki, birgina O'zbekiston Respublikasi Sportni rivojlantirish vazirligi veb-sayti bo'lgan <https://minsport.uz/oz-da> 2022-yil dekabr oyining o'zida qo'yilgan yangiliklar soni 96 tani tashkil etmoqda[7]. Bu esa kuniga kamida 2-3 tadan yangilik qo'yilganini bildiradi, yangilik qo'ygan matbuot xizmatining o'zi bir kunda kamida 4-5 marotaba kuzatganda ham bu oylik ko'rsatkich kamida 150-180 tani tashkil etishi kerak edi. Shu kabi misollarni

mazkur jadvaldagi boshqa veb-saytlar bo'yicha ham kuzatish mumkin. Agar ushbu saytlar ma'muriyati o'z sayti reytingi bilan qiziqsa, kuzatuvchilari fikr-mulohazalarini hurmat qilsa, tizimdagi barcha elektron axborot almashinuvni mazkur saytlari orqali amalga oshirsa, veb-saytni yuritish faqat yangilikni otib yuborib qochish degan tushunchadan xalos bo'lishsa, o'ylaymizki saytlarga kuzatuvchilar tashrifi bu qadar abgor bo'lmasdi.

O'zbekistonda sportning rivojlanishi Internetda uning targ'ibotini amalga oshirishni ham taqozo etdi. Zero targ'ibotning kuchi uning atrofida muxlislar va ishqibozlarni orttiradi, ayniqsa yoshlar qalbiga sport bilan shug'ullanish ishtiyoqini sola olish, kelgusi avlodni chinakkamiga sog'lom va baquvvat bo'lishini ta'minlaydi. Shu ma'noda UZ domenidagi ilk veb-sayt 1995-yili ochilgandan boshlab, mamlakatimizda sportning targ'iboti keng miqyosda amalga oshirib kelinmoqda. 2000-yilning yanvarida O'zbekiston teleradiokompaniyasining "Axborot" dasturi ilk bora global tarmoq hisoblangan Internet orqali onlayn tarzda butun dunyoga uzatilishi ortidan, mazkur dasturdan joy olgan "Sport" xabarlari ham ilk bora keng miqyosda dunyoga yoyildi. Dunyoning turli burchaklarida yashab kelayotgan millatdoshlarimiz ilk bor o'zbek televideniyesini va unda uzatilgan sportga oid xabarlarni ilk bora ko'rishga muayassar bo'ldi. Bu tarixiy kun ortidan boshlangan sport targ'iboti turli tele va radio kanallardagi "Sport" xabarlaridan tortib, 2004-yil 1-yanvardan O'zbekiston milliy teleradiokompaniyasining

4-Xalqaro telekanali negizida tashkil etilgan «Sport» telekanalida ham katta kuch bilan davom etdi. Internetning rivojlanishi va jamiyat hayotiga tobora chuqur singib borishi ortidan dunyoga kela boshlagan birinchi o'zbek sport saytlari o'z ishqibozlari va muhlislarini qiynalmay topa boshladi.

2006-yil 3-may kuni ro'yxatdan o'tgan UFF.uz - O'zbekistonda futbol xabarlari – veb-sayti tez orada o'z mavqeyi va muxlislar auditoriyasiga ega bo'ldi. O'zbekiston va jahon futbol maydonlaridagi eng so'nggi yangiliklar, reportaj va intervyular, maqola va portret ocherklari bilan o'z kontentini boyita boshlagan mazkur sayt tez orada boshqa sport saytlarining ochilishiga ham turtki bo'ldi. Bugungi kunda 20 tadan ortiq rukn va sahifalarga ega mazkur veb-sayt mana 17 yildirki, sportning futbol turi bo'yicha birorta musobaqani qoldirmay yoritib kelmoqda[8].

2007-yil 20-yanvarda ro'yxatdan o'tgan InterFUTBOL gazetasi – ning Internetdagi veb-sayti – interfutbol.uz sayti an'anaviy ommaviy axborot vositalarining ilk Internetdagi versiyasi sifatida maydonga chiqdi va muvaffaqiyatli tarzda faoliyat olib bordi. Ushbu saytda ham millionlar o'yini bo'lgan futbol mavzusi keng miqyosda yoritildi. Veb-sayt InterFUTBOL gazetasi ning elektron muqobili sifatida o'z muhlislariga ega bo'ldi. Afsuski bugungi kunda mazkur veb-sayt o'z faoliyatini to'xtatgan[9].

2015-yil 8-oktabrda "QO'QON 1912" professional futbol klubi - <http://kokand1912.uz/uz/> - veb-sayti ro'yxatga olinadi. Ushbu sayt "QO'QON 1912" futbol klubining veb-sayti hisoblanadi, unda dunyo va mamlakatimiz futboliga oid yangiliklar va klub faoliyati yoritib boriladi[10].

2015-yil 27-fevralda ro'yxatga olingan OLAMSPORT - Markaziy Osiyo sport yangiliklari veb-sayti nafaqat O'zbekistondagi balki O'rta Osiyo mintaqasidagi va dunyodagi deyarli barcha sport turlarida bo'layotgan o'zgarish va yangiliklarni tinimsiz tarzda yoritib boruvchi on-layn platforma. Sportning Basketbol, Bolalar sporti, Velosport, Voleybol, Gandbol, Gimnastika, Dzyudo, Yengil atletika, Zamonaviy beshkurash, Kamondan otish, Karate, Kikboksing,

Kurash, Muaytay, Olimpiya o'yinlari, Osiyo o'yinlari, Ot Sporti, Og'ir atletika, Regbi, Sambo, Sport kurashlari, Stol tennisi, Suv sporti, Taekvondo, Tennis, Triatlon, O'q otish, Formula-1, Futbol, Xokkey, Shaxmat, Eshkak eshish, Qilichbozlik kabi deyarli barcha turlarini va barcha yoshdagilarini yoritib boruvchi yirik veb saytdir[11].

2015-yil 4-iyunda ish boshlagan yana bir veb-sayt Veloman.uz – O'zbekistonda velosiped jamiyati a'zolari tomonidan taqdim etilgan. Ushbu saytda asosan velosiped ishqibozlari va velosportchilar hayoti, velopoygalar haqida yangiliklar berib borilgan. Hozirda ushbu sayt faoliyati nomal'm sabablarga ko'ra to'xtatilgan[12].

2016-yil 10-avgustda ro'yxatga olingan TRIBUNA.UZ - Futbol va sport xabarlari veb-sayti sportning nafaqat futbol turi balki, boshqa turlarini yoritishda ham eng faol saytlar qatorida turadi. Bugungi kundagi faoliyati davomida saytga kunlik tashrifchilar soni 51 620 tadan ortib ketgan[13].

2012-yil 14-yanvar kuni ro'yxatdan o'tgan Stadion.UZ - Futbol yangiliklari veb-sayti ham futbol, ham boshqa sport turlarini keng yorituvchi eng katta auditoriyaga ega bo'lgan veb saytlardan biridir. Mazkur skrin fotolavha orqali saytning ruknlarini kuzatish mumkin[14].

2010-yil 9-oktabrda tashkil etilgan CA – Markaziy Osiyo futboli yangiliklari veb-sayti bugungi kundagi O'zbekiston sport saytlari ichida eng katta auditoriyaga ega bo'lgan veb-saytdir. 2022-yil dekabr oyida o'tkazgan tadqiqotlarimizga ko'ra, mazkur saytga bir oylik tashrifchilar soni 1 970 368 nafarni tashkil etgan bo'lsa, sahifalar bo'ylab ko'rishlar soni esa 9 357 737 tani tashkil etdi. Bu qolgan barcha sport saytlaridagi tashriflar va ko'rishlar sonini jamlaganda ham ko'p degani. Saytda asosan futbol yangiliklari berib boriladi. Yangiliklar soat sayin emas, balki daqiqa sayin yangilanib turadi. Shu boisdandir sayt bugungi kunda mamlakatimizdagi eng yirik sport sayti sifatida e'tirof etib kelinmoqda[15].

ADABIYOTLAR

1. <https://semantica.in/blog/chto-takoe-internet-smi.html> 27.12.2022-y.
2. Kevin Kawamoto, Digital Journalism: Emerging Media and the Changing Horizons of Journalism 2003, https://books.google.co.uz/booksid=redir_esc 26.12.2022-y
3. Tojialiyev D. "Ma'rifat" gazetasi, 2022-yil 19-oktabr, 41-42-son. "Milliy ma'lumot makoni manzaralari" maqolasi
4. <https://uzinfocom.uz/uz/about> 29.12.2022-y.
5. <https://www.uz/uz/statistika> 05.01.2023-y.
6. https://www.uz/uz/?cat_id=325 05.01.2023-y.
7. <https://minsport.uz/oz/news> 05.01.2023-y.
8. <https://uff.uz/uz/> 05.01.2023-y.
9. <https://interfutbol.uz/> 05.01.2023-y.
10. <http://kokand1912.uz/> 05.01.2023-y.
11. <https://olamsport.com/> 05.01.2023-y.
12. <http://veloman.uz/> 05.01.2023-y.
13. <https://tribuna.uz/news/category/sport> 05.01.2023-y.
14. <https://stadion.uz/main> 05.01.2023-y.
15. <https://championat.asia/uz/countries> 05.01.2023-y.



Komilxon BOKIYEV,

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi

Alisher Navoiy nomidagi davlat adabiyot muzeyi tayanch doktoranti

E-mail: www.navoiy-uni.uz

O'zMU professori, filol. f.d. Rahmonov N.A. taqrizi asosida

STRUCTURE AND GENRE FEATURES OF THE WORK "ROHATI DIL"

Annotation

The article studies about the constituent structure and genres of Huvaido's work 'Rohati Dil'. The published copies of the work are comparatively scrutinized. 'Rohati dil' was studied through research and analysis methods such as descriptive, classification, contextual analysis, systematization.

Key words: Manuscript copy, published copy, descriptive, classification, contextual analysis, systematization, eulogy, nat, noma, narration, story and prayer.

СТРУКТУРА И ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «РОХАТИ ДИЛ»

Аннотация

В данной статье говорится о структуре и жанре произведения Хувайдо «Рохати Дил». Изданные экземпляры произведения подвергаются сравнительному изучению. «Рохати дил» изучался с помощью таких методов исследования и анализа, как описательный, классификационный, контекстуальный анализ, систематизация.

Ключевые слова: Рукописный экземпляр, опубликованный экземпляр, описательный, классификация, контекстуальный анализ, систематизация, хамду сано (прославление), наът (прославление пророка), нома (жанр), повествование, рассказ и молитва.

“ROHATI DIL” ASARINING TUZILISHI VA JANR XUSUSIYATLARI

Аннотация

Mazkur maqolada Huvaydoning “Rohati dil” asarining tarkibiy tuzilishi va janrlari haqida soʻz boradi. Asarining nashr nusxalari qiyosiy oʻrganilgan. “Rohati dil” tavsifiy, tasnifiy, kontekstual tahlil, tizimlashtirish kabi tadqiqot va tahlil usullari orqali oʻrganilgan.

Kalit soʻzlar: Qoʻlyozma nusxa, nashr nusxa, tavsifiy, tasnifiy, kontekstual tahlil, tizimlashtirish, hamdu sano, naʼt, noma, rivoyat, hikoyat va munjojt.

Kirish. Huvaydoning “Rohati dil” asari masnaviy (hazaji musaddas mahzuf) janrida yozilgan boʻlib, tarkibida mumtoz didaktik adabiyotga xos hamdu sano, naʼt, noma (nurnoma, qiyomatnoma), rivoyat, hikoyat va munjojt kabi mumtoz janrlar bor. Bu asar oʻzbek adabiyotida tasodifan, yaʼni navotorlik bir holatda paydo boʻlgani yoʻq. Xossatan, salaf shoirlarga Ahmad Yassaviy, Sulaymon Baqirgʻoniy, A. Navoiy, Bobur, Soʻfi Olloyorlarga ergashish natijasida yuzaga kelgan badiiy qimmatga ega boʻlgan bir asardir. “Sabotul ojjizin”dan tashqari boshqa asarlarga maʼlum darajada oʻxshab ketadi. Oʻxshashligi shundan iboratki, adabiyotning asosiy gʻoyaviy-maqsadi boʻlgan komil inson tarbiyasi. Bu tarbiyani sof islomiy taʼlimot asosida olib boradi. “Sabotul ojjizin”ga oʻxshashligi payravliq yoʻlidan borgan. Bu esa oʻz navbatida adabiy anʼanani davom ettirishdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Huvaydoning “Rohati dil” dostonini oʻrganish Mustaqillikdan keyin amalga oshirildi. Dostoning 10 ortiq qoʻlyozma nusxasi va 1907-yil nashrda qilingan toshbosmalari Aburayhon Beruniy nomidagi sharq qoʻlyozmalari institutida saqlanadi. Asarni asl matn asosida tavsifiy, tasnifiy va tizimli qiyosiy tahlil qilish vaqti keldi.

S. Hasanov, N. Juvanmardiyeva 1994-yil, Qodirqul Roʻzmatzoda 2011-yillardagi nashr nusxalarini qiyosiy tahlil asosida oʻrganishga ehtiyoj tugʻildi.

Tadqiqot metodologiyasi. “Rohati dil” dostoni mavzu doirasida yoritilishi tavsifiy, tasnifiy, kontekstual tahlil, tizimlashtirish kabi tadqiqot va tahlil usullaridan foylanildi.

Tahil va natijalar. “Rohati dil” asarining oʻzbek adabiyotida maydonga kelishini adabiy anʼana desak boʻladi. Huvaydo oʻzining salafi Soʻfi Olloyorga ijodiy yondashuv orqali oʻz oldiga qoʻygan badiiy -estetik vazifalarni bajardi. Mazkur asar adabiyotimiz taraqqiyotiga ichki bir muhim omil sifatida xizmat qilgan. Adabiy taʼsir doirasi ham milliy adabiyotimiz zaminida. Xossatan, turkiy xalqlar islom dinini qabul qilagandan keyin Qurʼoni karim oyatlari va hadis sharifni tushunib yetishga katta bir maʼnaviy ehtiyoj tugʻildi. Adabiyotimizga islomiy maʼnaviyatning kirib kelishini matnshunos olim Qosimjon Sodiqov quyidagicha izohlaydi.

“Mumtoz sheʼriyatda hadislar mazmuni asosida didaktik asarlar ham yaratilgan. Turkiy adabiyotda bu anʼanani Adib Ahmad Yugnakiy boshlab berdi. U oʻzining “Hibatu-l-hakoyik” asarida bilim oʻrganishning foydasi, axloq-odob, tilni tiyish, saxiylik, tavozeʼlik, insoniy fazilatlar borasida bahs etar ekan, oʻrni bilan, mukaddas satrlarga ham murojaat kiladi: avval oʻz oʻgitlarini aytib, soʻng ayni baytlar mazmuniga mos keluvchi hadis, Kurʼon oyatlaridan dalil keltiradi. Adib oʻgitlari oyat va hadislar bilan uygʻunlashib, oʻz tasdigʻini topadi. “Hibatu-l haqoyik”ning 1444-yili Samarkanda koʻchirilgan uygʻur yozuvli nusxasida ushbu arabcha oyat va hadislar arab xatida berilib, jadvallarga olingan[1].”

Hozirgi kunga qadar masnaviy adabiyotimizda faol qoʻllanilib kelayotgan janrlardan biri. Turkiy adabiyotda bu janrda ijod qilishni Yusuf Xos Hojib XI asrda boshlab bergan boʻlsa-da, XXI Asrda ham oʻz qimmatini yoʻqotgani yoʻq. “Rohati dil” dostoni ham shunday asarlardan biri boʻlib, asrlar

osha xalq ma'naviyati va yosh avlod tarbiya uchun muhim bo'lgan didaktik adabiyotimiz namularidan biri. O'zbek dostonchiligining asrlar davomidagi taraqqiyot yo'lini haqida akademik Salohiddin Mamajonov quyidagicha fikr yuritadi:

“O'zbek dostonchiligi asrlar davomida o'sib, kamol topib, shakli rang-baranglashib bordi. O'rxun-Yenisey yozuvida, Avestoda, “Devonu lug'otit turk” dagi qadimgi Doston parchalarida, turkiy xalqlar mulki bo'lmish “Kitobi dodam Qo'rqut”da va ayniqsa “Alpomish”, “Go'ro'g'li” turkum Dostonlarida o'zbek dostonchiligining taraqqiyot yullari, davrlarini ko'rish mumkin. Navoiy “Xamsa”si o'zbek dostonchiligi tarixida yuksak cho'qqi bo'ldi[2].”

Folklorshunos akademik To'ra Mirzayev dostonchilik rivojini asrlar kesimida tahlilga tortib dostonchilik maktablari paydo bo'lganini qayd qiladi.

“Epik dostonlarni yaratuvchi va kuylovchi badihago'ylar ko'payib borgan sari ustoz-shogirdlik an'analari vujudga kela boshladi. Natijada 15 -16-a. larga kelib ko'pgina dostonchilik maktabi paydo bo'ldi. 17-18-a. lar Dostonchilik taraqqiyotida jiddiy ko'tarilish bosqichi, 19-20-a. lar esa uning eng rivojlangan davri hisoblanadi[3].”

Mazkur maktablar xalq orasida ma'naviy, g'oyaviy katta ta'sirga ega bo'lgan. Shoirlar dostonlar orqali xalq ma'naviy tafakkuri shakillanishiga ulkan hissa qo'shgan. Huvaydo ham “Rohati dil”dostoni orqali musulmon olamida inson yetukli darajasiga erishi uchun nimalarga amal qilishini badiiy bir yo'sinda xalqona metod orqali ifodalaydi.

Asarning boshlanishidagi sharq adabiyotining an'anasi hamdu sanoning o'ziga xos ifodalanishi 76 misra, ya'ni 38 baytdan iborat.

Sanovu hamd xalxoqi jahong'a,
Ki hukmin ko'rsatib yaxshi yamong'a.

Tutubdur besutun ko'kni muallaq,
Berib shamsu qamar dunyog'a ravnaq[4].

Quyida “Sabotul ojjin”ning kirish qismi.

«Sano lil xoliqi g'abrovu aflok»,

Yaratdi qatrayedin gavhari pok.

Samovot uyini tutdi muallaq,

Jahona hukmini ko'rsatdi mutlaq[5].

“Sabotul ojjin”ning kirish qismi, ya'ni hamdu sano (Alloh taologa) Huvaydo asarai “Rohati dil” bilan bir-biriga juda yaqin mazmun, janr va shakl jihatidan. Farqli tamonlari asosan, asarning tilida ko'rinadi. Turkiy so'zlardan ko'proq foydalingan. So'fi Ollayorning “Sabot ul- ojjin”asarida nisbatan arabiy leksika kengroq qo'llanilgan. Huvaydoning asardan ko'zlagan asosiy maqsadi omma mo'ljalagan. Aslida ikka muallif ham asarini arabiy, forsiy tillardan bexabar ommaga mo'ljallab yozgan. Ikka asarda tarkibidagi janrlar deyarli bir xil. Janrlarning paydo bo'lishi, takomili, adabiyot maydonidagi o'rni va ahamiyati haqida matnshunos olim akademik D.S. Lixachev quyidagicha fikr yuritadi:

“Adabiy janr tarixiy kategoriyadir. Adabiy janrlar so'z san'atining muayyan bosqichlarida paydo bo'ladi va shundan keyin uzluksiz tarzda o'zgarib boradi. Gap faqat bir janrning o'rniga boshqasining kelishi hamda adabiyotda biror janrning “abadiy” emasligi ustidagina emas, balki alohida janrlarga ajratish prinsiplarining o'zi ham o'zgarishidadir. U yoki bu davrlarda janrlar tipi va tabiati, ularning vazifalari o'zgarib boradi. Janrlarni ajratishdagi hozirgi sof adabiy alomatlariga tayanish nisbatan kechroq keladi”, – deb yozgan edi[6].

Asarda keladigan ikkinchi janr na't. Sharq mumtoz adabiyotining klassik janrlaridan biri bu na't bo'lib, o'zbek adabiyoti tarixi va salaf ijodkorlar ijodi orqali bugungi kunimizgacha yetib kelgan. Hamd va munojotdan keyin keladi hamda adabiyotda payg'ambarlar sha'niga bag'ishlanadi. O'zbek va fors-tojik xalqlar adabiyoti lug'atidagi ta'rifi bir xil. Payg'ambarlar va Muhammad alayhissalom sifatlarini yorituvchi adabiy janr tarzida yuzaga kelgan.

NA'T (arab. - maqto'v, ta'rif) - mumtoz adabiyotning an'anaviy tarkibiy qismlaridan biri. Odatda, katta she'riy-epik asar (doston)lar, ba'zan ilmiy asarlar bosh qismida hamd va munojotdan keyin keladi. Na't, asosan, payg'ambar (lar) sha'niga aytiladigan maqto'vdan iborat bo'lib, ko'pgina mumtoz she'riy asarlarda uchraydi[7].

Bu fikrlar va ta'riflar o'zbek adabiyoti, jumladan, fors-tojik adabiyotidagi na't uchun ham xosdir. Janrning mazmuni va shakli ikkala adabiyotda ham bir xil. “Rohati dil” asarining na't qisi 18 bayt, ya'ni 36 misradan iborat.

“Rohati dil” dostonida keltirilgan mazkur 18 baytdan iborat na'tda payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom sha'niga aytilgan ta'riflar, vasiflar quyidagicha bayon qilingan:

Payg'abarimizga durud(maqto'v) aytilgan keyin Allohning payg'ambarlari ichida eng afzali “nigini anbiyo” ligi alohida qayd qilingan. Payg'ambarlarning eng afzali ekani voqelik davomida dalillar bilan isbotlanadi.

“Tufaylidin Ani xalxoqi ma'ubd,

Zaminu osmonni qildi mavjud.

Topilmasdur aningdek gavhari pok,

Anga kiyurdur Tangri toju lavlok.”

Bu baytlar orqali shoir Alloh taoloning hadisi Qudusiysiga badiiy bir yo'sinda ishora qilmoqda “lavlok – agar sen(Muhammad SAV) bo'lmaganingda edi olamni yaratmas edim.” Jamiyki, maxluqotlar ichida eng afzali Muhammad SAVni mazkur baytlarda xalqona bir tilda ifodalaydi. Payg'abarimiz sifatlarini qanchalik bilsang, o'shancha sifat qil, deb kitobxonning o'z ixtiyoriga tashlab qo'yadi. Faqat xudoga tenglashtirmasang bo'ldi, deydi va tarixdagi adashgan qavmning nomini hujjat sifati keltirib ogohlikka chaqiradi.

“Xudo dema, xudoni o'g'li dema,
Nasro qavmidek bu so'zni dema.”

Oyat va hadis arab tilidagi uchun hamma ham o'qub tushunavermaydi. Turkiy xalqlarning yig'in, to'y va hashamlari baxshilarsiz o'tmagan. Shoir xalq og'zaki ijodi metodidan unumli foydangan holda dostonchilik orqali islomiy ta'limotlarni soddaroq qilib xalqqa yetakazgan. Ushbu falsafiy-didaktik ruhdagi asarda nazmiy usulda Alloh taolga shirk keltirmaslikni va payg'ambarlar qanchalik buyuk shaxslar bo'lmaganiga teng bo'lmaganligini shoir uqitiradi.

Huvaydo ijodining muxlisi va “Rohati dil” dotonini nashrga tayyorlovchi olimlardan bir Qodirqul Ro'zmatzoda shunday yozadi:

“XIX asrda chop etilgan juda ko'plab bayozlarda Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Bedil, Fuzuliy, Mashrab singari ulug' shoirlarning asarlari qatorida Huvaydo g'azallariga alohida o'ri ajratilishi ham, Huvaydo g'azallari mashhur hofizlar tomonidan asrlar osha kuylab kelinayotganligi ham, xalqimiz o'rtasida navoiyxonlik, mashrabxonlik, bedilxonlik bilan bir qatorda huaaydoxonlik an'analari uzuluksiz davom etib kelayotganligi ham ulug' mutasavvuf shoirning boy merosini ilmiy asosda har tomonlama tadqiq etish va undan xalqimizni to'laroq bahramand etish zarurligidan dalolat beradi[8].”

Olimning bu fikri Huvaydo ijodining xalq orasida sevib o'qilganligining bir isbotidir.

Asar tarkibida uchraydigan janrlardan yana biri noma.

Noma janri asosan, fors-tojik adabiyotida XI asrdan boshlab shakllangan. Uning tariqqiyotiga Faxriddin Gurgoniy (11-a.), Avhadiy (1274—1338), Xoja Imod Kirmoniy (14a.)lar asos solgan va rivojiga ulkan hissa qo'shgan ijodkorlardir.

NOMA (fors. - xat, maktub) - 1) xat, maktub, farmon, yozilgan narsa;

2) adabiy janr; o'zbek va fors mumtoz adabiyotlarida yaratilgan, real yoki xayoliy to'qima shaxsga asosan she'riy maktub tarzida yozilgan badiiy asar turi[9].

O'zbek mumtoz adabiyotida noma janriga dastlab Xorazmiy murojaat qilgan. "Muhabbatnoma" adabiyotimizdagi noma janriga mansub ilk badiiy asar hisoblanadi. Noma janri an'alarini bir qator mumtoz ijodkorlarimiz davom ettirdi. Jumladan, Xo'jandiy, Sayid Ahmad, Yusuf Amiriy, Alisher Navoiy kabi ijodkorlar qalam tebratagana.

"Degoylar: Oh, odam odam bo'lmog'oyduk
Muningdek mehnatu g'am chekmagoyduk".

"Rohati dil" dostonida nurnoma va qiyomatnomalar mavjud bo'lib, nurnomada dunyo yaralishi hamda payg'ambarimiz Muhammad SAVning tavalludlari tavsif qilingan. Qiyomatnomada qiyomatning sifatleri va do'zax ahligi beriladigan jazolarning bayoni ishonchli manbalar va mutavotir (ishonchli yoki sahii) hadislar orqali yetib kelgani dalillangan. Hadislarning roviylari ibni Abbos va Abu Hurayra. Ikkala roiydan sahii hadislar rivoyat qilingan. Bizning nazarimizda bu ikki nomani alohida maqola sifatida tadqiqini amalga oshirish kerak. Sababi maqolamiz hajm jihatida kattalashib ketadi.

"Maslak ul- mutaqqin" va "Sabot ul - ojizin" asarlarini qiyosiy o'rgan adabiyotshunos Nodira Baratova quyidagicha xulosa qilgan:

"So'fi Olloyorning dunyoqarashi islom dini g'oyalari bilan chambarchas bog'likdir. Lekin shu bilan birga masnaviyalarda jamiyatda odam qanday yashamog'i va faoliyat ko'rsatmog'i kerak, uning ijtimoiy burchi, vazifasi nimadan iborat, insoniy turmush kechirishning meyorlari kandy bo'lishi kerak va boshqa shu kabi ijtimoiy masalalar o'zining falsafiy ifodasini topgan[10]".

"Rohati dil" dostonining ham asosiy g'oyaviy maqsad mazkur asrlar bilan bir xil.

Xulosa va takliflar. Xullas, Huvaydoning "Rohati dil" asaridagi janrlarning hammasini bir maqolada tahlil qilish imkoni yo'q. Asarning tarkibiy tuzilishi va nashr nusxalari tahlil qilingan. Nashr nusxalarini qo'lyozma va toshba nusxalari asosida qiyosiy matnshunoslik aspektida tadqiq qilish lozim. "Rohati dil" dostoni haqidagi tadqiqotlar o'zbek mumtoz adabiyoti va o'sha davr, ya'ni XVIII asr Farg'ona adabiy muhitini yoritishga alohida bir hissa qo'shadi.

ADABIYOTLAR

1. Sodiqov Q. Matnshunoslik va manbashunoslik asoslari. Toshkent davlat sharqshunoslik instituti. Toshkent, 2017. - 57-58-betlar.
2. Mamajonov S. Doston. D Qomus.Info Olayin Ensiklopediy.
3. Mirzayev T. Xalq baxshilarining epik repertuari, T., 1979.
4. Huvaydo. Rohati dil. A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashiryoti (Nashrga tayyorlovchilar: Hasanov S. Juvanmardiyeva N.). Toshkent, 1994.- 6- b.
5. www.ziyouz.com kutubxonasi. So'fi Olloyor. Sabotul ojizin. Ilmiy-tanqidiy matn. nashrga tayyorlovchi Rashid Zohid. 4-b.
6. Lixachev D.S. Poetika drevnerusskoy literaturi. - M.: Nauka, 1979. - C. 55.
7. O'zbek tilining izohli lug'ati. Madvaliyev A. Tahriri ostida. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlalt ilmiy nashriyoti. Toshkent, 2006-2008.- 28-b.
8. Huvaydo. "Rohati dil". Navro'z, Toshkent.- 2011., 3- b (Qodirqul Ro'zmatzoda. Huvaydoning ishq falsavasi(so'z boshi o'rnida).
9. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi 6-tom. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlalt ilmiy nashriyoti. Toshkent. 279.- b.
10. Baratova N.A. So'fi Olloyorning "maslak ul- mutaqqin" va "Sabotul - ojizin" asarlarining qiyosiy tahlili. Fil. Fan. nom. diss.. avtoreferati. Samarqand. 2004.-12- b.



Zilola BOLTAYEVA,
O'zMU magistranti
E-mail: zilolaboltayeva3885@gmail.com

PhD A.Murtozayev taqrizi asosida

“DEVONI LUG‘OTIT TURK” ASARINING JAHON TILSHUNOSLIGIDA O‘RGANILISHIGA OID MULOHAZALAR

Annotatsiya

Mazkur maqolada Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘otit turk” asarining jahon tilshunos olimlari tomonidan o‘rganilganligi hamda asar yuzasidan qilingan tadqiqot ishlari haqida ayrim fikr-mulohazalar va tahlillar aks etgan. Bundan tashqari. “Devon”ning zamonaviy tilshunoslik yo‘nalishlari doirasida ham tadqiq qilingan ilmiy ishlarga alohida urg‘u berildi. Chunki bugungi kun fan olamidagi yangiliklar bevosita ushbu asarga ham aloqador ekanligi o‘z isbotini topadi.

Kalit so‘zlar: “Devoni lug‘otit turk”, jahon tilshunosligi, sinxron diaxron aspekt, lug‘at, lug‘atshunoslik, tilshunoslik tarixi.

COMMENTS ON THE STUDY OF THE WORK “DEVONI LUGOTIT TURK” IN WORLD LINGUISTICS

Annotation

This article reflects the study of Mahmud Koshgari's work "Devoni lughotit turk" by world linguists, as well as some opinions and analyzes about the research work done in connection with the work. Besides. A special emphasis was placed on the researched scientific works within the modern linguistics directions of "Devon". Because today's news in the world of science is directly related to this work.

Key words: "Devoni lugotit turk", world linguistics, synchro-diachronic aspect, dictionary, lexicography, history of linguistics.

КОММЕНТАРИИ К ИЗУЧЕНИЮ ПРОИЗВЕДЕНИЯ "DEVONI LUG‘OTIT TURK" В МИРОВОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В данной статье отражено изучение произведения Махмуда Кошгари «Девони лугхотит турк» мировыми лингвистами, а также некоторые мнения и анализы по поводу исследовательской работы, проделанной в связи с произведением. Кроме. Особый акцент был сделан на исследуемых научных работах в рамках направлений современной лингвистики «Девона». Потому что сегодняшние новости в мире науки напрямую связаны с этой работой.

Ключевые слова: «Devoni lugotit turk», мировое языкознание, синхро-диахронический аспект, словарь, лексикография, история языкознания.

Kirish. Jahon tilshunosligida turkiy tillarning qadimgi manbalari leksikasini o‘rganish, uning leksikografik ahamiyatini kelajak vakillariga taqdim qilish kabi masalalar bugungi kun tilshunosligi uchun muhim deb qaraladi. Til hodisasi necha asrlardan buyon tilshunos olimlar tomonidan o‘rganilmoqda va tadqiq etilmoqda. Xususan, tilni sinxron va diaxron aspektida o‘rganish, tilni qadimgi yozma manbalar va zamonaviy tillar bilan qiyoslab tahlil qilish nafaqat o‘zbek tilshunosligida, turkologiyada balki jahon tilshunosligi oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jahon tilshunosligida Mahmud Koshg‘ariy ijodi va uning “Devoni lug‘otit turk” asari yuzasidan ko‘plab ilmiy izlanishlar olib borilgan. J. Xudoyberdiyevning 2011-yilda nashrdan chiqqan kitobida lug‘at bo‘yicha yaratilgan asarning soni 1779 ta deb berilgan[1]. Jumladan, K.Brokkelman, V.Radlov, G.Bergshtrasser, I.I.Umnyakov, A.N.Kononov, F.Xommel, O.Pritsak, I.Xavenshild, R.Denkoff, V.V.Bartold, S.E.Malov, A.M.Sherbak, S.G.Klyashstorni, E.R.Tenishev, I.V.Stebleva, T.A.Borovkova, Y.A.Zuyev kabi jahon miqiyosidagi tilshunoslar adib asari tilini o‘rganishgan. Turkologiyada ham “Devoni lug‘otit turk” bo‘yicha jiddiy ilmiy izlanishlar olib borilgan bo‘lib, B.Atalay, N.Osim, I.Hikmat, S.Bey, M.F.Ko‘prulu, Z.V.To‘g‘on, F.Birtek, M.Sh.Ulktashir, A.Jafer o‘g‘lu, Sechkin va Sarab Tug‘ba Yurtachar, I.S.Xarkovskiy, A.Ekyebay, X.S.Xo‘jayev, R.Askar, X.Ko‘ro‘g‘li, A.B.Xalidov, Z.Musabayeva, A.Erjilasun, P.Oruzbayeva, V.Maxpirov, A.Ragimov, P.Osmanaliyev kabi

olimlarning tadqiqotlarini alohida ko‘rsatib o‘tishimiz lozim[2].

Tahlil va natijalar. Ma‘lumki, har qanday til hodisasini tarixiy jihatdan o‘rganishning yagona ilmiy yo‘li birlamchi manbalarga asoslanib, yozma yodgorliklar tili bilan hozirgi tilni qiyoslash, shu asosda ikki oradagi yaqinlikni, farq va yangiliklarni aniqlashdir. Markaziy Osiyo xalqlari ko‘p asrlar davomida yaratgan noyob madaniy yodgorliklar qatoriga shu xalq farzandlari yaratgan lug‘atlar ham kiradi. Bunday lug‘atlarning nodir qo‘lyozmalari bizgacha yetib kelgan va ularning ba‘zilari nashr qilingan, ular asosida ilmiy tadqiqot ishlari ham olib borilgan.

Bu asar jahon tilshunos olimlari e‘tiborini tortgan qadimiy asarlardan biridir. “Devonu lug‘oti-t-turk” turkiy so‘zlarning arabcha izohli lug‘ati bo‘lgani uchun ilmiy jihatdan alohida ahamiyatga molikdir. Uni har tomonlama tadqiq qilish turkiy xalqlarning, jumladan, o‘zbek xalqining tarixini, urf-odatlarini, so‘z boyligini, adabiy me‘yorini o‘rganishda katta ahamiyat kasb etadi.

Mahmud ibn Husayn Muhammad (Mahmud Koshg‘ariy) XI asrning ikkinchi yarmidayoq tillarni o‘rganishda birinchi bo‘lib qiyosiy-tarixiy metodni qo‘llagan qomusiy olim hisoblanadi. Chunki Yevropada bu metoddan foydalanish XVIII asrning ikkinchi yarmiga to‘g‘ri keladi. Olim yaratgan “Devoni lug‘otit turk” asari faqat lug‘at emas, balki “Rumdan Mochingacha” ya‘ni Shimoliy Xitoydan Qora dengizgacha bo‘lgan hududda istiqomat qilgan va hozirgi turkiy xalqlarning shakllanishiga asos bo‘lgan 71 ta turkiy

qabila va urug'lar tillarida qo'llangan 8000 ga yaqin so'zni fonetik, leksik-semantik, grammatik xususiyatlarini, shuningdek, yozuv va imlo qoidalarini ham tarixiy-qiyosiy tahlil qilish bilan birga, bu qabila va urug'larning etnogenezi va ular istiqomat qilayotgan o'lka, shahar va tumanlarning tarixi, mahalliy urf-odatlarini hamda koinot sirlari haqida ma'lumot yozib qoldirdi. Ayni paytda, qabila va urug'lar joylashgan hududlarning geografiyasi, hayvonot olami, o'simlik dunyosi haqida ma'lumot berib, hududning xaritasini tuzib chiqdi. Bu xarita ma'lumotlarining aniqligini hozirgi zamon olimlari V.I.Belyayev ("DLT", M.L., S. 32), H.Hasanovlar ("Mahmud Koshg'ariy", T., 1963. B. 43) arxeologik qazilmalar va etnograflar tasdiqlashini ko'rsatib o'tadilar[3].

"Devoni lug'otit turk" asari arab tilidan ilk tarjimasini turk tiliga qilingan. Shuningdek, asarning boshqa tillarga ham to'liq tarjimalari mavjud: o'zbek, uyg'ur, ozarbayjon, qozoq, ingliz, nemis, xitoy, rus va eron tillariga ham tarjima qilingan.

Jahon tilshunosligi uchun asarning chop etilishi natijasida olimlar tomonidan "Devon"ga bo'lgan qiziqish kuchayib bordi va u asosidagi qator tadqiqotlar yuzaga keldi. "Devoni lug'otit turk" asari ustida ko'plab ilmiy izlanishlar olib borgan olimlardan biri nemis olimi Karl Brokelmann bo'ldi. Chunki olim "Devon" tadqiqiga bag'ishlangan o'nlab asarlar yaratdi. 1928-yilda "Devon" lug'atini nemis tilida alifbo tartibida chop ettiradi va bu nashrdan so'zlarning umumiy miqdori, yuqorida ta'kidlanganidek, 7993 tani tashkil qiladi. Ushbu lug'at nashridan so'ng G'arb olimlari o'rtasida asarga bo'lgan qiziqishni orttiradi. K.Brokelmann o'zining uzoq yillik olib borgan tadqiqotlari natijasida "Devoni lug'otit turk" tili o'rta turk tili davriga mansub degan xulosani beradi. Albatta, keyinchalik mazkur fikni barcha olimlar tasdiqlagan.

Bu qadimiy yozma yodgorlikning Ahmad Rifat tomonida chop etilganidan keyin Mahmud Koshg'ariy haqida va uning mazkur asari to'g'risida turkolog olimlar xabardor bo'lishdi. Shundan keyin jahon tilshunosligida adibning "Devon"iga bag'ishlangan ko'plab ilmiy tadqiqot ishlari yaratildi. Ayniqsa, turk olimlarining izlanishlari tahsinga sazovor. Jumladan, A.É.Élöve, Ferit Birtek, F.Köprülü, Necib Asım, M.Ş.Ülküşir kabi olimlar "Devoni lug'otit turk"da keltirilgan maqol va she'rlar to'g'risida, Banguoğlu, Tahsin, A.Caferoğlu, Ali Karamanoğlu, M.Ş.Ülküşir, Zeki Velidi Togan, R.Arat, T.Tekin, F.Jiylan, E.Teres, N.Demir, E.Yilmaz va boshqalar asarning til xususiyatlarini bilan bir qatorda Mahmud Koshg'ariyning hayoti, ijodiy faoliyatini ham yoritishgan, A.Battal devon tarjimasini borasida tadqiqot ishlari olib borishgan[4].

F.Ko'prulzoda "Devon"dagi she'riy parchalarning vazni, qofiyasi va mavzusiga asoslanib, asarda to'rtta – "Alp er to'nga" marsiyasi, "Yabaqu" qabilasi bilan bog'liq bir voqea marsiyasi, kimga bag'ishlangani noma'lum bo'lgan uchinchi marsiya, Tanqut amiriga bag'ishlangan marsiya borligini qayd etgan[5].

"Devoni lug'otit turk" bilan shug'ullangan rus olimlaridan eng ko'p ilmiy izlanishlar olib borgan turkologlardan bir V.V.Bartold ilk bor 1921-yilda Mahmud Koshg'ariyning "Devon"i xususida o'zining ma'ruzasini o'qigan. Adibning "Devon"idan joy olgan tilshunoslikka bag'ishlangan nazariy qarashlari to'g'risida esa S.E.Malov ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan va devondagi she'rlarni rus tiliga tarjima qilgan. Shundan keyin, 1926-yilda turkolog K.K.Yudaxin va arabshunos olim E.A.Shmitlar bilan birgalikda ushbu devonga asoslangan holda "Qadimgi turkiy til lug'ati" nomli kitobni tuzib chiqadilar.

"Devoni lug'otit turk" asarining eski turkiy til taraqqiyotidagi o'rni beqiyos darajadadir. Bu haqida rus tilshunosi A.M.Sherbak Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asariga materialning hajmi jihatidan teng keladigan biror asar yo'q, "Devon"ning lug'at deb atalishi

uning asl mazmuniga uncha mos kelmasligini ta'kidlaydi. Chunki bunda turkiy tillar grammatikasidan juda keng ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, qabilalarning joylashish xususiyati, geografik va boshqa til ma'lumotlari mavjud degan fikrlarni bergan edi.

Ozarbayjonlik turkologlar e'tiboriga tushgan "Devon" yuzasidan yana ko'plab tadqiqot ishlari olib boriladi. Jumladan, G.A.Bayramov asardagi frazeologik birliklar haqida o'z maqolasini e'lon qiladi. "Devoni lug'otit turk" bibliografiyasi bilan olim R.Askar shug'ullangan. Ushbu bibliografik ko'rsatkichda asarning o'rganilishi masalalariga oid ma'lumotlar berilgan bo'lib, olim so'z yasalishi, so'z turkumlari, Grammatik kategoriyalar bo'yicha ham izlanishlar olib borgan, uning qator maqolalari e'lon qilingan[6]. Bundan tashqari, olim R.Askar "Devon" tarjimasini bilan ham shug'ullangan, asarni rus va ozarbayjon tillariga tarjima qilgan.

Tilshunos U.Isabekovning ta'kidlashicha, nemis sharqshunos olimlaridan biri Markart tarixchi olim Miller, arabshunos Gensler bilan birga 1931-yilda "Devon"da keltirilgan lingvistik xaritaning o'rganishga harakat qilgan. Biroq ular asarning o'ziga murojaat qilmaganliklari sababli xaritaning to'liq o'zlashtirilmagan. V.Radlov, G.Bergshtasser, F.Xommel, O.Pritsak, I.Xavenshild kabi tilshunoslar tadqiqotlarida turkiy tillarning tarixiy xususiyatlarini "Devoni lug'otit turk" asariga tayanilgan holda tadqiq qilingan. Xususan, V.Radlov turkiy tillar dialektlariga oid dalillarni keltirishda "Devon"ga murojaat qiladi. G.Bergshtasser Mahmud Koshg'ariy asaridagi so'z yasalishi haqida tadqiqot olib borgan bo'lsa, F.Xommel turkiy tillarga xos maqollarni o'rganishda asardan keng foydalangan. O.Pritsak "Koshg'ariyning bolgar tili haqidagi bayonoti" nomli maqolasida olimning tillarning hududlarda tarqalishi, areal lingvistik bo'yicha qarashlariga munosabat bildirgan. I.Xavenshild esa Mahmud Koshg'ariy tomonidan qo'llangan hayvon nomlari (zoonimlar)ni lingvistik va madaniy-tarixiy nuqtayi nazardan o'rgangan. Muallif "Devon"da 250 ga yaqin uy hayvonlari va yavvoyi hayvonlar nomlari qayd etilgan, shuningdek, ularda nafaqat turlar, balki hayvonlarning jinsi, Yoshi bilan bog'liq maqol va matallar xalqning chorvachilik va ovchilik bilan bog'liq tushunchalarini tasavvur qilishga imkon berishini e'tirof etadi. Amerikalik taniqli turkolog olim, Chikago universiteti professori Robert Denkof Mahmud Koshg'ariyning "Devon"ini ingliz tiliga tarjima qilish bilan bir qatorda, asar to'g'risida ko'plab maqolalar chop ettirgan. 2008-yilda muallifning "Mahmud Koshg'ariydan Avliyo Chelabiygacha" nomli kitobi nashr etilgan va bu kitobdan o'rin olgan maqolalarning bir nechtasi Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asariga bag'ishlangan. J.Kelli, A.Bombaji, R.Ermerlarning maqolalarida ham "Devon"ning til xususiyatlari yoritilgan. Rus-sovet tilshunoslari V.V.Bartold, S.E.Malov, I.I.Umnyakov, A.N.Kononov, A.M.Sherbak, S.G.Klyashtorniy, E.R.Tenishev, I.V.Stebleva, T.A.Borovkova, Y.A.Zuyevlar "Devoni lug'otit turk" asarining fonetik, leksik, grammatik xususiyatlarini atroflicha tadqiq qilganlar[7].

"Devoni lug'otit turk" asarining o'rganilishida turkologiyada boshqird tilshunoslarining ham amalga oshirgan bir qator ishlarini alohida ta'kidlamalikning iloji yo'q. T.M.Garipov, K.Z.Axmerov, Dj.G.Kiyekbayev, E.F.Ishberdin, L.Samsiteva, A.Kulanchin[8] kabi tilshunos olimlarning ilmiy tadqiqot ishlari eski turkiy til va hozirgi boshqird tili munosabatlarini yoritishga qaratilgan bo'lib, bu tadqiqotlarning asosiy qismi leksik birliklar va frazeologizmlar tahliliga bag'ishlangan. Z.A.Xabibullinaning "Devon"ni o'rganilishini yangi bosqichga olib chiqqanligini e'tirof etish lozim. Shuningdek, muallifning o'zi va shogirdi A.Haziyevning tadqiqotlarida "Devoni lug'otit turk"

leksikasi va terminologiyasi sinchkovlik bilan tadqiq qilingan[9].

Tatar turkologlari ichidan Jamil Validov o'zining "O slovarе турецких языков Махмуда Кашгарского", A.Xalidov "Düvan Lugat it-Türk" в сравительном освещении с его арабским прототипом", "Словари Исхака ал Фараби и Махмуда Кашгари (из истории лексикографии в Средней Азии X-XI вв.)" nomli maqolalarida "Devoni lug'otit turk" haqida ma'lumotlar berib o'tadilar. Shuningdek, ushbu maqolalarda tatar tili va eski turkiy tillar bilan munosabati haqida to'xtalib o'tilgan. A.M.Krimiskiy esa o'zining "Turkiylar, ularning til va adabiyoti" nomli asarini "Devon"ga bag'ishlagan.

Turkman tilshunos olimi S.Axalli 1958-yilda yoqlangan "Махмуд Кашгарынинг созули ве туркмен дили" mavzusidagi dissertatsiyasi 2 bob va xulosadan iborat bo'lib, dastlabki bobda "Devoni lug'otit turk"ning fonetik, leksik va morfologik jihatlari haqida so'z borgan, ikkinchi bobida esa "Devon" bilan turkman tilining leksik fondi qiyosiy o'rganganligi aks etgan. A.Barovkovaning 1966-yilda yoqlangan "Грамматический очерк языка "Дивану лугат-ит турк" Махмуда Кашгари" nomli nomzodlik dissertatsiyasining birinchi bobi chigil tilining grammatik

sharhiga bag'ishlangan. Ushbu dissertatsiyada chigil tilining fonetik va morfologik sathlari ochib berilgan. Ishning ikkinchi bobida esa Mahmud Koshg'ariy tili, turkiy tillarni izohlashdagi uslubi va qarashlariga alohida to'xtalangan. Bundan tashqari, asarning fonetik terminalogiyasiga, lab undoshlari hamda cho'ziq unilarga bag'ishlangan bir qator maqolalar ham chop ettirgan. 1990-yili Qozog'istonda Valeriy Uygurovich "Собственные имена в памятнике XI в "Дивану лугат-ит турк" Махмуда Кашгарского" nomli nomzodlik dissertatsiyasi yoqlangan. Dissertatsiyada "Devoni lug'otit turk" asaridagi onomastik birliklar tadqiqi, antronym, toponim, etnonimlar atroficha tahlil qilingan bo'lib, ularning etimologiyasiga e'tibor qaratish kabi masalalar ko'rib chiqilgan. Shuningdek, "Devoni lug'otit turk"dagi atoqli otlarning sstruktur-grammatik ahamiyatini shakllantirish, atoqli otlardan antroponym, etnotoponymlarning hosil bo'lish jihatlari ham alohida to'xtalib o'tilgan.

Xulosa va takliflar. Demak, dadil aytish mumkinki, o'n asrlk qadimiy tarixga ega bu noyob yozma yodgorlik hali ham o'z ahamiyatini, qimmatini yo'qotgan emas. Jahon tilshunoslari tomonidan bu durdona asarning lingvistik xususiyatlari yanada kengroq o'rganish hozirgi tilshunoslikning muhim masalalaridan biri bo'lib qolmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Xudoyberdiyev J. Mahmud Koshg'ariy hayoti va "Devonu lug'otit turk" asari bo'yicha yaratilgan asarlar ko'rsatkichi. – Toshkent: Akademnashr, 2011. –B. 158.
2. Xudoyberdiyev J. Mahmud Koshg'ariy hayoti va "Devonu lug'otit turk" asari bo'yicha yaratilgan asarlar ko'rsatkichi. – Toshkent: Akademnashr, 2011. –158 b.
3. Абдурахмонов Ф. "Девону лугатит турк" асарининг ўрганилиш тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти. —Ташкент, 2009. -№ 6, —Б. 49-51.
4. Elöve A.Ā. Divanü Lugatit-Türk teki halk şiirleri// Türkün, 1936, sa yı 1, s. 54-59; sa yı 7, s. 65-72; sa yı 8, s 65-72; 1937, sa yı 8, s. 1-8; sa yı 10, s. 32-40; sa yı 11, s. 29-38.; Ferit Birtek. En eski Türk Sa vları. Divanu Lügat-it-Türk'ten Derlemeler I. —Ankara, 1944.; Küprülü F. Divanü Lügatit-t-Türk // Türk Dili ve Edebiyatı hakkında araştırmalar. —Istanbul, 1934, —S. 33-34.; Necib Asım. Eski Sa vlar// Edebiyat Fakülteai Mecmuasi, 1338, yıl II, sa yı 2, s. 153-159; II, sa yı 4, s. 212-228; II, sa yı 5, s.421-435; II, sa yı 6, s. 487-502.; Ülkütsir M.Ş. Büyük Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmut. —Istanbul, 1946.; Banguoğlu, Tahsin. Kaşgariden Notlar: I, Uygurlar ve Uygurca Üzerinde // TDAY-Belleten 1959, s. 87-113.; Caferoğlu A. Türk Dili Tarihi. —Ankara, 2001.; Karamanoğlu Ali. Türk Dili. —Istanbul, 1986.; Zeki Velidi Togan. Mahmud Kaşgari'ye a it notlar// Atsıx Mecmua, 1932, N 17.
5. Xudoyberdiyev J. Mahmud Koshg'ariy hayoti va "Devonu lug'otit turk" asarining o'rganilishi. –Toshkent, 2010. –B. 23.
6. Asker R. Mahmud Kaşgarinin "Divanü lügat-it-türk" eseri üzre bibliografik ve grammatik gösterici. —Baki, 2008. —S.192.; Asker R. Mahmud Kaşgari ve onun "Divanü lügat-it-türk" eseri. —Baki, 2008. —S. 423.
7. Розикова Г. "Девону луготит турк" асаридаги от лексемаларнинг семантис, функционал ва услубий хусусиятлари. Филол.фан.д-ри ... дисс.. –Фарғона, 2021. –Б.19-20.
8. Розикова Г. "Девону луготит турк" асаридаги от лексемаларнинг семантис, функционал ва услубий хусусиятлари. Филол.фан.д-ри ... дисс.. –Фарғона, 2021. –Б.23.
9. Хабибуллина З.А. Лексика современного башкирского языка в сварнении с языком древнетюркских письменных памятников. —Уфа: БГПУ, 2008. -152 с.; Хабибуллина З.А. Древнетюркские названия житонного мира в современном башкирском языке. —Уфа, 2008. -152 с.; Хазиева А.А. Религиознофилологическая лексика словаря Кашгари М."Дивану лугат-ит-тюрк" // Филологические науки. Вопросы теории и практики. —Тамбов: Грамота, 2016 №2 (56): в 2-х ч.Ч.1. —С. 167-171; Хазиева А.А. Названия космических объектов в словаре Кашгари М."Дивану лугат-ит-тюрк" // Филологические науки. Вопросы теории и практики. —Тамбов: Грамота. 2018. №2 (80). ч. 2. —С. 383-387.



Ulug'bek JABBAROV,

Toshkent Davlat pedagogika universiteti dotsenti v.b., Phd

E-mail: jabbarovulugbek1985@gmail.com

Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti A.Jabbarova taqrizi asosida

ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF COMPARATIVE PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Annotation

This article deals with the anthropological analysis of comparative phraseological units in English and Uzbek languages.

Key words: Linguistics, phraseological units, anthropological analysis, English and Uzbek languages, lexicology, cognitive linguistics, linguopragmatics.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI KOMPARATIV FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING ANTROPOLOGIYALIK TAHLILI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi komparativ frazeologik birliklarning antropologiyalik tahlili haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: Lingvistik, frazeologik birliklar, antropologiyalik tahlil, ingliz va o'zbek tillari, leksikologiya, kognitiv tilshunoslik, lingvopragmatika.

АНТРОПОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СОПОСТАВИТЕЛЬНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В данной статье проводится антропологический анализ сравнительных фразеологизмов английского и узбекского языков.

Ключевые слова: Языкознание, фразеологизмы, антропологический анализ, английский и узбекский языки, лексикология, когнитивная лингвистика, лингвопрагматика.

Introduction. Currently, many scientists are engaged in the study of issues related to the comparative study of the phraseological fund of different languages. The growing interest of scientists in this field of knowledge is due to the complex structure and specificity of the semantics of phraseological units, which reflects the mentality, cultural characteristics, traditions and customs of the people who speak this language, as well as the perception of the surrounding world as a whole.

A large number of phraseological studies have been carried out within the framework of the anthropological approach, since the description and comparison of phraseological units that characterize a person and his activity make it possible to analyze the ways of expressing any information in different languages, as well as to formulate conclusions about the linguocultural features and the linguistic picture of the world of people who speak certain language.

This work is devoted to a comparative study of the semantic features of English and Uzbek phraseological units that describe a person in terms of his appearance, namely, characterizing a person's face. In recent years, phraseological units of different languages have been subjected to comparative research, languages can be either genetically related or not (for example, like Uzbek and English). Such an approach to the study of phraseological units is quite understandable; when compared, features similar and different between languages are most clearly revealed. "The way of seeing the world through linguistic images captured in the phraseological system, being deeply national, rests, however, on common (i.e. universal) logical-psychological and proper linguistic foundations for all people" [D.O. Dobrovolsky, 70, p. 334].

A comparative analysis of linguistic phenomena makes it possible to establish the typological similarities of languages with different structures, regardless of their origin.

Literature review. The results of comparative studies are widely used in the methodology of teaching foreign languages, in teaching a number of subjects, such as: comparative typology of native and foreign languages, theory and practice of translation; as well as in lexicographic practice.

The significance of the comparative analysis of phraseological units is indicated by domestic linguists: R.A.Glazyrin, D.O.Dobrovolsky, A.D.Reichshtein and others, noting that the results of the comparative analysis serve as the initial basis for further typological research.

Synchronous comparative analysis makes it possible to give a qualitative and quantitative description of the phenomena under study, to identify similar and different features in the compared languages, all this in total creates, as noted by many researchers of phraseology, "preconditions for the development of a general theory of phraseology". [L.I.Roizenzon, Y.Y.Avaliani, R.A.Glazyrin, D.Dobrovolsky, Z.M.Solodukho].

The study of the interaction of phraseological units in languages of different structure is devoted to the works of such well-known linguists: D.Arakina, Gatiatullina, A.V.Kunina, L.I.Roizenzon, E.M.Solodukho, I.I.Chernysheva and others.

In recent decades, works have been written on the comparison of phraseological systems of genetically different languages (works by E.F.Arsentieva, Y.A.Dolgoplov, E.M.Solodukho, G.K.Gizatova, A.N. Lankina, D.M.Mardanov, G.B.Mardanov, G.Kh.Aleeva, Z.Kh.Nurizyanova, F.Kh.Tarasova and others).

However, until now, not all groups of phraseological units in languages of different structures have been fully explored. We consider phraseology as a separate subsystem of language and thus as an integral part of the science of language. Phraseology, like lexicology, has its own subject, methodology and problems.

Research Methodology. The units of these subsystems of the language are in the closest connection with each other, since phraseological units are created on the basis of lexical units and phraseology, in turn, enriches the lexical composition of the language due to the phenomenon known in linguistics under the term "phraseological derivation".

The author sees the main intralingual reason for the emergence and spread of pair combinations in people's need for means of generalization and amplification. S.A.Rakhshmir considers the modeling of phraseological units as one of the types of language abstraction and identifies models of phraseological units of the studied group and also determines a number of features that distinguish these units from paired combinations [4].

She distinguishes the following main features: 1) logical feature (contradiction in their semantic structure), 2) structural feature (word combinations and phrases represent) 3) semantics (there is a rethinking of the components).

Analyzing phraseological units of the English language, N.M.Sidyakova dealt with the study of phraseological units of the above microsystem, but only one group of phraseological units based on the correlation of components - comparative units was subjected to a fairly complete analysis.

Analysis and results. Moreover, the study of a separate microsystem in comparison gives more significant results than the study of the entire phraseological system of a single language, which is complex and multifaceted. The basis of such units in the two studied languages is the opposition in their semantic structure. Differences in objective reality are reflected in logic in the form of incompatible concepts, and in language in antonymic meanings of words.

Thus, systemic antonyming penetrates phraseology and becomes a model for the formation of original phraseological units. We distinguish them into a separate microsystem, based on: firstly, the productivity of such units in two languages and secondly, the structural and semantic characteristics allow us to identify them as a special subspecies of phraseological units.

In the two compared languages, they are represented by phraseological units that are structurally equivalent to a phrase and a sentence (simple and complex). Phraseological units with antonymous components in this work are understood as phrases or sentences formed on the opposite or inconsistency of the meanings of the components, fixed in the studied languages in constant use.

The phraseosemantic group "face of a person" has 48 phraseological units of the English language and 45 units of the Uzbek language. In the explanatory dictionary edited by D.V.Dmitriev, the following definition of the concept of "face" is given: "this is the part of the human head on which the mouth, nose, eyes are located" [3].

Guided by this definition, we selected phraseological units in the group under consideration that characterize a person's face as a whole, for example, complexion or emotions reflected and changing facial expressions, as well as everything that is located on the face, eyes, nose, mouth, beard, etc.

When describing a person's appearance, people tend to pay attention first of all to the face, since the person's face reflects his emotions and intellectual abilities.

There is an ancient teaching called "physiognomy", according to which, one can determine the character,

personality type, state of health and internal qualities of a person by his appearance and especially by his face.[5]

The existence of this doctrine suggests that people have been interested in studying the external characteristics of a person's face since ancient times, and this interest was expressed in the language. The above facts explain the multiplicity of phraseological phrases that point specifically to certain facial features of a person.

Here are some examples from English:

knit one's brows - frown eyebrows (wrinkle one's brow by frowning);

a poker face - a stone, impenetrable face (describes someone whose face does not show what they are thinking or feeling);

a long face - sour look (looking sad);

pull / make a face as long as a fiddle - the face stretched out (to look very surprised);

a five o'clock shadow - stubble on the face by the end of the day (beard stubble that is visible late in the day, usually around 5 o'clock, on men who have shaved their faces that morning);

eyes (as) big as saucers - big eyes, eyes like bowls (very big eyes);

designer stubble - weekly stubble, specially left to create an image of a sloppy guy (a beard (= hair on the chin) that has grown for one or two days and is then kept at this length in order to look fashionable), etc.

The Uzbek phraseological units that characterize a person's face include such turns as:

written on the forehead / face (inform.)

- easy to identify by appearance;

there is no blood in the face / there is no blood in (on) the face (there was not) (colloquial, express) - someone is very pale;

pale as death/pale as a sheet/chalk/death/dead (express)

- very pale stone face (colloquial)

- a motionless, lifeless face, without expressing any emotions; the muzzle of a brick asks (roughly simple.)

- about someone who is unpleasant, unsympathetic,

disgusting with a rude, impudent facial expression;

sponges with a bow (colloquial, joke.)

- about a small mouth, mostly female, with a sharply defined line of the upper lip;

make a sour face (make a sour face) (iron.)

- Express your dissatisfaction, act up, etc.

When selecting phraseological units for this study, we are guided by the so-called "broad approach" and consider not only nominative language units, but also communicative ones, thus including proverbs and sayings in phraseological units.

Such an approach to the comparative study of the phraseological fund of the two languages allows us to most fully represent the variety of specific and universal properties characteristic of the English and Uzbek languages.

It is worth noting that in English the phraseological-semantic group "face" does not include proverbs and sayings.

In the Uzbek language, the group under consideration consists of 21 phraseological units and 24 proverbs.

Most proverbs focus on the eyes of a person:

An eye with a veil, a mouth with a yawn;

The eyes are the mirror of the soul;

Eyes like bowls, but do not see a crumb;

Love begins with the eyes;

Eagle eyes and mosquito wings;

Good with eyes, but not good with speeches.

Many proverbs characterizing a face focus on the fact that a beautiful face does not always speak of the beauty of a person's spiritual qualities, but, on the contrary, very often misleads others:

From the face - a testicle and inside - a talker;
 With a face - a kid and with a mind - a beast;
 Don't look at the face, look at the custom;
 Not he is good who is handsome in face, but he is good who is good in business.
 Some sayings characterize an ugly mouth:
 Mouth to ears, at least sew on strings;
 The mouth is wider than the gate.
 Proverbs were also identified, indicating a large nose as a certain dignity of a person:
 The nose is out of order;
 Why not well done when the nose is cucumber?;
 This nose has grown in space.

An analysis of English phraseological units characterizing a person's face revealed a fairly large number of units in which there is a certain color name. It should be noted that at present, many researchers pay special attention to the vocabulary denoting certain colors, examining these names from the point of view of various aspects: semantic structure and composition, meaning and construction of semantic fields, stylistic functions, national specifics of color designations in different languages.[1]

The special attention of researchers to this issue can be explained by the fact that the lexical names of colors are of great importance. This is especially evident in the phraseology of languages, since color lexemes are able to eloquently and figuratively express specific features in the perception of the world by people belonging to different cultures.

Here are examples of phraseological turns of the English language, in which there are names of colors:
 go/turn as red as a beetroot/go beet red (Am);
 as white as chalk/a goat/a sheet;
 be green about/around the gills (humor);
 be/go as black as thunder / look like thunder;
 blue noses (Amer., colloquial);
 as yellow as a guinea;
 as red as cherries/red as a poppy/red as a rose/red as a ruby/red as blood;
 a black look;

The above examples demonstrate the fact that in the phraseology of the English language, when describing the appearance of a person, mainly basic color names are used, such as red, black, green, yellow, blue, white.[2]

Along with this, it should be noted the variety of colors used to characterize the face in English phraseology. In the Uzbek language, we have identified only one phraseological phrase that describes a person's face and contains a color lexeme in its composition:

like (what) poppy color (folk poet.)
 - about blush, complexion (like a bright red poppy).

"Poppy" color is a peripheral color name derived from the name of a flower.

The use of such a lexeme as part of a phraseological phrase contributes to giving a positive connotation, and also makes the phraseological unit more expressive and figurative. Based on the results of the analysis of the Uzbek phraseological units of the subgroup under consideration, it can be concluded that many phrases include lexemes naming animals.

Here are some examples: crow's feet (colloquial) - wrinkles on the face, fan-shaped near the outer corner of the eye;

sable eyebrows - well-groomed, beautiful eyebrows;

cow's eyes - large, bulging, dark eyes;
 crayfish eyes - bulging eyes;
 duck nose - a long, flat nose.

To designate phraseological units with the names of animals, scientists use the terms "zoomorphisms" or "animalisms".

It should be noted that in phraseological studies the term "zoomorphism" has several features:

1. Zoomorphisms are stable phrases that contain the direct name of the animal;
2. zoomorphisms are always associated with a person and give him a figurative characteristic through the use of the image of an animal;
3. zoomorphism carries an assessment of the actions, behavior or appearance of a person.

Zoomorphic phraseological units are the most studied group of phraseological units in the Uzbek and English languages, as they are associated with the traditions, customs and beliefs of people, as well as with realities, legends and historical facts.

Accordingly, such phraseological units are a figurative component of the language picture of the world. In the English language, several zoomorphic phraseological units have also been identified that characterize a person's face.

The English idiom grin like a Cheshire cat has the meaning "to smirk, smile like a Cheshire cat" and contains the animalism "cat". In this case, the phraseological unit is based on a comparison with a fabulous animal, the character of the book "Alice in Wonderland" by Lewis Carroll [5].

The English zoomorphism crow's feet (wrinkles at the corners of the eyes) is based on a figurative comparison with a crow and can also be translated into Uzbek using the Uzbek zoomorphism crow's feet. Of interest is the fact that in the Uzbek linguoculture, the considered phraseological unit is also built on the image of a bird, but a domestic goose.

Such a comparison of two phraseological phrases containing the name of an animal shows a difference in the perception of the same phenomenon in different cultures.

Among the English zoomorphisms that characterize a human face, it is worth noting the phraseological unit face of the dying calf (silly melancholy facial expression), which literally translates as "the face of a dying calf" [1].

Conclusion. The considered English phraseological unit has a negative appraisal, while its image is based on a comparison with a calf, an animal that in Uzbek culture is usually associated with stubbornness and not with stupidity. It should be noted that the phraseosemantic group "face" also includes phraseological units that characterize the hairline on a person's face. Of particular interest in terms of its figurativeness is the English unit "Newgate frill (fringe)" (a beard shaved so as to grow only under the chin and jaw), which is translated into Uzbek as "beard, released below the chin with a shaved mustache and smoothly shaven face."

Phraseologism is built on allusion, since the lexeme "Newgate" included in it is the name of the former old prison in London, over time it became a household name [4].

This fact is natural in relation to the phraseological composition of the Uzbek and English languages as a whole, since phraseological units are expressive units of the language and their main function is to colorfully display reality. A comparative study of the phraseological units of the selected topic also revealed a variety of semantic characteristics inherent in Uzbek and English phrases.

REFERENCES

1. John Ayto. Oxford Dictionary of English Idioms. — Oxford University Press. 393 p.
2. Longman Dictionary of Contemporary English. — Longman, Pearson Education Limited 2009. 1770 p.
3. Большой англо-русский фразеологический словарь: Около 20 000 фразеологических единиц / Кунин А. В. — 6-е изд., испр. — М.: Живой язык, 2005. 944 с.

4. Большой фразеологический словарь русского языка / Отв. ред. Телия В.Н.. — 4-е изд. — М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2010. 784 с.
5. Онлайн словари и энциклопедии [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://dic.academic.ru> — Доступ свободный.



Anora JABBAROVA,
Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti, Phd
E-mail: jabbarova.anora86@gmail.com

Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti v.b. U.Jabborov taqrizi asosida

FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR SINONIMIYASI VA ANTONIMIYASI

Annotatsiya

Frazeologik birliklar sinonimiyasida har bir sinonim frazema turli obrazlarda shakllanadi va ularda umumiy so'z-komponent bo'lmaydi. Sinonim frazemalar umumtil frazemalari asosida emas, balki til frazeologik shakllanish tizimi asosida, turli doiralarda, lisoniy va nolisoniy omillar ta'sirida yuzaga keladi. Frazeologik sinonimlar aynan yoki bir-biriga yaqin tushunchalarni turli obrazlar yordamida ifodalaydi.

Kalit so'zlar: Frazeologik birliklar, sinonimiya, antonimiya, frazema, ideografik frazeologik sinonimlar, semantik mikrosistema.

СИНОНИМИЯ И АНТОНИМИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Аннотация

В синонимии фразеологизмов каждая синонимичная фразема образована разными образами и не имеет общего слова-компонента. Синонимические фразеологизмы образуются не на основе универсальных фразеологизмов, а на основе системы фразеологического образования языка, в разных сферах, под влиянием языковых и неязыковых факторов. Фразеологические синонимы выражают одинаковые или сходные понятия с помощью разных образов.

Ключевые слова: Фразеологизмы, синонимия, антонимия, словосочетание, идеографические фразеологические синонимы, семантическая микросистема.

SYNONYMY AND ANTONYMY OF PHRASEOLOGICAL UNITS

Annotation

In the synonymy of phraseological units, each synonymous phraseme is formed in different images and does not have a common word-component. Synonymous idioms are formed not on the basis of universal idioms, but on the basis of the system of phraseological formation of the language, in different spheres, under the influence of linguistic and non-linguistic factors. Phraseological synonyms express the same or similar concepts using different images.

Key words: Phraseological units, synonymy, antonymy, phrase, ideographic phraseological synonyms, semantic microsystem.

Kirish. Sinonimiya til birliklari orasidagi semantik mikrosistemalardan biri bo'lib, iboralar orasida ham anchagina. Ikki iborani sinonim deyish uchun ular ayni bir ma'noni anglatishi shart. Busiz sinonimiya haqida gapirib bo'lmaydi. Ayni bir ma'nolilikni teng ma'nolilik deb tushunish yaramaydi. Har bir sinonim, shu sinonimiya uyasi uchun umumiy ma'no o'zidan tashqari, o'ziga xos ma'no qirrasiga ega bo'ladi[1].

Sinonimlar odatda bir yoki bir necha jihatdan farqqa ega bo'ladi, shulardan biri ma'no qirrasidagi farq bo'lishi mumkin. Masalan yer bilan yakson bo'lmoq - yer bilan yakson qilmoq iborasi kulini ko'kka sovurmoq - kuli ko'kka sovurildi iborasiga sinonim: ayni bir ma'noni anglatadi ("butunlay yemirmoq, yo'q qilmoq"). Bu sinonimlar, boshqa belgi-xususiyatlaridan qat'i nazar, ma'no qirrasida farq qiladi: ikkinchisida ma'no bir qadar kuchli[2].

Sinonim iboralar leksik tarkibida biror komponent ayni bir so'z bilan ifodalangan bo'lishi mumkin. Ammo bunda iboralar tarkibidagi boshqa-boshqa so'z bilan ifodalangan komponentlar o'zaro sinonim bo'lmasligi shart. Aks holda bir iboraning variantlariga teng bo'ladi. Masalan, jon(i)ni hovuchlab va yurag(i)ni hovuchlab - sinonim iboralar: bir leksik komponenti ayni bir so'z bilan ifodalangan, ikkinchi leksik komponenti esa boshqa-boshqa so'z bilan ifodalangan va bular o'zaro sinonim emas. Ko'ngl(i)ga tugmoq bilan yurag(i)ga tugmoq o'zaro bir iboraning variantlariga teng, chunki bir leksik komponenti ayni shu so'zning o'zi, ikkinchi leksik komponentlari esa o'zaro sinonim[3].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbek tilshunosligida fpazeologik bipliklap nazariyasi, stpuktupal-gpammatik, semantik-uslubiy, funksional-ppagmatik jihatdan

tadqiq etildi; ilmiy-tadqiqot ishlari, ilmiy maqolalar va o'quv qo'llanmalar, fpazeologik lug'atlar yaratildi. Sh.Pahmatullaev, A.Hojiev, B.Yo'ldoshev, A.Mamatov, Sh.Usmonova, B.Jo'paeva, Sh.Almamatova, M.Vafoeva, U.Pashidova, B.Boltaeva, Sh.Ganieva, Sh.Maxmapaimova, Z.Jumaeva kabi o'zbek tilshunoslarining tadqiqotlarida fpazeologik bipliklapning leksik-gpammatik, funksional-semantik xususiyatlarini tadqiq etildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Bir tuzilishli frazeologik sinonimlar - sinonim frazeologik birlik to'liq mos keladigan tuzilishga ega.

1. Ingliz tilidagi (as) plump as a partridge - kaklik kabi do'mboq, as) round as a barrel - bochka kabi dumaloq tarzida qiyoslangan, ular bir xil tuzilishga ega bo'ladi.

2. Turli-tuzilmaviy (ko'p shaklli) frazeologik sinonimlarni ifodalovchi g'amgin va yovuzlikni xarakterlovchi yuz ifodasini anglatuvchi ingliz tilining frazeologik birliklari: (be/go) as black as thunder / look like thunder - momaqaldiroq kabi qop-qora; a black look - qora ko'rinish; knit one's brows - qoshlarini to'qnashtirish tarzida ifodalanadi.

3. Ideografik frazeologik sinonimlarda obrazlar farqlanadi. Ingliz tilida: (as) lean as a rake - xaskash kabi ozg'in bo'lish; to be very thin - juda oriqli bo'lish; (as) dry as a mummy - mo'miyo kabi quruqli bo'lish; to be extremely thin - nihoyatda oriqli bo'lish kabi juda nozik iboralar yoki obrazlar turli xilligi kuzatiladi.

4. Uslubiy frazeologik sinonimlar stilistik jihatdan farq qiladi. Ingliz tilida: a yard of pump water - suyagi etiga yopishgan; (as) thin as a rake - xaskash kabi oriqli kabi

frazeologik birliklarda uslubiy va neytral ma'noli iboralar sinonimlashadi.

5. Stilistik va ideografik frazeologik sinonimlar bir vaqtning o'zida uslubiy va semantik jihatdan ham farqlanadi: be all fur coat and no knickers – yuzaki, aldamchi jozibadorlik, go'zallik; Beauty dies and fades away, but ugly holds its own. – Go'zallik o'ladi va so'nadi, ammo inson qadri saqlanib qoladi (maqol) kabi frazeologik birliklarda namoyon bo'ladi.

Ko'rinadiki, sinonimiya til birliklari orasidagi semantik mikrosistemalardan biri bo'lib, frazeologik birliklar orasida ham ko'plab uchraydi. Sinonimiya teng ma'nolik emas, sinonimik uya semantik maydonidagi har bir frazeologizm ma'no qirralari bilan farqlanadi. Bosh qo'shmaq iborasi bosh suqmoq frazeologizmga nisbatan ma'noni bir qadar kuchli yoki kuchsiz ifodalashi bilan farqlanadi.

Qayd etish lozimki, sinonimlar bir necha jihatdan farqlanadi. Frazeologik sinonimlar asosida boshqa-boshqa obraz yotishi kuzatiladi.

Sinonimlarning variantlardan farqli tomoni shundaki, variantlarda umumiy so'z komponent mavjud bo'ladi. Sinonimlarda esa, aksincha, umumiy so'z komponent bo'lmaydi. Sinonim iboralar leksik tarkibida biror komponent ayni bir so'z bilan ifodalangan bo'lishi mumkin. Ammo ibora tarkibidagi boshqa-boshqa so'z bilan ifodalangan komponentlar o'zaro sinonim bo'lmasligi kerak. Sinonimiya ma'no asosida belgilanadigan hodisa bo'lganligi uchun ularning ma'no qirralari, ayniqsa, emotsional, his-hayajonni bildiruvchi frazeologik birliklarda yaqqol ko'zga tashlanadi[4].

Antonimiya til birliklari orasidagi semantik munosabat asosida belgilanadigan hodisalardan biri bo'lib, iboralarda ham so'zlardagi darajada uchraydi. Antonimiyani belgilash, bir tomondan, iboralarning lug'aviy ma'nosini chuqurroq anglashga olib kelsa, ikkinchidan, polisemiya bir iboraning ma'nolarini o'zaro farqlashga yordamlashadi, uchinchidan, sinonimlarni belgilashda ham foyda keltiradi[5].

Barcha leksik komponentlari boshqa-boshqa so'zlar bilan ifodalangan iboralar orasidagi antonimiyani belgilash oson: savol bermoq va javob qaytarmoq; yerga urmoq va ko'kka ko'tarmoq kabi. Birinchi antonimlar tarkibidagi har ikki so'z-komponentlar, ikkinchi antonimlar tarkibidagi birinchi so'z-komponentlar o'zaro antonim. Quyidagi antonim iboralar tarkibida qatnashgan birinchi leksik komponentlar – ayni bir so'zning o'zi, ikkinchi leksik komponentlar esa antonim so'zlar: yurag(i) keng va yurag(i) tor. Boshqa bir misol: ko'ngl(i) joyiga tushdi va yurag(i)ga g'ulg'ula tushdi. Bu antonim iboralar tarkibidagi leksik komponentlarning uchinchi ayni bir so'z, birinchi o'zaro sinonim, ikkinchi esa o'zaro ma'no-munosabati hosil qilmaydi. Ko'rinadiki, antonim iboralar tarkibidagi antonim so'z-komponentlar bu iboralarning o'zaro antonim bo'lishida muhim rol o'ynaydi; ammo barcha antonim iboralar tarkibida antonim so'z-komponentlar qatnashavermaydi. Antonimiya iboradan yaxlitligicha anglashiladigan lug'aviy ma'no asosida belgilanadi[6].

Ayrim tilshunos olimlar antonimlarning majburiy belgisini qisman moslik deb ataydi. Ammo antonimlarning asosiy ma'no xususiyatlari mazmun qarama-qarshiligi va semantik yaxlitligidir. Frazeologik antonimiya leksik antonimiyaga nisbatan kam o'rganilgan hodisadir. O'zbek va ingliz tillarida frazeologik antonimlarning qator semantik tiplari mavjud: yaxshi – yomon; to'g'ri – noto'g'ri; adolatli – adolatsiz tipidagi frazeologizmlarning o'zbek, rus va ingliz tilidagi muqobili quyidagicha: o'zb. halol ishlab topmoq – ingliz. earn an honest penny – rus. заработать честным трудом. Antonimi: o'zb. harom-harish yo'l bilan topmoq ingl. live by one's wits – rus. всеми правдами и неправдами добывать средства к жизни; halol o'yin – fair play – честная

игра, честность; Antonimi: nohalol o'yin – foul play – грязная игра; ajoyib ovoz (ton) good form – хороший тон; yoqimsiz ovoz (ton) – bad form – плохой тон; vijdonan yondashmoq – in good faith – добросовестно. Antonimi: vijdotsizlarcha yondashmoq – in bad faith – недобросовестно; yuragi ochiq – a heart of gold – золотое сердце. Antonimi: qora yurak – a heart of stone, tosh yurak – stone heart, stony heart – каменное сердце kabi antonimik tahlil asosida insonning his-hayajonlari yuzaga chiqadi hamda namoyon bo'ladi. Frazeologik antonimiya hodisasi A.B. Alexina, E.R. Mardiev, L.I. Stishkova, A.N. Emirova kabi rus olimlari tomonidan o'rganilgan, ammo shuni ta'kidlash kerakki, leksik birliklar antonimiyasi frazeologik birliklar antonimiyasidan ancha chuqur o'rganilgan. Bu leksikologiyada berilgan tushunchalar ta'rif va tasniflar hajmining kattaligi bilan izohlanadi. Ingliz tili frazeologiyasini o'rgangan A.V. Kunin o'zining “Курс фразеология современного английского языка” nomli kitobida hodisaga quyidagicha ta'rif beradi: “Frazeologik antonimlar – bir grammatik sinfga mansub, leksik tarkibida qisman mos keladigan yoki to'liq mos kelmaydigan, umumiy semantik komponentga ega bo'lgan va stilistik atamalarida farq qiluvchi yoki mos keladigan frazeologik birliklardir”[7].

Tahlil va natijalar. Insonning tashqi qiyofasi va hissiyotini ifodalovchi frazeologik birliklar ingliz hamda o'zbek tillarida tavsiflovchi bir nechta semantik guruhlarda namoyon etadi.

1. O'zbek tilida bo'yi uzun va bo'yi kalta, ingliz tilida: be as tall as a beanpole – minora kabi baland; a bit-size boy – kichik bo'yi bola; rus tilida: верста коломенская – “очень высокий и худощавый” – “juda baland va oriqli bo'lish”; мужичок с ноготок – “мальчик или мужчина очень маленького роста” – “juda kichik bo'yi bola yoki odam” kabi ifoda etiladi.

2. Noziklik va to'lalig ingliz tilida: be reduced to a skeleton – juda ozg'in, suyagi etiga yopishgan; like the side of a house – uying yon tomoni kabi keng; rus tilida: живые (ходячие) мощи “о предельно исхудавшем, изможденном человеке” “juda ozib ketgan odam to'g'risida” – попереk себя толще “об очень полном человеке” “juda to'la odam haqida” kabi antonimik munosabatda ifoda etiladi.

3. Chiroyli ko'rinish va xunuk ko'rinish ingliz tilida: be as cute as a button – qo'g'irchoq kabi yoqimli; an ugly duckling – irkit o'rdakdek, yomon odam; rus tilida: ни кожи, ни рожи “кто-либо некрасивый внешне или худой” “jirkanch kimsa” – “красивый, физически совершенный юноша, мужчина” – “kelishgan, jismonan mukammal yosh odam” kabi ifodalanadi.

4. Tashqi o'xshashlik – tashqi farq ingliz tilida: like two peas in a pod – ikki no'xat singari o'xshashlik; cannot hold a candle to someone/ be not a patch on – shamni birovga tutib bo'lmaydi / unga yamoq bo'lmaslik, hech kim bilan sham tutmaslik, hech kim bilan taqqoslab bo'lmaslik; rus tilida: как две капли воды (напоминать, похож) “лицо или предмет имеет абсолютный аналог, очень похож внешне на другого человека или предмет” – ikki tomchi suv singari o'xshash bir xil, другой породы/другого пошиба “человек, сильно отличающийся от других людей по своим каким-либо качествам”; oq qarg'a - white crow – “kamdan-kam uchraydi, boshqalardan keskin ajralib turadigan g'ayrioddiy odam”, “boshqalardan o'z fazilatlarini bilan juda farq qiladigan odam” kabi antonimik munosabatda ifoda etiladi.

5. Sog'lom ko'rinish va og'riqli ko'rinish ingliz tilida: be as fit as a fiddle – bodringga o'xshatish, sog'lom bo'lish, sog'lom ko'rinish; (be/look) white about the gills – oqarib ketgan, rangsiz ko'rinishga ega, kasal bo'lib ko'rinish. rus tilida: кровь с молоком “румяный, цветущий, крепкий” qon va sut “qizg'ish, gullab-yashnagan, kuchli” – краше в гроб

кладут “о худом человеке с нездоровым видом”, “tashqi ko'rinishi nosog'lom, ori q odam” kabi ifoda etiladi.

6. Chiroyli va zamonaviy kiyimlar – eski va moda bo'lmagan kiyimlar ingliz tilida: in your glad rags – chiroyli kiyingan, oqilona kiyingan – down at hill – chiroyli va bejirim kiyingan; rus tilida: в пух и (в) прах разодеться “одеться крайне пышно и нарядно” “nihoyatda ajoyib va nafis kiyinish” kabi ifodalanadi.

7. Oddiy ko'rinish – g'ayrioddiy. Ingliz tilida: Plane Jane – sodda, tashqi ko'rinishidan sodda ayol; a rare bird – noyob qush, g'ayrioddiy odam; rus tilida: не ахти какой “о ничем не выделяющемся, среднем, заурядном человеке” “unchalik e'tiborga loyiq bo'lmagan, o'rtacha, oddiy odam haqida” kabi misollar bilan izohlanadi. Shunday qilib, insonning emotsional holatini tavsiflovchi o'zbek va ingliz frazeologik birliklari o'zaro sinonimik-antonimik munosabatlarga kirishadi.

Inson qiyofasi tushunchalarining ta'rifi va sinonimik ketma-ketligiga muvofiq ushbu tadqiqot obyektini faqat insonning tashqi qiyofasini, holatini, yuz xususiyatlarini, vizual ko'rinishini, shuningdek, inson hissiyotini tavsiflovchi frazeologik birliklardir. Inson xulq-atvorini yoki xulq-atvorini aniqlash orqali tashqi ko'rinishning bilvosita xususiyatini ifodalaydigan frazeologik birliklar tahlilga tortilgan.

Konsept va konseptuallashtirish tushunchasi voqelikni kategoriyalashtirishning asosiy vositalaridan biri bo'lib, kognitologiya va kognitiv lingvistikaning tayanch tushunchalaridan biri hisoblanadi. Konseptlar voqelikni mantiqiy-tushunchaviy asosda o'rganadi. Konsept olamni bilishning muayyan voqelik olami haqidagi madaniy bog'langan tasavvurlarni aks ettiruvchi obyekt sifatida talqin qilinadi. Konseptlar borliqdagi hodisa va obyektlarning qanday tuzilganligi haqidagi tafakkur asosida yaratilgan tushunchani ifodalovchi fenomendir. Konseptlar til vositalari bilan izohlash konstruktiviyalari ko'rinishida tavsiflanadi. Til birliklari vositasida hayot va uning qonuniyatlari haqidagi bilimlar turli ramzlar ko'rinishida moddiylashtiriladi. Konseptlarning milliy o'ziga xos xususiyati alohida ahamiyatga ega.

Psixologik yondashuv doirasida kontsept tafakkur jarayonida bir turdagi bir qancha predmetlar o'rnini bosuvchi fikriy hosila sifatida tushuniladi[8].

Kulturologik yondashuvda kontseptlarning individual-psixik xususiyatlaridan ko'ra ijtimoiy mazmuniga e'tibor qaratiladi. Konsept madaniyatning asosiy birligi bo'lib, inson ongida “madaniyat qaymog'i”ni namoyon qiladi va u orqali madaniyat inson mental olamiga kirib keladi.

Kontsept kognitiv semantika doirasida o'rganiladi. Aynan so'z ma'nolarida voqelikni idrok etish natijalari saqlanadi va shuning uchun komponent tahlil amaliyotini qo'llash orqali so'zning kontseptual parametrlarini, ya'ni so'z ma'nosida uning mantiqiy – predmet mazmuni, voqelikdagi predmetlarning holatini aks ettiruvchi obraz haqida ma'lumot olish mumkin. Voqelikning xilma-xilligi uning kontseptlarini turlicha ifodalashga olib keladi. Kontseptlar xilma-xilligi quyidagi tiplarni taqozo qiladi: fikriy manzaralar, sxemalar, giperonimlar, freymlar, stsenariylar, insaytlar, kaleydoskopik kontseptlar. Ular o'rtasida aniq ajralib turadigan chegara yo'q.

Integrativ yondashuv kontseptlarni lingvistik, kognitiv, kulturologik, sotsiologik nuqtai nazarlardan o'rganishga imkon beradi. Buning natijasida hodisaning eng ko'z ilg'amas qatlamlarini ham ochib berish imkoni tug'iladi. Bu yondashuvga ko'ra kontseptlar inson mental olamidagi madaniyatning asosiy birligi hisoblanadi. Ular olamdagi narsalarning haqiqiy yoki ehtimoliy holati haqidagi, ya'ni inson voqelikdagi obyektlar haqida nima o'ylashi, bilishi, taxmin qilishi va tasavvur qilishi kabi ma'lumotlarni o'zida saqlaydi[9].

Madaniy kontsept – ko'p o'lchamli mental shakl, unda bir qancha sifatli farqli komponentlar ajratiladi. Madaniy kontseptning ma'naviy komponentlari miqdori va xarakteri tavsifida turlicha qarashlar mavjud. Madaniy kontsept “mulohaza yaxlitligi”, “tushuncha”, “obraz”, “faoliyat” larning o'zaro aloqasi asosida shakllanadi. Kontsept tushunchaviy komponentlarining muhim belgilarini sanash orqali tavsiflash imkonsiz. Shuning uchun kontsept zidlash vositasida izohlansa, ko'proq axborotga ega bo'linadi.

Frazeologizmning muhim vazifalari qatorida frazeologik ma'no tarkibini o'rganishni alohida ta'kidlash lozim. O'zbek tili frazeologiyasi tadqiqotchilari frazeologik birliklarning leksik-semantik va grammatik xususiyatlariga e'tibor berishadi. Ta'kidlash lozimki, frazeologik birliklarning lingvopoetikasi nisbatan keng o'rganilishiga qaramay, o'zbek tilshunosligida frazeologik birliklarning semantik va uslubiy xususiyatlarini o'rganish va ularning badiiy matndagi rolini o'rganish ilmiy yechimni talab qiladi. O'zbek tilidagi frazeologik birliklarning emotiv-hissiy-ekspressiv imkoniyatlari va baholash salohiyati yetarlicha o'rganilmagan, frazeologik-semantik guruhlardagi frazeologik birliklarning hissiy-baholash funksiyalari va ekspressiv imkoniyatlarini o'rganish muhimdir[10].

Ushbu frazeologik birliklarni o'rganish ularning badiiy matndagi rolini aniqlashga yordam beradi, nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ega bo'lgan o'zbek frazeologiyasi rivojlanishining umumiy tendentsiyasini hisobga olgan holda frazeologik birliklarning lingvokultural jihatlari rivojlanishiga tavsif beradi.

Ushbu tadqiqotda frazeologik birliklarning inson his-tuyg'ularini ifodalovchi birliklar sifatida o'zbek yozuvchilari asarlarida matn doirasida qo'llanilishi hisobga olingan holda ko'rib chiqilgan. Ushbu muammoning yechimi hali o'zbek tilshunosligida maxsus tadqiqot obyektini bo'lmagan, shu bilan birga, emotsionallik, ekspressivlik va baholash nazariy asoslashni talab qiladi.

O'zbek tilining emotsional-ekspressiv va baholovchi frazeologik birliklarini tavsiflash, ularning yashirin imkoniyatlarini, uslubiy xususiyatlarini aniqlash ham bugungi tilshunoslik uchun dolzarbdir. Frazeologizmga ekspressivlik, emotsionallik va baholash kategoriyasining lingvistik holatini ochib berish, turli xil emotsional holatlarni ifoda etgan holda o'zbek tilidagi frazeologik birliklarning semantik va uslubiy xususiyatlarini tahlil qilish, semantik jihatdan insonning sifatli bahosini ifodalaydigan frazeologik birliklarning funksiyalarini asoslash ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Emotsional-ekspressiv va baholovchi ma'noga ega bo'lgan frazeologik birliklar muhim uslubiy funktsiya bajaradi, badiiy asar personajlari va muallif nutqini baholaydi.

Baho-munosabat ifodalovchi turli frazeologik-semantik maydonlarning tasnifini ishlab chiqish, ularni kontseptlar asosida o'rganish, albatta, inson hissiyotining til birliklarida aks etishini yanada aniqlashtirish imkoniyatini yaratadi.

Emotsional-ekspressiv va baholovchi frazeologik birliklarni o'rganish ba'zi lingvistik muammolarning yechimiga ta'sir qiladi: a) zarur uslubiy ta'sirni ta'minlash; b) bunday frazeologik birliklarning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi semantik omillarni belgilash; c) frazeologizmning semantik mohiyatini lingvistik hodisa sifatida aniqlash; d) frazeologik birliklardan tasviriy vosita sifatida foydalanishning stilistik-uslubiy usullarini aniqlashtirish mumkin bo'ladi.

Insonning emotsional-ekspressiv va baho-munosabatini tavsiflovchi frazeologik birliklarning strukturaviy va semantik xususiyatlari ikkita muhim qismdan iborat. Frazeologik ma'no ikki denotativ va konnotativ makrokomponentdan hamda baho-munosabat komponentdan iborat bo'lib, ular batafsil tahlil etilgan.

O'zbek, ingliz va rus tillarida inson emotsiyasi va tashqi ko'rinishini tavsiflovchi frazeologik birliklar konsentratsiyasining ekspressiv, emotsional va funktsional-stilistik tomonlari tahlil etilgan. Shuningdek, asosiy frazeosemantik guruhlarining qiyosiy tahlili semantik, strukturaviy tahlil asosida amalga oshirilgan, ishda, shuningdek, frazeologik birliklarning etimologik tahlili, o'zbek va ingliz madaniy rusumlariga xos bo'lgan umumiy va turli xil xususiyatlar ta'kidlangan.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, insonning emotsional tashqi ko'rinishini, holatini tavsiflovchi o'zbek va ingliz frazeologik birliklari o'zaro sinonimik-antonimik munosabatlariga kirishadi. Bunda har ikki til frazeologik tarkibining strukturaviy xususiyatlari namoyon bo'ladi. Bundan tashqari ikkala tilda ham bir yoki bir nechta variantli frazeologik birliklar (ingliz tilidagi leksik variantlarga 40 ta misol va o'zbek tilida leksik variantlarning 29 ta namunasi) eng ko'p tarqalgan. Frazeologik tarkibning turli xil

strukturaviy va semantik sinonimlar turlari mavjud. Shuningdek, semantik xususiyatiga ko'ra ideografik, uslubiy, uslubiy-ideografik va frazeologik sinonimlar farqlanadi. Frazeologik sinonimiya va antonimiya hodisasi bir-biri bilan chambarchas bog'liq, chunki frazeologik birliklar sinonimik va antonimik munosabatlariga ma'noga asoslanishi bilan tavsiflanadi.

Umuman olganda, frazeologik sinonimlarning ta'riflarini ko'rib chiqib, turli olimlar tomonidan taklif qilingan antonim variantlar, ularning belgilari o'zbek va ingliz tillari misolida bir qadar ishlangan degan xulosaga kelish mumkin: taqqoslangan ikkala tilda ham ularning turli xil turlari mavjud.

Frazeologik variantning holati va o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologik variantlarda tafovutlar tilning asosiy xususiyati ekanligini ta'kidlash zarur.

ADABIYOTLAR

1. Raxmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – T., 1978.
2. Raxmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – T., 1978.
3. Raxmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – T., 1978
4. Rahmatullayev Sh. O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari: Filol. fan. d-ri. dis. ... avtoref. – T., 1966. – B.65
5. Raxmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – T., 1978.
6. Raxmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – T., 1978.
7. Kunin A.V. Frazeologiya sovremennogo angliyskogo yazika. - M.,1986. – B.64.
8. Mamatov.A. O'zbek tili frazeologiyasi. O'quv qo'llanma. – T.: Navro'z, 2019.
9. Mamatov.A. O'zbek tili frazeologiyasi. O'quv qo'llanma. – T.: Navro'z, 2019.
10. Mamatov.A. O'zbek tili frazeologiyasi. O'quv qo'llanma. – T.: Navro'z, 2019.



Abduxamid ZAIRIYEV,
Andijon davlat chet tillari instituti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: abdulhamid56mail.ru

Andijon davlat chet tillari instituti professori, filol. f.d. M.E.Umarxo 'javev taqrizi asosida

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ ДВУЯЗЫЧНОГО АРАБСКО-УЗБЕКСКОГО СЛОВАРЯ

Аннотация

В статье обсуждается история создания двуязычной турецкой лексикографии, а также достигнутые достижения и исследования. Определена необходимость проведения исследования истории переводного словаря и его самобытности. «Аль-Камус (арабско-узбекский энциклопедический словарь)» - энциклопедический словарь, изучаемый аналитическими методами.

Ключевые слова: Тюркские языки, древнейшие словари, двуязычный турецкий словарь, лексикография, двуязычный словарь, общетюркская лексикография, переводной словарь, толковый словарь, научное исследование, переведенная произведение.

THE HISTORY OF ARABIC-UZBEK BILINGUAL DICTIONARY COMPILATION

Annotation

The article discusses the researches of the history of bilingual Turkic lexicography and achieved results in it. It is also identified that there is a necessity to study the history and peculiarities of lexicography. 'Al-Qamus (Arabic-Uzbek encyclopedic dictionary)' is an encyclopedic dictionary studied through analytical methods.

Key words: Turkic languages, the oldest dictionaries, bilingual Turkic dictionary, lexicography, bilingual dictionary, all-Turkic lexicography, translation dictionary, annotated dictionary, scientific research, translation work.

ARABCHA-O‘ZBEKCHA IKKI TILLI LUG‘AT TUZISH TARIXI

Annotatsiya

Maqolada ikki tilli turkiy lug‘atchilik tarixi va amalga oshirilgan tadqiqotlar hamda erishilgan yutuqlar haqida fikr yuritilgan. Tarjima lug‘atchiligining shakllanish tarixi va o‘ziga xosligi bo‘yicha tadqiqot olib borishga ehtiyoj borligi aniqlangan. “Al-Qomus (arabcha-o‘zbekcha qomusiy lug‘at)” bo‘lib, bu ensiklopedik lug‘ati tahlil usullari orqali o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: Turkiy tillar, eng qadimgi lug‘atlar, ikki tilli turkiy lug‘at, lug‘atshunoslik, ikki tilli lug‘at, umumturkiy leksikografiya, tarjima lug‘at, izohli lug‘at, limy tadqiqot, tarjima asar.

Kirish. Tilshunoslik ilmida lug‘at va lug‘atshunoslik dunyo ilimlari ichida azaldan eng qadimgi sohalardan biri sanaladi. Uning shakllanish va taraqqiy etish jarayonida mutaxassislardan tashqari kishilik jamiyatning boshqa a‘zolari ham faol ishtirok etgan.

Jahon va turkiy (o‘zbek) tilshunosligida bir, ikki va ko‘p tilli lug‘atlarni ilmiy o‘rganish jarayoni tilshunoslikning turli aspektlarida tahlil qilingan. Masalan, so‘zlarning ko‘chma ma‘nolari, leksikografik, turli tillarning izohli lug‘atlari misolida ko‘plab dalillar keltirish mumkin.

Ikki tilli lug‘atlarning manbalari va hozirgi davrda amalga oshirilgan ilmiy nashrlarining ishonchligi va har tomonlama mukammalligini aniqlash uchun ilmiy-qiyosiy tahlillarni amalga oshirish zarur. Xususan, manbaning dunyo yuzini ko‘rgan davrdan boshlab, to oxirgi nashrgacha bo‘lgan jarayonni o‘rganish belgilaydi. Ikki tilli lug‘atlar ustida tadqiqot olib borgan birqator o‘zbek olimlarining monografik tadqiqotlari fanga ma‘lum. Jumladan, lug‘atshunos olim Normatov Sultonbek Ermamatovich “O‘zbek lug‘atchiligining shakllanishi va rivojlanishida jadid ma‘rifatparvarlarining o‘rni” (DSc) doktorlik ishida ular haqida atroflicha to‘xtalgan.

“Monografik tadqiqotlar sifatida ikki tilli lug‘atlar tahlili X.Fattohov, T.Qodirov, Q.Muhiddinov, E.Umarov, Sh.Fayzullaeva, N.Rasulova, M.Ziyaevlar ishlarida amalga oshirilgan. Monografik tadqiqotlar orasida B.Hasanovning “Navoiy asarlariga tuzilgan qo‘lyozma lug‘atlarning tuzilish printsiplari” nomli dissertatsiyasi o‘zining keng qamrovliligi, tahlillarining ishonchligi bilan ajralib turadi va unda “Badoe’ al-lug‘at”, “Abushqa”, “Sangloh”, “Lug‘ati atrokiya” asarlari

tahlil qilingan[1].” S. Normatovning doktorlik dissertatsiyasi mazmun-mohiyatidan kelib chiqadigan bo‘lsak ikki va ko‘p tilli lug‘atlar tadqiqiga bag‘ ishlangan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mamlakatimiz hurriyatni qo‘lga kiritgandan keyin arab tilli manbalarni o‘rganishga keng yo‘l ochildi. Arab davlatlarini bilan diplomatik aloqalar o‘rnatildi. Arab tilidagi lug‘atlarni to‘rganish va tadqiq qilishga milliy bir ehtiyoj paydo bo‘ldi. “Al-Qomus (arabcha-o‘zbekcha qomusiy lug‘at)ni o‘rganishda hozirgi zamon lug‘atchilik yuzasidan qilingan filologik tadqiqotlarham qiyosiy o‘rganildi. O‘zbek tilining ko‘p asrlilik tarixi, shakllanish jarayonlari va tilshunoslik maktablari tajribasiga suyanildi.

Tadqiqot metodologiyasi. O‘zbek tilshunoslik ilmida lug‘atshunosligi haqida ko‘plab ilmiy mulohazalar, tadqiqot va maqolalar e‘lon qilingan. Tarjima lug‘atlatda madaniy tushunchalarni tashiydigan so‘zlar ya‘ni ikki tilning imkoniyat va xususiyatlari qiyoslangan, o‘zbek va arab tilidagi matnlar tahlilida nafaqat milliy, balki diniy tushunchalarning ham ahamiyatli ekanligini ta‘kidlangan. Ammo, tilimizda tarjima lug‘atlar mavzu doirasi yoritilishi tavsifiy, tasnifiy, kontekstual tahlil kabi tadqiqot va tahlil usullari biroz kamroq tadqiq qilingan.

Tahil va natijalar. Movarunnahrqa Islom dini kirib kelgandan keyin turkiy xalqlar ko‘p asrlar davomida arab xalifaligi va arab xalqlari bilan iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqada bo‘lib kelgan. Bu munosabatlar ayniqsa, Abbosiylar (750-1238-yy.) davrida taraqqiy etdi. Natijada u yerda bir qancha fanning noyob sohalari bilan birga tilshunoslik,

lug'atshunoslik sohalari ham rivojlandi. Turkiy xalqlarning Islom dinini qabul qilishi arabiy lug'atlardan foydalanishga ehtiyoj sezildi. Qur'oni karim va hadisi shariflarni turkiylar o'z ona tilida tushunishi va arab tilidan tahsil olishi uchun zarurat tug'ildi.

Tilshunos olim Mirziyotov Shuhrat Mirgiyazovich "Muqaddimatu-l-adab" asarida tilshunoslik, lug'atshunoslik, lug'atshunoslik an'analari va arabiy-turkiy so'zlikning leksik-semantik talqini. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasida yuqoridagi jarayonlarni "yangi an'ana" sifatida qiyosiy-tarixiy metod asosida quyidagicha ilmiy baho beradi.

"Arab tilshunosligi aynan o'rta asrlarda islom islom dinining bevosita ta'sirida hamda boshqa xalqlar orasida tarqalishi natijasida shakllangan "yangi an'ana" sifatida e'tirof etiladi. Uning yangiligi shundaki, arab tilshunosligi arab tilining strukturasi to'la muvofiq keluvchi orginal til tizimini yaratadi, arab tilining spetsifikasiga mos keluvchi orginal tushunchalar va terminlar apparatini muomalaga kiritadi. Arablar tomonidan ishlab chiqilgan ilmiy tadqiqot metodlari boshqa tillar, xususan, fors, turkiy tillarning o'rganilishida ham tatbiq etila boshlandi[2]."

Ikki tilli turkiy lug'atchilik tarixi XI asrdan Mahmud Koshg'ariyning turkcha-arabcha "Devonu lug'otit turk" qiyosiy-tarixiy asarini tartib berganidan boshlangan. Arabcha-turkcha lug'atlardan yana biri Abul qosim Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariy (1075-1144) "Muqaddimat ul-adab" asari. Olim bu asarini 1137- yilda xorazmshoh Alouddavla Abulmuzaffar Otsizga tuhfa sifatida uning nomiga bag' ishlab yozgan. Asar besh katta qismga bo'lingan bo'lib — otlar, fe'llar, bog'lovchilar, ot o'zgarishlari va fe'l o'zgarishlari haqida bahs yuritadi.

Turkiy leksikografiyaning taraqqiyot jarayoni va tadriji haqida tilshunos olim A. Nurmonov quyidagicha fikr bildiradi:

"Devonu lug'otit turk" asari umumturkiy leksikografiyasining namunasi bo'lsa, XIII – XIV asrlardan boshlab o'zbek leksikografiyasi undan oziqlangan holda mustaqil rivojlana boshladi. Ayniqsa, turkiycha-forscha, turkiycha-arabcha tarjima lug'atlar tuzishga e'tibor kuchaydi. Bu esa, arab va ajam mamlakatlarida turkiy tilga qiziqishning ortib borganligi natijasi. Ana shuning natijasida "Tarjimonu turki va ajami va mug'uli va forsi" (XIII–XIV asrlar), "Kitob – at - tuhfatuz - zakiyati fil – lug'atit turkiya" (XIV asr), Abu Hayyoning "Kitobi al - idrok lison al - atrok" (XIV asr), shuningdek, Alisher Navoiy asarlari uchun tuzilgan ko'pgina lug'atlar va boshqalar [3]."

Olim tarjima lug'atlar tuzishga ehtiyoj paydo bo'lganini "turkiycha-forscha, turkiycha-arabcha tarjima lug'atlar tuzishga e'tibor kuchaydi...", deb alohida qayd etadi. Bundan tashqari, keyingi davrlarda ham turkiy tilni boshqa tillar bilan qiyoslab lug'at tuzishga ko'plab zarurat bo'ldi. Bu esa siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy holatlar bilan bog'liq.

XX asr o'zbek leksikografisi tadqiqotlar tarixini Filologiya fanlari doktor S. E. Normatov ikkiga bo'lib o'rgangan. "Monografik rejada" va "turli maqolalar shaklida" olib borilgan taqiqotlar misolida.

XIX-XX asrlarda turkiy tillarning tasnifiy tadqiqi bilan ko'plab tilshunos olimlar shug'ullandi. Ular turlicha tasniflarni amalga oshirdi va kitoblarni nashr qilishdi. Bu davrda ikki tilli va ko'p tilli lug'atlar tuzildi va ular ustida bir qator ilmiy tadqiqotlar olib borildi. Jumladan, shunday turkiyshunos olimlardan biri N. A. Baskakov. Bir qancha turkiy va rus tilli lug'atlar tuzishda ishtirok etgan.

XXI asrda barcha turkiy tillar qatori o'zbek tilining lug'atshunoslik sohasida keng qamrovli ilmiy ishlar olib borildi. Bizning davrimizgacha yetib kelgan Fazlullaxon barlos XVIII asrning ikkinchi yarmida Shohjahonning o'g'li Avrangzeb buyrug'iga ko'ra tuzgan "Lug'ati turkiy", Salohiddin Toshkandiy

"Lug'ati solis" asarlari turkiy qo'lyozma lug'atlar. Bu manbalardan tadqiqi turkiy va o'zbek lug'atshunosligiga ulkan hissa bo'lib qo'shildi. Lug'atshunoslikda ilmiy tadqiqotlar va nashr qilingan lug'atlar fikrimizning isbotidir.

O'zbek leksikografiyasi taraqqiyot tarixini tilshunos olim G'afurova Surayyo Ulug'bekovna "Salohiddin Toshkandiy "Lug'oti salos" asarining leksikografik xususiyatlari" Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) nomli dissertatsiyasida uch davrga bo'lib o'rgangan.

"1. Eng qadimgi lug'atlar. Ular XI asrdan va XIII asrga qadar yaratilgan bo'lib, Mahmud Koshg'ariy "Devonu luotit turk" nomli mashhur asaridan boshlanadi.

2. XV-

XIX asrning ikkinchi yarmi lug'atchiligi. Bu davrni, asosan, Navoiy asarlariga tuzilgan lug'atlar tashkil etadi.

3. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab bir qator lug'atlar maydonga keldi. Bu davrda o'zbek leksikografiyasi an'analar yana davom etdi va rivojlandi[4]."

O'zbek lug'atchiligi tarixini Filologiya fanlari doktor S. E. Normatov shartli ravishda quyidagicha to'rt davrga bo'lib dadqiq qilgan.

Ma'lumki, o'zbek lug'atchiligi tarixi shartli ravishda, avvalo, to'rt davrga ajratilgan edi:

1. XI – XV asrlar lug'atchiligi davri.

2. XVI – XIX asrlar (XIX asrning birinchi yarmi).

3. XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning birinchi yarmi lug'atchiligi.

4. XX asrning 30-yillaridan keyingi davr lug'atchiligi kabi.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan keyin, o'zbek lug'atchiligi tarixida alohida davr boshlandi. Bu – mustaqillik davri o'zbek lug'atchiligi davri. Bu davr lug'atchiligi alohida tadqiqotlarni talab qiladi [5]."

Haqiqatan, Mustaqillik davri lug'atchiligi alohida tadqiqot olib borishni taqozo qiladi. Bu davrda ko'plab lug'atlar tadqiqi amalga oshirildi va lug'atlar tuzildi. Jumladan, o'zbek tilshunosligi faniga imloviy, izohli va tarjima lug'atlar kirib keldi. Obyektimiz bo'lgan "Al-Qomus (arabcha-o'zbekcha qomusiy lug'at)"ni "Mustaqillik davri lug'atchiligi" uchun muhim lug'atlaridan hisoblanadi. Bugungi o'zbek jamiyati uchun arabcha-o'zbekcha tarjima izohli qomusiy lug'at kunning dolzarb masalalaridan biri. Bundan tashqari, O'zbekistondagi o'zbek millati vakillari uchun inglizcha-o'zbekcha, o'zbekcha-inglizcha lug'atlar uchun ham ehtiyoj borligi zamon talablaridan biri. Masalan, Shavkat Butayevning "Inglizcha-o'zbekcha"[6] 50 000 so'z va iboradan tashkil topgan lug'ati, Fahridin Rahmatovning "inglizcha-o'zbekcha", "o'zbekcha-inglizcha" [7] 8000 yaqin so'z va birikmalar lug'ati fikrimizning isbotidir.

Biroq, tadqiqotimiz obyekti bo'lgan "Al-Qomus (arabcha-

o'zbekcha qomusiy lug'at)ni o'rganishda hozirgi zamon filologik tadqiqotlar bilan birga o'zbek tilining ko'p asrlik tarixi, shakllanish jarayonlari va tilshunoslik maktablari tajribasiga suyuq anildi. O'zbek tilida lug'at va atamalarning(o'zbekcha va arabcha) ilmiy yo'ssinda tadqiq qilish tilshunoslikning bir qator haqiqatlarini ko'rsatadi: lug'at va terminlar tarjimasidagi qiyinchiliklarni, lingvokulturologiya va kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan qarashlarga e'tibor qaratilgan.

"Al-Qomus" (معجم عربي-اوزبكي) (arabcha-o'zbekcha qomusiy lug'at)" G'afur G'ulom nomidagi nashriyotda 2017-2022-yillar oralig'ida nashr qilingan bo'lib, 4 jildan iborat.

Uning 1-jildi 2017-yil nashr qilingan "alif" va "xe" haflarini o'z ichiga oladi. 2-jildi 2018-yil nashr qilingan "dol" va "sod" harflarini o'z ichiga oladi. 3-jild 2019-yil "zod" va "qof" harflarini o'z ichiga oladi. 4-jild 2022-yil nashr qilingan "kof" va "y" haflarini o'z ichiga oladi.

“Al-Qomus” (arabcha-o‘zbekcha qomusiy lug‘ati nashr qilingunga qadar «An-Na‘ym ul-Kabir» arabcha-o‘zbekcha lug‘at “An-Na‘ym” arabcha-o‘zbekcha lug‘atining (Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2003) to‘ldirilgan va tuzatilgan varianti nashr qilingan edi.

“... Baranov lug‘ati birinchi bora yigirmanchi asrning elliginchi yillarida nashr etilgan bo‘lib, oradan qariyb oltmish yil vaqt o‘tgan, bu davr mobaynida ilm-fan, ijtimoiy-siyosiy hayot keskin o‘zgargan, yangidan-yangi so‘zlar muomalaga kirib, o‘sha davr mafkurasi bosimi o‘stida lug‘atlari orasiga suqilgan ko‘pgina so‘z va iboralar yaroqsiz holga kelgan edi. Endi Baranov lug‘atini aynan tarjima qilish emas, balki asl arab manbalari hamda jahon lug‘atnavislik tajribasidan unumli foydalangan holda yangi, original, mukammal lug‘at tuzish ehtiyoji maydonga chiqqan edi. Ushbu ehtiyojdan kelib chiqqan holda, biz, bir guruh arabshunos mutaxassislar shu benihoya katta va bag‘oyat mas‘uliyatli ishga bel bog‘lab, ham zamon talablariga javob beradigan, ham klassik matnlarni o‘qishda boshqa lug‘atlarga ehtiyoj qoldirmaydigan mukammal lug‘at tuzishga kirishdik. Besh yil davom etgan uzluksiz va og‘ir mehnat natijasida to‘rt jildidan iborat, yuz mingdan ortiq so‘z va iborani o‘zida mujassam etgan lug‘at tayyor bo‘ldi. Ushbu lug‘atni tuzishda muqaddimada nomlari zikr etilgan barcha mo‘tabar manbalar, arab hamda g‘arb va sharq tillaridagi tarjima lug‘atlaridan foydalanildi. Shuningdek, lug‘atga klassik hamda zamonaviy arab adabiyotining durdona asarlari, arab matbuoti, turli sohalarga bag‘ishlangan ensiklopediyalar, ilmiy tadqiqotlar jalb qilindi. Ushbu lug‘atning ko‘pchilik boshqa lug‘atlardan farqi, unda arabcha so‘zlarning o‘zbekcha tarjimasini berish bilan kifoyalanmasdan, har bir so‘z, uning har bir ma‘nosi yanada tushunarli bo‘lishi uchun, asl arabcha manbalardan misollar berilganidir. Unga “القاموس (معجم عربي-اوزبكي)” “Al-Qomus (arabcha-o‘zbekcha qomusiy lug‘at)” deb nom berildi. Lug‘atda qadimgi davr leksikasidan tortib, eng yangi davrda iste‘molga kirgan so‘z va iboralar, atama va tushunchalar mujassam etildi[8].”

Tarjima asar va tarjima lug‘atlarining milliy madaniy meros va tillarning rivojida o‘rni beqiyos. Ayniqsa, tarjima lug‘atlar bir tildan ikkinchi bir tilga qilinadigan tarjimada muhim ahamiyat kasb etadi. Tarjima maktablarining rivojlanishida ham tarjima lug‘atlar zarur. Tarjima maktablariga tarjimashunos olim filologiya fanlari doktori G‘aybullay Salomov (G‘aybullay Salom) “Tarjima nazariyasi asoslari” asarida yetarlicha va xolisona ilmiy baho bergan:

“Jahon madaniyati tarixida ikkita Bag‘dod va Toledo tarjima maktabi bo‘lgani ma‘lum. Biri – qadimgi yunon olimlari yaratgan klassik fan asarlarini arab tiliga o‘g‘irgan, sharhlagan va ko‘chirish ishlari bilan shug‘ullangan. Bag‘dod tarjima maktabi (arab xalifaligining ilmiy markazi), ikkinchisi – arab tilida yaratilgan boy ilmiy adabiyotni G‘arbiy Yevropa tillariga o‘g‘irish ishi bilan mashg‘ul bo‘lgan Toledo tarjima maktabi (Ispaniya). Har ikkala tarjima maktabi ham jahon fani taraqqiyotida misli ko‘rilmagan buyuk rol o‘ynagan. Ko‘p hollarda hatto olimlar yaratgan asarlarning asl nusxalari beizyo‘qolib ketganida ham, ular ana shu ikki tarjima markazining namoyandalari tomonidan qilingan tarjimalarda saqlanib qolgan. Chunonchi, tarix alg‘ov-dalg‘ovlari qadimgi yunon olimlari bunyod etgan juda ko‘p kitoblar g‘oyib bo‘lgan, ammo ular arab tiliga qilingan nusxalar – tarjimalar va sharhlarda qolgan. Shu bilan birga, Yaqin va O‘rta Sharq, O‘rta Osiyoda arab tilida ijod qilgan mutafakkirlarning ham allaqancha noyob ishlari Toledo maktabi tarjimonlarining xizmati tufayli lotin va yunon hamda keyingi davrlarda boshqa G‘arbiy Yevropa xalqlari tillariga qilingan tarjimalarda bizning davrimizgacha yetib kelgan. Tarjima Sharq bilan G‘arb madaniyatini bog‘lagan, payvandlagan, boyitgan, mislsiz oltin ko‘priq vazifasini bajargan[9].”

Valeriy Sergeyevich Ribalkinning “Prinsini postroyeniya arabiskix leksikograficheskix trudov VIII-XVIII

vv” mavzusidagi filologiya fanlari nomzodligi dissertatsiyasida arab tilshunosligining taraqqiyotini yuqoridagi G‘. Salomning ilmiy qarashlaridan farqli ravishda arab tiliga qilingan tarjimalar rolining o‘rni beqiyosligini tubandagicha isbotlashga harakat qiladi.

“Arab tilshunosligining yuzaga kelish va shakllanish, xususan, unga antik va o‘rta asr an‘analarining ta‘siri borasida hozirgacha turli, hattoki, qarama-qarshi fikrlar mavjud. Bundan VIII asr o‘rtalaridan boshlab yunon va suriya tilidagi falsafa, matematika, astranomiyaga oid asarlar, shuningdek, fors tilidagi ko‘plab kitoblarning arab tiliga o‘g‘irila boshlaganligini ham e‘tiborga olish lozim. Shu sababli, Osiyo, Afirka, va Yevropa xalqlari bilimlarining ijobiy ta‘siridagi arab tilshunosligi VIII asrdanoq bu qadar takomillashishi mumkin emas edi[10].”

Kitobal al-A‘yin arab tilining dastlabki, izohli lug‘ati. Kitobal al-A‘yinning muallifi basralik filolog olim al Xalil ibn Ahmad al-Farhadiy (786-yil vafot etgan.) Keyingi davrda arab leksikografiyasi undan oziqlangan. Arabcha-o‘zbekcha tarjima lug‘atlar ichida birinchisi “القاموس (معجم عربي-اوزبكي)” bo‘lib, bu ensiklopedik lug‘at hisoblanadi.

“القاموس (معجم عربي-اوزبكي)” (arabcha-o‘zbekcha qomusiy lug‘at) va “An-Na‘ym” arabcha-o‘zbekcha tarjima lug‘atlari hozirgi davr o‘zbek tilshunosligi va leksikografiyasi uchun ulkan hissa bo‘lib qo‘shildi. Arab tilli matnlarni o‘zbek millati vakillari izohli lug‘at tarjimasida kengroq tushunishi uchun qulaylik yaratildi. Bu lug‘atning leksikografik xususiyatlarini tadqiq qilish o‘zbek va arab tili o‘rtasidagi lisoniy aloqalar va tarjima jarayonlarida o‘ziga xos muhim ahamyatga ega.

“.....o‘zbek lug‘atchiligi tarixida tarjima lug‘atchiligining shakllanish tarixi o‘ziga xos ehtiyoj asosida yuzaga kelgan. O‘zbek tarjima lug‘atchiligining shakllanish davrini shartli ravishda ikki davrga bo‘lish mumkin:

1) XIV asrlardan XIX asrning ikkinchi yarmigacha bo‘lgan davr (“Tarjimoni turki va ajami va mo‘g‘uli va forsi”, “At tuhfah”, Abu Hayyoning “Turk-arab lug‘ati” kabilar hamda Alisher Navoiy asarlari uchun tuzilgan “Sangloh”, “Kelurnoma”, “Badoye’ al-lug‘at”, “Abushqa” kabi lug‘atlar yaratilgan davr);

2) XIX asrning ikkinchi yarmidan keyin yaratilgan lug‘atlarini qamrab oluvchi davr (boshqacha aytganda, O‘rta Osiyoning Rossiya tomonidan bosib olinishidan keyingi davr). Bu davrda asosan “o‘zbekcha - (turkcha, chig‘atoycha) ruscha yoki ruscha - o‘zbekcha lug‘atlar yaratilganligi kuzatiladi. Har ikki davrga qisqacha to‘xtaladigan bo‘lsak, shuni aytish mumkinki, birinchi davr lug‘atchiligi asosan izohli lug‘atlar xarakterida bo‘lsa, ikkinchidan, tilni ilmiy jihatdan o‘rganishni ko‘proq nazarda tutgandek. Boshqacha aytganda, Alisher Navoiy asarlarini tushunishni ta‘minlash va yangi shakllanayotgan eski o‘zbek adabiy tilini targ‘ib qilish, uning o‘ziga xos jihatlarini ommaga singdirish xarakteriga, shakllanayotgan tilning takomillashuviga yordam berishiga xizmat qiluvchi lug‘atchilik edi.

Ikkinchi davr lug‘atchiligi XIX asrning 20-yillaridan harakatda bo‘lgan mustamlakachilikka xizmat qiluvchi, shu ehtiyojni amalga oshirishni ko‘zlab amalga oshirilayotgan, ya‘ni O‘rta Osiyo xalqlari tili va etnografiyasi, boshqa jihatlarini o‘rganib, ular orasiga “suqulib kirish”, kuzatuv ishlarini olib borish, qanday qilib bo‘lsa-da mahalliy xalqni qaram qilish niyati bilan vujudga kelgan lug‘atchilik, ta‘kidlaganimizdek, asosan, ruscha - o‘zbekcha, o‘zbekcha - ruscha xarakteridagi, ya‘ni o‘zaro muloqotni amalga oshirishni ta‘minlovchi lug‘atchilik xarakterida edi[11].”

Mazkur davrni davrlashtirishda olim xolis va to‘g‘ri prinsippga tayanadi hamda ilmiy-nazariy qarashlarini ilgari suradi. Tarixdan ma‘lumki, ikkinchi davrda haqiqatan, ijtimoiy-siyosiy maqsadlar lug‘at tuzish, lug‘atshunoslik va

terminologiya borisidagi ishlarga bevosita aralashdi. "Turkiston viloyati gazetisi" 1891- yilgi 19-20- sonlaridagi "Rus tilini o'rganishning ahamiyati haqida" sarlavhasi ostidagi maqola ham olimning fikrini bevosita tasdiqlaydi.

Maqolada Turkiston aholisining tilida ilmiy termin yo'qligi va fan taraqqiyoti uchun hissa qo'shmaganligi iddo qilingan. O'zbek xalqining tili qashshoq va biror asarni tarjima qilib bo'lmasligi keltirilgan.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilshunosligida lug'atchilikni tarmoqlar bo'yicha o'rganishga yetarli darajada tajriba mavjud. Qator sohalarda terminalogik ilmiy-tahliliy tadqiqotlar qilingan. Tarjima lug'atchiligining shakllanish tarixi va o'ziga xosligi bo'yicha tadqiqot olib borishga ehtiyoj sezilmoqda. Bu esa o'z navbatida o'zbek adabiy tilining ravnaqiga ulkan bir hissa bo'lib qo'shiladi.

ADABIYOTLAR

1. Normatov S. E. Filologiya fanlari doktorligini olish uchun yozilgan dissertasiya avtoreferati.- 15-16-betlar.
2. Mirziyatov Shuhrat Mirg'iyazoviya. "Muqaddimatu-l-adab" asarida tilshunoslik, lug'atshunoslik, lug'atshunoslik an'analari va arabiy-turkiy so'zlikning leksik –semantik talqini. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertasiyasi avtoreferati. – 11- bet.
3. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002. – B. 99.
4. G'afurova S.U. Salohidin Toshkandiy "Lug'oti salos" asarining leksikografik xususiyatlari: Filol. fanlari bo'yicha falsafa doktorlik (PhD) diss. – Toshkent, 2018. 12- 18 – betlar.
5. Normatov S. E. O'zbek lug'atchiligining shakllanishi va rivojlanishida jadid ma'rifatparvarlarining o'rni. Filologiya fanlari doktorlik(DSc diss.- Toshkent, 2019. 185-bet.
6. Butaev Sh. "Inglizcha-o'zbekcha" lug'at. Toshkent: "BAYOZ". 2013, 734-b.
7. Rahmatov F. "Inglizcha-o'zbekcha, "o'zbekcha-inglizcha" lug'at. Toshkent: "FUTURE-BOOKS". 2020, 880-b.
8. Ibrohimov N., Oripov A., Ikromjonov A., Zayriev A. "Al-Qomus (arabcha-o'zbekcha qomusiy lug'at)". 4 j. 1 j. Toshkent: "G'afur G'ulom nomidagi matbaa ijodiy uyi". 2017, 13-14- betlar.
9. Salomov G'.T. "Tarjima nazariyasi asoslari". Toshkent: "O'qituvchi". 1983 y.- 18-19- betlar.
10. Ribalkin V.S. "Prinsini postroeniya arabiskix leksikograficheskix trudov VIII-XVIII vv ". Diss ... kan. filol. nauk.- L., 1984.- S 23.
11. Normatov S.E. O'zbek lug'atchiligining shakllanishi va rivojlanishida jadid ma'rifatparvarlarining o'rni. Filologiya fanlari doktorlik(DSc) diss.- Toshkent, 2019. 189-190-betlar.



Zebuniso ISANOVA,

O'zbekiston davlat jahon tillar universiteti tayanch doktoranti

E-mail: zebunisoisanova7@gmail.com

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD M.Nizomova taqrizi asosida

THE NOTION OF PLURILINGUAL COMPETENCE IN THE CEFR

Annotation

This article examines the essence of plurilingual competence included in CEFR. Differences of the concept of plurilingualism from the concepts of bilingualism and multilingualism have been cited, and how to interpret in CEFR as a holistic concept has been analyzed.

Key words: CEFR, plurilingual competence, pluricultural competence, plurilingual repertoire, plurilingual comprehension, pluricultural repertoire, bilingualism

ПОНЯТИЕ ПЛЮРИЛИНГВАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В CEFR

Аннотация

В данной статье рассматривается сущность плюрилингвальной компетенции, включенной в CEFR. Были приведены отличия концепции плюрилингвизма от концепций билингвизма и многоязычия, а также проанализировано, как интерпретировать CEFR как целостную концепцию.

Ключевые слова: CEFR, плюрилингвальной компетенция, поликультурная компетенция, плюрилингвальный репертуар, плюрилингвальное понимание, поликультурный репертуар, билингвизм.

CEFRDA PLURILINGVAL KOMPETENSIYA TUSHUNCHASI

Annotatsiya

Ushbu maqolada CEFRga kiritilgan plurilingval kompetensiyaning mazmun mohiyati ko'rib chiqilgan. Plurilingvalizm tushunchasining bilingvizm va multilingvalizm tushunchalaridan farqlari keltirilib, yaxlit tushuncha sifatida CEFRda kanday talqin qilinish tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: SEFR, plurilingval(ko'p tilli) kompetensiya, multimedaniy kompetensiya, plurilingval repertuar, plurilingval tushunish, multimedaniy repertuar, bilingvizm

Kirish. O'tgan asrning 80- yillaridan boshlab ko'p tillilik tushunchasiga yangicha qarash kirib keldi. Yevropa Kengashi individual ko'p tillilik tushunchasini ilgari so'rdi. Yevropa Ittifoqi ko'p tillilik (multilingvalizm) tushunchasini ona tilidan tashqari Yevropa Ittifoqining kamida ikkita tiliga egalik qilish sifatida bildi va til ta'limiga oid hujjatlar bilan tasdiqlangan norma deb hisobladi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Plurilingvalizm va plurilingval kompetensiya to'g'risida D.Koste, D. Mur, G. Zarate [1], Pikardo [2], A. Galante [3] kabilar tadqiqot olib borishdi.

Pikardo plurilingvalizmni ko'p tilli jamiyatga nisbatan ishlatsa A.Galante va boshqalar(...)faqatgina individualga qaratadi va ko'p tilli jamiyatga nisbatan multilingvalizmni ishlatadi. Plurilingvalizm shaxsning repertuarida tillar va til variantlari/lahjalardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Bu multilingvalizm va til uzatishga (translanguaging) o'xshaydi; ammo, uchta asosiy farq mavjud. Birinchisi, plurilingvalizm xayotiy tajriba orqali egallangan madaniy bilimlarni nazarda tutuvchi plurikulturalizmni o'z ichiga oladi [4].

Ikkinchi farqi turli tillar, shevalalar va madaniyatlarda notekis va muvozanatsiz bo'lgan qisman kompetensiya (partial competence)[5]. Uchinchi farq bu moslashuvchanlikni bildiruvchi agent til foydalanuvchilari /o'quvchilari tayanishi mumkin bo'lgan lingvistik va madaniy bilimlardan qisman bo'lsa ham foydalanishi [6].

Bu uch farq plurilingval va multimedaniy kompetensiya tushunchasi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega [7].

Ko'p tilli (plurilingval) insonlarning aksariyati o'z tillaridan o'ziga xos va turli aloqa ehtiyojlarini qondirish

uchun foydalanadilar. Va ular har bir tillarda turli xil kompetensiyalarni rivojlantiradilar. Bu kompetensiyalar muloqot zaruriyatidan kelib chiqib turli vazifalarni bajaradi. Bir tilni qisman bilishlikni kompetensiyaning yo'qligi yoki uni pastligi bilan adashtirmaslik kerak.

Galante plurilingvalni ikki yoki undan ortiq tilni biladigan, lekin ular bilan bir xil darajada gaplashishi shart emas; masalan bir til boshqasiga qaraganda ravonroq bo'lishi mumkin. Shuningdek plurilingval shaxs bir xil tilning variantlarini (dialektlarini) masalan, tilni mamlakatning turli mintaqalarida, yoki boshqa mamlakatlarda qanday qullanilishini biladigan kishidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Ko'p madaniyatli shaxs-bu ikki yoki undan ortiq madaniyatlardan xabardar bo'lgan lekin ularni bir xil darajada qabul qilish shart emas. Ko'p madaniyatli shaxs shuningdek bir mamlakat/ shahardagi madaniyatlar o'rtasidagi farq va o'xshashliklarni masalan bir mamlakatning turli mintaqalarida odamlar o'zini qanday tutishini biladigan odamdir [8].

Plurilingval kompetensiyadan foydalanuvchi o'zining mavjud ijtimoiy lingvistik va pragmatik kompetensiyalariga tayanadi, bu ko'plab tillarning tuzilishi va tashkil etilishining umumiy va o'ziga xos tamoyillarini tushunishni shakllantiradi.

Plurilingval kompetensiyaning assimetrik rivojlanishi uning tarkibiy qismlarining notekis rivojlanishi bilan belgilanadi: retseptiv va reproduktiv, polilingvistik va metakognitiv.

CEFR kommunikativ kompetensiyaga asoslanadi, bu kompetensiya murakkab to'plam komponentlarni yoki sub kompetensiyalarni o'z ichiga oladi. Bu boshqalar bilan muayyan madaniy muhitda til resurslarini nazorat qilish va

ulardan foydalanish orqali hosil qilinadigan bilim, ko'nikma, malakalar, munosabat va qadriyatlar orqali muloqot qilish demak. Xorijiy til o'rganishda o'rganuvchini hali plurilingval hisoblamasakda, u til o'rganishda o'z ona tili va o'rganayotgan tilida allaqachon egallagan bilimlariga tayanadi.

• Inson o'zi biladigan turli tillardan turli usullar va aloqa shakllaridan foydalanish qobiliyati ko'p tilli (plurilingval) kompetensiya deyiladi. Ko'p tillilik va madaniyatlararo kompetensiya bir biriga bog'liq hodisa bo'lib, insonga boshqa madaniyat vakillari bilan muloqot qilish, tillar va madaniyatlar o'rtasidagi farqlar tufayli kelib chiqadigan to'siqlarni bartaraf etish imkonini beradi.

• CEFR (2001-yil, 1.3-bo'lim, CEFR 2018: 157) ga ko'ra, shaxs o'zining lingvistik tajribasini kengaytirar ekan, "u bu tillar va madaniyatlarni bir-biridan qat'iy ajratilgan aqliy bo'linmalarda saqlamaydi, balki til bo'yicha barcha bilim va tajribalar hissa qo'shadigan hamda tillar o'zaro bog'langan va o'zaro ta'sir qiladigan kommunikativ kompetensiyani shakllantiradi" [9].

• CEFR (2018) ga ko'ra, ko'p tilli va ko'p tilli kompetensiyalar til va muloqot haqida xabardorlikni rivojlantirishga yordam beradi, ular keyinchalik til va madaniy doiralarda o'rganishni ma'lum darajada oshirishi mumkin [10].

• CEFR ko'p tillilikni bir tildan ko'p tillarda, muayyan holatlarda, bir nechta sohalar ichida samarali muloqot qilish uchun bir lingvistik koddan boshqasiga osonlik bilan almastira oladigan shaxs qobiliyati sifatida belgilaydi.

• Ikki tilli yoki ko'p tilli kontekstlardan farqli o'laroq, bu erda bitta tilni boshqasidan ustun deb hisoblash mumkin, ko'p tillilik hech qanday til kodi bo'lmasligini talab qiladi boshqalar hisobiga muhim ahamiyatga ega.

• Plurilingval va multimadaniy kompetensiya tillardan maqsadli foydalanish, muloqot va madaniyatlararo o'zaro ta'sirda ishtirok etish, bu erda ijtimoiy aktyor sifatida qaraladigan shaxs turli darajadagi bir nechta tillarni bilish va bir nechta madaniyatlar bilan tanishish qobiliyatini anglatadi.

• Odatda bu ikki kompetensiya bir biriga muvozanatsiz bo'lishi mumkin masalan til ko'nikmalari bir xilda rivojlanmasligi mumkin (masalan ikki tilda yaxshi gapirishi mumkin ammo ulardan bittasida yaxshi yoza oladi biroq uchinchi tilda yashiroq yoza oladi lekin yaxshi gapira olmaydi). Yoki ikki kompetensiyalar bir biridan farq qilishi mumkin masalan jamiyat madaniyatini yaxshi bilishi mumkin ammo til bilish darajasi pastligi, yoki dominant til madaniyatni yaxshi bilmaslik)

• Plurilingval va multimadaniy kompetensiya bir biriga bog'liq va o'z ichiga uchta komponentni o'z ichiga oladi, ya'ni plurikultural repertuar (Building on pluricultural repertoire), ko'p tilli tushinish (Plurilingval comprehension) va ko'p tilli repertuar (Building on plurilingval repertoire).

• Multimadaniy repertuarga asoslanish shaxsiy til tajribasi va muammolarni hal qilish qobiliyati orqali sotsiolingvistik yoki ijtimoiy-madaniy tabiat adekvat til modellari va strategiyalaridan foydalanish xorijiy madaniyat vakillari bilan muloqot qilishga asoslanadi.

• Ko'p madaniyatli repertuarga asoslanish adabiyotda uchraydigan ko'plab tushunchalar va madaniyatlararo kompetensiya tavsiflovchilari kiradi, masalan:

• Madaniy xilma-xillikka duch kelganda noaniqlik bilan kurashish, reaksiyalarni sozlash, tilni o'zgartirish va h.k.

• Turli madaniyatlar turli amaliyot va meyorlarga ega bo'lishi mumkinligini tushunish zarurati va bu harakatlar boshqa madaniyatga mansub odamlar tomonidan turlicha qabul qilinishi mumkin;

• Xatti-harakatlardagi farqlarni (jumladan, imo-ishoralar, ohanglar va munosabatlar) hisobga olish zarurati;

• Haddan tashqari umumlashtirish va stereotiplarni muhokama qilish;

• O'xshashliklarni tan olish va ulardan aloqani yaxshilash uchun asos sifatida foydalanish zarurati;

• Farqlarga nisbatan sezgirlikni namoyon etishga tayyorlik;

• Tushuntirishlar taklif qilish va so'rashga tayyorlik, tushunmovchilikning yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavflarini oldindan bilish.

• Ko'pgina darajadagi shkalada ishlaydigan asosiy tushunchalar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

• Madaniy, ijtimoiy-pragmatik va sotsiolingvistik konvensiyalarni/ishoralarni tan olish va ularga amal qilish;

• Nuqtai nazarlar, amaliyotlar va hodisalardagi o'xshashlik va farqlarni tan olish va izohlash;

• Neytral va tanqidiy baholash

• Ko'p tilli tushunish - bu muloqot maqsadiga erishish uchun boshqa tillardagi matnlarga yaqinlashish uchun bir yoki bir necha tillarda bilim va malakadan (hatto qisman) foydalanish qobiliyati. Va quyidagilarni o'z ichiga oladi:

• Turli tillardagi turli elementlar bilan ishlash uchun ochiqlik va moslashuvchanlik;

• Ishoralardan foydalanish;

• O'xshashliklardan foydalanish, "soxta do'stlar" ni tanib olish (B1 dan yuqori);

• Turli tillarda parallel manbalardan foydalanish (B1 dan yuqori);

• Barcha mavjud manbalardan ma'lumotlarni jamlash (turli tillarda).

• Ko'p tilli repertuarga asoslanishda ijtimoiy agent o'zining ko'p madaniyatli repertuariga tayanganligi sababli, u ko'p tilli kontekstda va/ yoki boshqa odamlar bir xil tilda gapirmaydigan klassik vositachilik holatida vositachilik qilish uchun barcha mavjud til resurslaridan foydalanadi. O'lchovda ishlaydigan asosiy tushunchalar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

• Vaziyatga moslashuvchan moslashish;

• Bir necha tillardan foydalanish qachon va qay darajada foydali va maqsadga muvofiqligini oldindan bilish;

• Suhbatdoshlarning lingvistik qobiliyatlariga ko'ra tilni sozlash;

• Zarur hollarda tillarni aralashtirib yuborish va almastirish;

• Turli tillarda tushuntirish va tushuntirish;

• Misol keltirish orqali odamlarni turli tillardan foydalanishga undash.

Tahlil va natijalar. Ko'p tilli va multimadaniy kompetensiya "muvozanatciz" bo'lsa ham, ma'lum bir tilni bilish "qisman" bo'lib qolsa ham shunday bo'ladi. Shuni ta'kidlash mumkinki, bir chet tili va madaniyatini bilish har doim ham "ona" tili va madaniyatiga nisbatan etnosentrik bo'lishi mumkin bo'lgan chegaradan tashqariga chiqishga olib kelmaydi va hatto teskari ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Tahliilning bu turida xilma-xil tillarda hurmat va maktabda bir nechta chet tilini o'rganish tavsiya etilishi muhim ahamiyatga ega.

Bu yerda masala, davlatimiz yoshlarini ikki tildan ko'p tilni bilishga qaratilgan siyosatida emas, hatto bu maqsad qanchalik muhim bo'lmasin - ikki tildan ortiq tillarni biladigan yoshlarning kelajakdagi imkoniyatlarini oshirishda emas.

Tahlil va natijalar. Ikki tillilik farazlaridan kelib chiqqan plurilingvalizm ham plurilingvalning lingvistik kompetensiyalari alohida bo'lmaydi, balki repertuaridagi barcha tillarga tegishli bo'lgan umumiylik va o'zaro bog'liqlikda namoyon bo'ladi. Ya'ni, bir tilda olingan bilim boshqasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. Plurilingual and pluricultural competence, daniel coste, danièle moore and geneviève zarate 2009 Language Policy Division, Strasbourg www.coe.int/lang.
2. Piccardo, E. (2013). Plurilingualism and curriculum design: Toward a synergic vision. *TESOL Quarterly*, 47, 600–614. doi:10.1002/tesq.110.
3. Plurilingual or Monolingual? A Mixed Methods Study Investigating Plurilingual Instruction in an EAP Program at a Canadian University Angelica Galante Doctor of Philosophy Department of Curriculum, Teaching and Learning University of Toronto 2018.
4. Coste D., Moore D., Zarate G. Plurilingual and pluricultural competence //Language Policy Division. Strasbourg: Council of Europe. – 2009.
5. Council of Europe (CoE). (2018). Common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment. CEFR – Companion volume.
6. Council of Europe (CoE). (2018). Common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment. CEFR – Companion volume.
7. Plurilingual or Monolingual? A Mixed Methods Study Investigating Plurilingual Instruction in an EAP Program at a Canadian University Angelica Galante Doctor of Philosophy Department of Curriculum, Teaching and Learning University of Toronto 2018, pp 13-14.
8. Galante A. et al. “English-Only Is Not the Way to Go”: Teachers’ Perceptions of Plurilingual Instruction in an English Program at a Canadian University //Tesol Quarterly. – 2020. – T. 54. – №. 4. – C. 980-1009.
9. Council of Europe (CoE). (2001). Common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment. Cambridge, England: Cambridge University Press.1.3 Section.
10. Council of Europe (CoE). (2018). Common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment. Council of Europe Publishing p 157.



Mehridin ITOLMASOV,

Head of the Department of Theoretical Aspects of English № 2 at UzSWLU

E-mail: mehridinitolmasov@gmail.com

Based on the review by Nasriddinov Dilshod Azamkulovich associate professor (PhD) at T.I.I.A.M.E. National research university

THE FUNDAMENTALS OF PSYCHOLINGUISTIC THEORY AND METHODOLOGY

Annotation

This article deals with the history and theoretical and methodological foundations of psycholinguistics entering the field of linguistics. Therefore, the previous and current state of psycholinguistics in the scientific field is discussed in this work.

Key words: Psycholinguistics, psychology, culturology, ethnopsycholinguistics, language personality, linguistic field, theoretical approach, psychosemantics, language systems, text, self-identification and language problems.

ОСНОВЫ ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ И МЕТОДОЛОГИИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются история и теоретико-методологические основы вхождения психолингвистики в область языкознания. Поэтому в данной работе обсуждается предыдущее и современное состояние психолингвистики в научной сфере.

Ключевые слова: Психолингвистика, психология, культурология, этнопсихолингвистика, языковая личность, языковое поле, теоретический подход, психосемантика, языковые системы, текст, самоидентификация, языковые проблемы.

PSIXOLINGVISTIKANING NAZARIY VA METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada tilshunoslik sohasiga kirib kelayotgan psixolingvistikaning tarixi va nazariy va metodologik asoslari haqida soʻz boradi. Shuning bilan bir qatorda mazkur maqolada psixolingvistikaning ilmiy sohadagi avvalgi va hozirgi holati haqida ham soʻz boradi.

Kalit soʻzlar: Psixolingvistika, psixologiya, kulturologiya, etnopsixolingvistika, til shaxsiyati, lingvistik soha, nazariy yondashuv, psixosemantika, til tizimlari, matn, oʻzini identifikatsiya qilish va til muammolari.

Introduction. Understanding the topic and object that the researcher is focusing on is essential to the general theory of scientific knowledge. The totality of distinct individual objects (elements) that make up scientific knowledge can be viewed as the object of science as a whole. Thus, it is evident that modern science can be thought of as a "scientific pyramid," with the core body of knowledge at the top and more personal inquiries into the nature of science at the lower levels. The majority of scientific knowledge theorists believe that the subject of science can be defined as the sum of its component parts.

Since the use of language is present in speech activity, it is a topic of study in both linguistics and psychology. Based on this, the field of psycholinguistics (also known as linguppsychology) was developed at the intersection of these two sciences. The process of analyzing internal speech, speech reception, and language acquisition is studied by psycholinguistics. The American psychologist N. Pronko originated this concept in 1946, and it has since gained momentum [1].

In connection with the religious views of the developers of naturalistic and logical education, issues pertaining to the psychological direction entered linguistics. In this regard, the speech creative approach to semantic construction proposed by W. von Humboldt recommends consideration. The psychologism trend in linguistics strongly opposes naturalism; they contend that thinking and psyche development are related to language development. Its origins can be traced back to the psychologism movement that developed in the 19th century as a result of comparative-historical linguistics.

Thus, this dichotomy is combined in psycholinguistics, which uses data from both the humanities and the sciences in its methodological framework. In addition to the language system's structure as human knowledge, psycholinguistics also examines how the recipient creates and understands the language's sign system from the perspective of a natural science approach. Seeing as psycholinguistics aims to study the appearance, functionality, and overall structure of the mental reflection of reality, the ratio of its object, subject, and methods allows it to be classified as a complex science. The object of this scientific knowledge correlates with the object of linguistics, and the subject and methodology correlate with psychology.

Literature review. The primary defensive player of the psychology school is University of Berlin Professor Geiman Steintal (1823–1899). He is a student of Johann Herbert, a psychologist, and W. Humboldt. The major point in Steintal's teaching is that, while psychologism denies that language is a social phenomenon, Steintal views speech and language as a tool of thought and a way to express thoughts. Potebnya and Paul, Baudouin de Courtenay and Saussure, Sepir, and Scherba consider Steintal's scientific viewpoints. The relationship between language and people, as well as the fact that language is a historical and cultural factor, is expressed in psychological concepts. It should also be noted that the specific features of linguistic biology were expressed in Schleicher's teaching, while logical grammar was revived in Becker's teaching. Moreover, Shteytal has this trend in his creative works learns based on the development of individual behavior and folk psychology. However, psycholinguistics is not developed on the example of one nation [2]. In addition,

the development of psycholinguistics also began in the USA in 1958 after the publication of Noam Chomsky's book "Syntactic Structures". In Russia, the founder of psycholinguistics is the psychologist Lev Vygotsky, who in the 1920s and 1930s studied human speech activity using psychological approaches. He justified the organization of the process of the emergence of speech, which develops from an internal motive, which turns into a thought, is formulated into a word and then realized [3].

Psycholinguistic research is based on the theoretical principles developed by L.S. Vygotsky (1956), A.A. Leontyev (1977, 1981) and A.R. Luria (1959, 1962, 1975, 1979) within the framework of the Russian school of psychology. The psychological school emerged in the first half of the 19th century and the beginning of the 20th century, and studied the functional (functional) signs of the language, as well as the construction of the language and the creative approach to speech. It is known that the functional-structural orientation is important for psycholinguistics.

Linguistics examines a type of speech as well as their physiological status. The relationship between speech development and conversational norm activity in the speech creative approach has been studied separately for almost a century in various areas of psychology. With the assistance of some experience and rules, a person has the capacity to produce new sentences.

There are several definitions of psycholinguistics, which to some extent reflect the field of study of this scientific direction. Ch. Osgood, who is known for developing the semantic differential technique, which received great distribution in psycholinguistics, noted that psycholinguistics is devoted to the study of those processes in which the various intentions of the speaker are transformed in the process of communication into signals of the code that is conditioned by the sociocultural environment of communication [4]. These intentions eventually developed into the recipient's interpretation. The primary objective of psycholinguistics, according to Ch. Osgood the study of information encoding and decoding, as well as the connections between textual information and various aspects (physiological, mental, cultural, etc.) of the state of communicants, is known. As a result, unlike in linguistics, subject relations are considered in communication processes rather than the overall structure of the language system. Ch. Osgood drew attention to the dominant place psychology occupies in the overall framework of psycholinguistics. According to linguist Tatiana Chernihiv, the interdisciplinary concept of "psycholinguistics" did not exist for a long time - linguists considered developments in this area their field of study, and psychologists their own. Each of these areas had its own special accents in the study of the connection between the human brain and language [5].

Research and methodology. Many scientists notes that psycholinguistics studies the processes of general speech formation, perception, and the formation of speech as constituent elements of the language system. In this approach, psycholinguistics is aimed at studying three main subject areas. Before all this is a study of the speech production process in an individual speech act (physiological component). It is also important to study the perception of speech by the recipient as an individual speech process (psychological part). In understanding the nature of speech, the leading role is given to research into the formation of speech as a particular element in the formation of a child's personality (linguistic component). All three voiced directions are united by the fact that they are addressed to different aspects of the types of speech activity, reflecting their specificity in the language system [6].

Supporters of psycholinguistics pay attention to the internal side of language, live speech, direct speech process

and meaning of words and sentences, and associative psychology tried to introduce concepts and practices. The object of study of psycholinguistics includes [7]:

- ✓ Mechanism of the emergence of speech activity;
- ✓ The formation process of children's speech;
- ✓ The relationship between the speaker and the listener in certain speech situations;
- ✓ Learning and managing the function of information transmission of speech;

The study of the human factor in speech, individuality, internal speech, and external speech has become more prevalent in modern times as this branch of linguistics has expanded. The experimental study of text semantics, the formation, and the structure of text content in the context of semantic perception by its recipient is the main focus of psycholinguistic research. In accordance with A.A. Leontiev, we view a text as an objectified representation of a communication situation, consisting of the communication's subject, author, and recipient [8]. In turn, the text is seen as: 1) a derivative (as a form); and 2) some concept expressed in this form.

A.A. Leontiev realizing that the psychological and linguistic components, to one degree or another must coexist together develops a single holistic definition of this scientific direction. The subject of psycholinguistics, according to A.A. Leontiev is the correlation of personality traits with the structure and functions of a speech act, as well as with language as the main element of the general perception of the world by a person. The current state of psycholinguistics allows us to consider it in the general structure of the psychological sciences. In our opinion, psychology in this case can be understood as scientific knowledge aimed at studying the origin, functioning, and structure of a set of mental reflections of reality, which forms a subjective picture of the personality's world. At the same time, language in particular, and speech activity in general have an impact on the formation and functioning of mental reflection, forming the subjective side of reality and reflection. Speech activity can be considered in the context of the general psychological structure and features of activity in general. This type of activity is a particular manifestation of the general activity of the subject, one of its types along with play, labor, and cognitive activity. It has its own qualitative and quantitative characteristics, but at the same time, it is subject to the general laws and principles of the formation, structure, and functioning of any type of activity. In addition, any approach to understanding a person in one way or another to a different degree can be expressed through psycholinguistics [9].

Analysis and results. The concept of "meaning of activity" can be used to track the most compelling questions in the study of how a subject reflects the surrounding reality through the language picture world. On the one hand, psycholinguistics relies on the findings of basic mental research and operates with a psychological terminological apparatus, but on the other hand, the psychological theory is constantly enriched with new concepts and approaches. These two main methodological approaches are the way that psycholinguistics interacts with psychology (for example, text content analysis method for studying personality structures). New interpretations of well-known psychological techniques that incorporate linguistic data are frequently used to solve a variety of practical problems.

As an interdisciplinary approach, psycholinguistics has structural ties to general psychology and covers topics like personality psychology and cognitive approach.

Psycholinguistics is part of the subject environment for both social psychology and communication psychology,

covering the topics of communication activity and communicant interaction. The theory of mass communication was also influenced separately at the same time by psycholinguistics. As it takes into account the issues of language abilities and the development of speech activity in a child, psycholinguistics plays a special role in research on child and developmental psychology. One can also track how psycholinguistics interacts with other branches of psychology. The issues of language in relation to general linguistics receive particular attention in psycholinguistics. Speech activity, which is a broad category that includes both speech acts and speech reactions, can be thought of as the subject of linguistics. Regardless of the sociocultural context, general linguistics provides psycholinguistics with knowledge of the general that is inherent in the functioning of any speech of any subject of communication. This enables you to thoroughly examine the components that make up the internal structure of the speech act. It should be noted that the studied phenomena differ fundamentally from one another: whereas general linguistics emphasizes the systemic nature of the means of communication, psycholinguistics focuses on the unique traits of particular language systems [10].

Interaction of psycholinguistics and general linguistics changed the general perception of the language. Previously, the main object of study in general linguistics was individual language means, such as phonetic, grammatical, or lexical. All these linguistic means were considered as separate equal components of the language system, influencing communication.

However, there is now a transformation of this approach. Language means are considered only formal operators, with the help of which the subject carries out the process of communication, involving it in a system of meanings. Result this process is getting a meaningful and holistic text (message). The very concept of meaning is considered in modern psycholinguistics as a much larger concept, like communication. Thus, the meaning of a separate cognition is the main cognitive unit. It shapes the world of humans and is a part of various cognitive schemes, as well as standards of various cognitive situations. The meaning, which was previously on par with other concepts of general linguistics, is now acquiring a separate key concept. It can be assumed that psycholinguistics is increasingly beginning to acquire the features of "psychosemantics" [11].

When studying language as one of the components of a person as a biosocial system, special attention has always been paid to the development and transformation of a person as a system in the process of phylogenesis and anthropogenesis. These connections are more pronounced in cross-correlations of studies of the evolution of human thinking based on its projection on the evolution of language, in particular vocabulary. This causes the interaction of anthropology and the general development of psycholinguistics. The lexical system of the language is constantly under the influence of historical changes in human consciousness, the development of culture, and the increase in the general complex of knowledge. The mutual influence of psycholinguistics and anthropology became the basis for the formation of a new approach - anthropocentrism. Within the framework of this scientific paradigm, the linguistic personality is considered the basis for conducting research in

the field of linguistic phenomena. In contrast to studies where only the general system of language was considered, at present, there is a shift in emphasis on linguistic personality as a complex entity [12].

Psycholinguistics defines its subject as the study of speech, as well as the accompanying non-speech activity. Despite the seeming contradiction in the subjects of research of psycholinguistics and cultural studies, these two scientific fields are in subordination. Modern ideas of the development of the theory of language and speech as its manifestations suggest that language/speech is a kind of substratum. It is the language that is the basic form, which is the basis for the emergence and development of secondary modeling systems, including cultural ones. In this approach, the main idea is the fact that any system tends to fit into the structure of a natural language and build its own hierarchy like a language. Thus, psycholinguistics in general and language in particular can be seen as a primary (basic) scientific field that influences the development of secondary scientific field cultural studies. This makes it possible to study the phenomena of the linguistic component of ethnic behavior and consciousness as the main forms of cultural studies. The interaction of cultural studies and psycholinguistics allowed a new interdisciplinary approach - ethnopsycholinguistics. Within the framework of this approach, it can be assumed that there is grammatical and lexical mental dictionaries of the subject's ethnic behavior [13]. This allows the study of the functioning of various "texts" in the language system of the subject and allows you to serve a particular ethnic group, or cultural community, which is combined into some linguocultural scenarios and matrices. By exploring the linguocultural features of the environment of the subject, we can identify the features of the functioning and completeness of the "picture of the world" in a particular culture. Combining the methods of psycholinguistics and cultural studies makes it possible to separate universals, which are characteristic of all cultural paradigms, as well as local components that are present in individual cultures.

Conclusion and recommendation. The development of linguistic psychologism has a special place for naturalism and logicism. Psycholinguistics is the practical application of other linguistic features, particularly the use of language units in speech and the expression of meaning and concepts related to the characteristics, mentality and thinking, character, and mood of a person, in psychology, which is a subset of these processes.

Thus, it is clear that psycholinguistics, a young science, is in the process of developing and "absorbing" other fields of knowledge that, in varying degrees, address the issue of "linguistic environment" and "linguistic personality". The study of the processes and mechanisms of the development of speech and language as fundamental concepts of human personality has taken on a special significance as a result of the widening of the boundaries of the process of globalization of various cultural processes, mass migrations, and the increase in areas of regular interpenetration of different languages and cultures (multiculturalism).

On the other hand, it is obvious that psycholinguistics is still a highly active area of science, with new trends and approaches demonstrating its applicability within the current linguistic research.

REFERENCES

1. Nasirova G.M. Psixolingvistik tadqiqotlar ahamiyatining dolzarbligi. Research focus. Tashkent. 2022. 208-b.
2. Primov A., Qodirova X. Tilshunoslikning dolzarb muammolari. O'quv uslubiy qo'llanma. 2014. 83-84-b.
3. Narimonova G.N. Psycholinguistics as a tool for in-depth study of speech and language. Science and Education. 2022. P-546.
4. Charles E. Osgood, Psycholinguistics, Cross-Cultural Universals, and Prospects for Mankind. Praeger Publishers. ISBN 0-03-059433-2. 1988. 5-p.

5. Narimonova G.N. Psycholinguistics as a tool for in-depth study of speech and language. Science and Education. 2022. P-546.
6. Залевская А.А. К проблеме нейрофункциональных аспектов двуязычия: обзор. МНКО. 2008. С.48-52.
7. Madjidova R.U., Muxitdinova X.S., Sultonova Sh.M. Umumiy tilshunoslik fanidan ma'ruzalar matni. – Toshkent. 2016. 70-b.
8. Пешкова Н.П. Психолингвистические аспекты типологии научного текста: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Уфа: БашГУ, 2002.
9. Леонтьев А.А. Психолингвистика в овладении языком. Основы психолингвистики.- М. Смысл, 1999. С. 218-228.
10. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность.-М.: Наука, 1987.С-263
11. Леонтьев А.А. Психолингвистика в овладении языком.Основы психолингвистики.- М. Смысл, 1999. С. 218-220.
12. Фомина М.С., Артеменко О.А. Языковая личность как объект изучения психолингвистики.Международный журнал экспериментального образования. 2014. С.130-131.
13. Кутырев В.А. Язык человека: от крика к тишине. Филология: научные исследования. 2013.С. 133-142.



Нафиса КОБИЛОВА,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi

E-mail:n.kobilova@cspi.uz

O'ZDJTU falsafa doktori (PhD) N.A.Maxmudova taqrizi asosida

O'ZBEK TILIDAGI O'RGANUVCHILARGA INGLIZ TILI TALAFFUZINI O'RGATISHDAGI QIYINCHILIKLARI

Аннотация

Ushbu maqola ESL tilini o'rganuvchi uchun ingliz tilini talaffuz qilishning ona tilida so'zlashuvchi bilan gaplashayotganda va boshqa ingliz tilida so'zlashuvchining kontekstini tushinishda muhimligini ta'kidlaydi. Ushbu maqola, shuningdek, talaffuzni o'rgatishda fonetikaning ahamiyatiga oydinlik kiritadi. Ushbu maqolada ingliz tilini ikkinchi til sifatida o'rganayotgan talabalar uchun ingliz tilini talaffuz qilish bo'yicha ba'zi o'quv materiallari tasvirlangan.

Kalit so'zlar: Talaffuz, so'z urg'usi, ritm, bog'langan nutq va intonatsiya ishi.

ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ПРОИЗНОШЕНИЮ УЗБЕКОЯЗЫЧНЫМ УЧАЩИМСЯ

Аннотация

В данной статье подчеркивается важность английского произношения для изучающего английский как второй язык при разговоре с носителем языка, а также для понимания контекста другого носителя английского языка. Эта статья также проливает свет на важность фонетики в обучении произношению. В этой статье проиллюстрированы некоторые учебные материалы по английскому произношению для студентов, изучающих английский как второй язык.

Ключевые слова: Произношение, словесное ударение, ритм, связная речь, интонационная работа.

CHALLENGES OF TEACHING ENGLISH PRONOUNCATION TO UZBEK SPEAKING LEARNERS

Annotation

Present article highlights the importance of English pronunciation for an ESL learner while speaking the language to a native speaker as well as understanding the context of another English speaker. This paper also throws light upon the importance of phonetics in teaching pronunciation. Certain teaching materials of English pronunciation to the students who learn English as a second language have been illustrated in this article.

Key words: Pronunciation, word stress, rhythm, connected speech, and intonation work.

Введение. Миллионы иностранных студентов хотят выучить английский как можно лучше. Например, это только вопрос чтения и записи, и здесь они не найдут помощи. Тем не менее, многие учащиеся хотят хорошо говорить по-английски с произношением, которое могли бы легко понять как другие учащиеся, так и сами англичане. Язык начинается с уха. Когда младенец начинает говорить, он делает это, слушая звуки, которые издает его мать, и имитируя их. Если ребенок рождается глухим, он не слышит эти звуки и, следовательно, не может их имитировать и не будет говорить.

Но нормальные дети могут слышать и подражать. Они прекрасные подражатели, и этот дар подражания, который дает нам дар речи, сохраняется в течение ряда лет. Общеизвестно, что ребенок десяти лет и младше может в совершенстве выучить любой язык, если он воспитан в окружении этого языка, где бы он ни родился и кем бы ни были его родители. Но после этого возраста способность к идеальному подражанию становится меньше, и все мы слишком хорошо знаем, что взрослые испытывают большие трудности в овладении произношением иностранных языков. Некоторые учащиеся более талантливы, чем другие, им легче произносить другие языки, но они никогда не находят их легкими. Почему это так? Почему этот дар, которым мы все обладаем в детстве, должен исчезнуть позже в нашей жизни? Почему взрослые люди не могут уловить характерное звучание иностранного л-языка, как ребенок? Ответ на это в том, что наш родной язык не позволит нам.

Литературный обзор. К тому времени, когда мы вырастаем, привычки нашего собственного языка настолько сильны, что их очень трудно сломать. В нашем

собственном языке у нас есть довольно небольшое количество звуковых единиц, которые мы соединяем во множестве различных комбинаций, образуя слова и предложения, которые мы используем каждый день. И по мере того, как мы становимся старше, над нами начинает доминировать это небольшое количество единиц. Это как если бы у нас в голове было определенное фиксированное количество ящиков для звуков. Когда мы слушаем наш собственный язык, мы слышим звуки и помещаем каждый в нужную ячейку, а когда мы говорим, мы подходим к ячейкам и извлекаем нужные звуки в нужном нам порядке [1].

И по мере того, как мы делаем это с годами, коробки становятся все сильнее и сильнее, пока все, что мы слышим, будь то наш родной язык или другой, не должно быть помещено в одну из этих коробок, и все, что мы говорим, исходит из английских коробок, содержащих звуки. в начале слов плавник, тонкий и грех, то есть f, th и s. По мере того, как дети продвигаются вперед в изучении языка в первые три года, появляются предсказуемые закономерности в появлении и развитии многих особенностей языка, который они изучают. Например, дети не используют временные наречия, такие как «завтра» или «на прошлой неделе», пока не разовьют некоторое представление о времени [2].

Изучающие английский часто ожидают, что смогут говорить на этом языке, как носитель языка. Однако они сталкиваются со многими факторами, чтобы добиться своего желания. Одним из распространенных факторов, которые им кажутся трудными, является произношение другой звуковой системы. Учащиеся обнаруживают, что их родной язык влияет на их

произношение английского языка. А также мы можем видеть некоторые проблемы с согласными звуками. Особенно у узбеков, изучающих английский язык, будут трудности с произношением звуков, которых нет в родном языке. Например, использование /s/ и /z/ считается ошибочным.

Методология исследования. Учащиеся произносят /s/ вместо /z/, так что такое слово, как горох, произносится как мир. Следовательно, изменится и смысл. А некоторые согласные пишутся, но не произносятся. Это либо потому, что они когда-то произносились (стук), либо происходят из иностранного языка (психология) [3]. Начальная позиция — кн — стук, колено, нож — пс — психология, психиатрия Конечная позиция — мб — барашек, лезть, большой палец — мн — осудить, осень, столбик Кроме того, у нас очень много ошибок произношения в согласные звуки /θ/ и /ð/. Изучающим узбекский язык тоже очень сложно различать эти звуки. Говорящие часто создают сильно глухой смычный звук /t/ вместо глухого фрикативного звука /θ/ в таком слове, как спасибо. По-видимому, они озвучивают звук /t/ в зависимости от своего языка, поскольку у учащихся начального уровня буква th сочетается с сильно придыхательным /t/. Итак, слово три можно произносить точно так же, как дерево.

Изучающие английский язык на начальном уровне обычно произносят /d/ или /z/ для звуков /ð/, поэтому слово than может звучать как /dæn/ или /zæn/. В узбекском языке глухая остановка /p/ в начальном положении слов не встречается. И наши говорящие могут заменить звонкий смычный /b/ или глухой фрикативный звук /f/ на /p/. В результате слово «пул» может звучать как «дурак», а «поп» — как «боп» [4]. Напротив, в конечных позициях эти согласные часто вызывают у учащихся путаницу. Например, lab может звучать как lar. За исключением того, что есть проблема с грамматическим окончанием s. Когда слова оканчиваются на s в формах согласная-гласная-согласная, звук /s/ часто опускается. Например, «sit» может превратиться в «sit/», а «want» — в «wan/». Иногда наши говорящие склонны опускать звук /t/ и /c/ в слове хочет. Некоторые другие конечные группы согласных, такие как /kt/ в слове walk, /t/ в слове Wash, /d/ в слове Judged и /ld/ в слове fill, очень трудно произносятся учащимися начального уровня. Чтобы уточнить, слова мир можно произносить как /w/, а сам можно произносить как /maɪse/. Эти ошибки может быть очень трудно преодолеть нашим ученикам.

Анализ и результаты. Результаты эксперимента, проведенного среди новичков в изучении английского языка, показывают, что процесс правильного произношения фонем должен проходить в три этапа: 1) произносить согласные и гласные звуки, которых в узбекском языке по отдельности нет. Например, согласные [ð, θ, ɹ, w, f, v] и гласные [u, ou, ai, ue]. 2) произносить слова со звонким согласным на конце [b, d, g, v,]. 3) Произносить «похожие» согласные (согласные, которые есть и в английском, и в узбекском языках) в словосочетаниях [м, ж, б, с, з, н. д, р, т, к,] [6].

Обучение произношению некоторых слов сочетается со степенью легкости и сложности звуков. Это означает, что некоторые английские звуки трудно произносить. Учитель произносит один звук, и этот способ называется уровнем «произнесение звуков речи» и «прослушивание звуков учащимися начального уровня». Учащиеся должны обратить внимание на содержание фразы и должны понять ее значение этого нового слова или фразы. Учащиеся начального уровня должны слушать, а затем воспринимать эти звуки. В заключение,

ошибки, допущенные узбекскими учащимися в произношении английских звуков, могут быть исправлены учителем шаг за шагом на основе некоторых известных теорий и практик. Уроки английского языка будут более продуктивными, если преподаватели учтут приведенные выше предложения при составлении учебных программ и планов уроков. Многие исследования показывают, что преподаватели английского языка, которые преподают английский как второй язык, должны вписываться в ограниченное время занятий: грамматика, словарный запас, разговорная речь, аудирование, чтение и письмо. Произношение часто отодвигается в конец списка. Многие учителя говорят, что на обучение произношению просто не хватает времени. Студенты часто думают, что это не так уж и важно — в конце концов, это не будет проверяться на их вступительных экзаменах в колледж! Однако, если учащимся необходимо или они хотят говорить по-английски понятно, произношение имеет важное значение. Времена, когда учащимся нужны были только навыки чтения и письма на английском языке, прошли. В зависимости от того, где вы преподаете, многие или все ваши ученики должны будут говорить и понимать английский язык в реальной жизни, чтобы общаться как с носителями английского языка, так и с носителями других языков. Даже если грамматика и словарный запас учащихся сильны, если их произношение нелегко понять, их общение не удастся. Мы обязаны предоставить нашим студентам инструменты, которые им понадобятся для успешного общения на английском языке.

Многие учителя согласны с тем, что они хотят, чтобы их ученики говорили по-английски с хорошим произношением. Но что это значит? Что такое хорошее произношение? Одним из ответов может быть «звучит как носитель языка». Но этот ответ проблематичен по нескольким причинам. Во-первых, сложно определить, как звучит «носитель языка». Существует так много разновидностей английского языка и так много вариаций внутри каждого типа, что почти невозможно определить это неуловимое «идеальное» произношение. Попытка говорить как носитель языка подобна броску мяча в движущуюся мишень — сложно, неприятно и, скорее всего, потерпит неудачу. Еще одна проблема заключается в том, что очень немногие учащиеся когда-либо смогут звучать точно так же, как их любимая модель произношения, независимо от того, как сильно и как долго они будут пытаться. Более реалистичная цель, которую рекомендуют все больше и больше учителей и исследователей, — это разговорное произношение таким образом, чтобы большинство слушателей, как носителей, так и не носителей языка, могли понять его без особых усилий и путаницы. Неплохо, если вы все еще можете сказать, что говорящий родом из определенной страны или региона, при условии, что говорящий может быть легко понят другими. Хотя нецелесообразно ставить нашу цель невероятно высокой, мы также не можем позволить себе установить ее слишком низко. Учащимся не стоит слишком самоуспокаиваться и верить, что их произношение в порядке, когда на самом деле его не так легко понять никому, кроме их собственного учителя и одноклассников. Чтобы быть по-настоящему понятным широкому кругу слушателей, а не только желающим слушателям их собственного языкового фона, говорящие должны достаточно близко подойти к какому-то общепризнанному стандарту, будь то одна из основных разновидностей для носителей языка или неродной язык. разнообразие произношения, которое легко понимают слушатели из разных слоев общества. Как ответственные учителя, мы должны следить за тем, чтобы не занижать

планку. Мы также должны понимать, что учителя английского языка, как носители, так и не носители языка, часто не являются лучшими судьями того, понятно ли чье-то произношение. Многие преподаватели английского языка как второго (ESL) или английского как иностранного (EFL) могут понимать речь своих учеников, в то время как другие люди не могут; на самом деле иногда кажется, что мы, учителя, можем понять практически все. Мы привыкли к неточному произношению. Мы знаем, через что проходят студенты и как сильно они стараются. Мы на их стороне и хотим понять их, пока будущий работодатель.

Таким образом, учителя должны знать следующее, чтобы обучать произношению своих учеников ESL:

Заключение/Рекомендации. Первые произносимые звуки содержат в себе как наши мысли, так и наши тела. Когда вы изучаете новые звуки, вам нужно научиться двигать мышцами рта по-новому и изменить

привычки произношения, которые вы выработали на протяжении всей своей жизни. Это непросто, и, как и обучение любой другой мышечной деятельности, требует много времени. Большинство людей не могут сразу научиться танцевать или играть на музыкальном инструменте; они должны начинать медленно, много практиковаться и постепенно наращивать скорость и мастерство. Ваш рот также должен наращивать мышечную память — способность делать что-то более легко после многократных повторений. Ваши мышцы начинают «вспоминать», как двигаться определенным образом, потому что они делали это так часто. Обучение произношению также требует времени. Как учителя, мы не можем просто научить чему-то один раз и ожидать, что наши ученики сразу же овладеют этим. Нам нужно возвращаться к одному и тому же вопросу снова и снова, давая студентам много повторений и продолжая практиковаться.

ЛИТЕРАТУРА

1. Connor J. D. O "Better English Pronunciation" Cambridge University Press. Second edition. 1980. p.70.
2. Patsy M. Lightbown, Nina Spada "How Languages are Learned" Oxford University Press. Third edition 2010. p.2.
3. Frederika Gebhard "English Pronunciation" The second edition 2010–2011. p. 14.
4. Nguyen Tien Dung, Faculty of Foreign Languages, the professor of Ba Ria — Vung Tau University, from his lecture.
5. Marion Williams, Tony Wright "A Course in Language Teaching" Cambridge University Press. First edition, 1999. p.22.
6. Jalolov Jamol. "Chet tili o'qitish metodikasi". Toshkent 1996. pp. 178.179.
7. Gerald Kelly "How to teach pronunciation", English 2000.
8. "Chinese Pronunciation Problems and Solutions in English." Speak English Like A Native.
9. "What Is Phonics." Hooked on Phonics – Learn to Read, www.hookedonphonics.com/what-is-phonics/.



Muxabbat KURBANOVA,
Toshkent davlat transport universiteti o'qituvchisi
E-mail: knukhabbat2507@gmail.com

TDPU dotsenti, f.f.d. (DSc) Ikramxonova F.I. taqrizi asosida

PLOT AND COMPOSITION IN THE NOVEL

Annotation

The article analyzed the image of Khashimdjona in the novel "Riding the Yellow Giant" by Khudoiberdi Tokhtaboev and the issues related to the connection of the events related to him to the overall composition. In this, the author analyzed the novel mainly based on his scientific theoretical views. During the research, it was shown that the external composition of the novel consists of parts and chapters, and the internal composition consists of an image, plot, and narrative method. He was able to scientifically justify the development of adventures related to the main character of the plot of the novel, then the method of narration, thus forming the main composition and the effect on the overall composition.

Key words: Hero, novel, plot, image, character, composition, storytelling method, children's prose.

СЮЖЕТ И КОМПОЗИЦИЯ В РОМАНЕ

Аннотация

В статье анализируется образ Хашимджона в романе Худойберди Тохтабоева «Верхом на желтом великане» и вопросы, связанные с организацией событий, связанных с ним в целом сочинением. При этом автор в основном анализировал роман на основе своих научно-теоретических взглядов. В ходе осмотра было показано, что внешняя композиция романа состоит из частей и глав, а внутренняя композиция состоит из образа, сюжета и повествовательного приема. Ему удалось научно обосновать развитие приключений, связанных с главным героем, сюжетом романа, а затем и способом повествования, сформировав таким образом основную композицию и влияние на общую композицию.

Ключевые слова: Герой, роман, сюжет, образ, персонаж, композиция, метод повествования, детская проза.

ROMANDA SYUJET VA KOMPOZITSIYA

Annotatsiya

Maqolada Xudoyberdi To'xtaboevning "Sariq devni minib" romanidagi Hoshimjon obrazi va u bilan bog'liq voqealarning yaxlit kompozitsiya sifatida uyushtirilishiga bog'liq masalalar tahlil etilgan. Bunda muallif asosan ilmiy nazariy qarashlari asosida romanni tahlil etgan. Tekshirish jarayonida romanning tashqi kompozitsiyasi qism va boblardan, ichki kompozitsiya esa obraz, syujet, bayon usulidan iborat ekanligi ko'rsatilgan. Bosh qahramon bilan bog'liq sarguzashtlar rivojining roman syujetini, so'ngra bayon usulini, shu tariqa asosiy kompozitsiyani tashkil etishi hamda yaxlit kompozitsiyaga ta'sirini ilmiy asoslab bera olgan.

Kalit so'z: Qahramon, roman, syujet, obraz, xarakter, kompozitsiya, bayon usuli, bolalar nasri.

Kirish. Roman bolalar nasrida so'nggi asrda ancha ommalashib, takomillashib, yetakchi janrga aylandi. Mark Tven, Xudoyberdi To'xtaboev kabi sarguzasht roman mualliflari asarlarida kattalar hayotini bolalarbop ifodasi kuchliligi, ijodiy fantaziyaning hajviy-yumoristik usuli, realizm va folklor unsurlari aralash kelishi bilan izlanuvchidan katta tajriba, malakani talab etadi. Bolalarga bag'ishlangan romanlarda muallif bola tilidan bergan badiiy voqelik aslida uning o'zi ko'rgan insonlar turmushidan, real voqelikdan olinib, unga o'zining, ya'ni bolaning fikr, tuyg'u, kechinmalari hamda fantaziasidan nimalarnidir qo'shib, yo'qlarini kashf etib yaratadi. Bunday romanlardagi badiiylik olami, obrazlar tizimi, xarakterlar, davr ruhini ifodalovchi tasvir va hodisalar, jamiyat urf-odatining biz bilmagan yoki to'la anglamagan nozik qirralarini hajviy-satirik ruhda ochilishi kabilar orqali o'quvchi ongi va shu urniga, his-tuyg'ulariga katta ta'sir ko'rsatishga qodir bo'ladi. Uni o'quvchiga bola bir umr ana zavq-shavq, ma'naviy qudrat sog'inchi bilan berishga yashaydi. Ayniqsa, ulardagi biror voqea, obraz unga tanish bo'lsa yoki shunga o'xshashini uchratgan bo'lsa, o'quvchiga kuch beradi. Odamlarga xalq badiiy tafakkurini yetkazish va shu yo'l bilan yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga hissa qo'shadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Xudoyberdi To'xtaboev romanlari bolalar va o'smirlarga mo'ljallanganligi, aksariyat asarlarida bolalarning fantaziyasi

yordamida badiiy olam yaratganligi uning asarlarini tezda o'quvchilar orasida mashhur qildi. Aynan bola fantaziyasi asosida yaratilayotgan voqeani Hoshimjon obrazi orqali bayon etilishi syujet va bayon usulining kompozitsion jihatdan yaxlitligini ta'minlagan. Buni roman ekspozitsiyasidagi quyidagi parchada ko'rish mumkin:

"Tanishib qo'yaylik: otim Hoshim, erkalatib chaqirmoqchi bo'lsangiz Hoshimjon deb ataysiz. Familyam – Ro'ziev. Ro'zivoj traktorchining o'g'liman. Ruhsat bersangiz oilamiz haqida ham uch-to'rt og'iz so'zlab o'tsam: dadam ikki-uch yildan beri cho'lda buldozer haydab yer tekislaydi, oyimning aytishlariga qaraganda o'sha tomonlarga ham paxta ekisharmish. Bir oyda, ba'zan ikki oyda bir kelib ketadi. Kelganida har biriga alohida-alohida sovg'a-salomlar olib keladi. Sovg'aning eng yaxshisi, albatta menga tegadi. Oyim bo'lsa uyimizdan uch yuz metr naridagi fermada sigir sog'adi. Bir o'zi 24 govmishga qaraydi. O'tgan yili sutni ko'p soqqani uchun medal olgan. O'sha medalni oyimdan yashirib men ham ikki marta taqdim. Bir marta taqib bozorga borib sabzi-piyoz olib keldim, ikkinchi marta taqib maktabga boruvdim, direktorimiz chaqirib olib rosa urishdi"[2].

Tahlil va natijalar. Sarguzasht romanlarning badiyatini, ayniqsa, kompozitsiya va bayon usuli belgilaydigan asosiy qism obraz va syujet hisoblanadi. Aslida kompozitsiya obraz, syujet va badiiy tilni muallif badiiy-estetik qarashlari asosida birlashtiruvchi, uyushtiruvchi,

tashkillovchi vazifani bajaradi. “Kompozitsiya – badiiy asar qismlarini yaxlit badiiy niyat (muayyan kontsepsiyani shakllantirish va ifodalash, ko'zlangan g'oyaviy-estetik ta'sir) ijrosi uchun eng optimal holda joylashtirish, badiiy sistema (asar)dagi unsurlarni o'zaro aloqa va munosabatlari ravshan anglashiladigan tarzda butunlikka birlashtirish”[3]dir. Demak, kompozitsiya asar tarkibiy qismlarini yozuvchi niyati asosida birlashtiruvchi amal bo'lsa, romandagi obraz, xarakterlar o'z nutqi, qiyofasi, makon va zamondagi mavjudligi bilan birlashib, o'zaro munosabatga kirishadi.

“Badiiy obraz borlikning (undagi narsa, hodisa va b.) san'atkor ko'zi bilan ko'rilgan va ideal asosida ijodiy qayta ishlanib, hissiy idrok etish mumkin bo'lgan shaklda ifodalangan aksidir”[4.90]. Demak, biz tahlil qilmoqchi bo'lgan “Sariq devni minib” romani ham borliqning yozuvchi tomonidan qayta yaratilgan obrazi sifatida, unda muallifning badiiy-estetik kontsepsiyasi ifodalangan bo'ladi. Bu esa romanning qiziqarli bo'lishini, ta'sirchanligini ta'minlaydi. Eng muhimi, real hayotdan yozuvchi ijodiy niyatiga to'yinangligi bilan ajralib turadi.

Demak, Hoshimjon obraz sifatida syujetning birinchi qismidayoq, o'z xarakteriga xos jihatlarni ko'rsatadi. Bu esa romanning bolalarga xos bo'lishini ta'minlagan. Lekin yozuvchi bu yerda yaxlit holatda o'tgan asrning oltmishinchi yillaridagi oddiy mehnatkash xalq hayotini ham aks ettirgan. O'shanda qo'riq va cho'llarni o'zlashtirish kampaniyalari kuchayib, odamlar cho'lga, xuddi Ro'zivoy traktorchi kabi ketgan, xotini esa uch bolasi va butun oilasiga qaragan hamda fermada ishlagan. Shu orqali uning matonatli ayol ekanligi ham tasvirlangan. Shu o'rinda aytish kerakki, Hoshimjon oltinchi sinfda o'qiydi, o'n uch yosh, katta singlisi Oysha to'rtinchi sinfda o'qiydi, demak o'n bir yosh, Donoxon singlisi esa birinchi sinfga boradi, uning yoshi yettida bo'lib, shu paytda bola tarbiyasida otaning o'rni muhim bo'lib turgan uni cho'lga ketib, bir, ba'zan ikki oyda bir kelishida ham bola tarbiyasida ijobiy sanalmaydi. Demak, yozuvchi real hayotda ota o'z uyi, bolalaridan uzoqlashsa, o'smirbola tarbiyasida og'ish yuz berishini ham aniq ko'rsatgan. Ayniqsa, medal taqishda bu ko'rinadi.

Aslida Hoshimjon va uning sehrli qalpg'i haqidagi asari “Sariq devni minib” va “Sariq devning o'limi” nomli romanlardan iborat. Shu jihati bilan u Mark Tvenning romanlariga o'xshashlik bor. Hoshimjon ham Tom Soyerga o'xshab qiziqqon, turli yangiliklarga o'ch bo'lib, jamiyatdagi ba'zi tartib qoidalarga qarshi boradi, o'yinqaroqligi, dangasaligini yashirish uchun har xil nayranglar o'ylab topadi. Masalan, ekspozitsiyaning davomida yana bir epizod borki, bu fikrimiz isboti bo'la oladi: “Rostini aytsam, o'zim ham unchalik yomon bola emasman. Aql-hushim joyida, odobim chakkii emas, oltinchi sinfning intizomli o'quvchilaridanman. Bir xil, haligi sho'x bolalarga o'xshab, kun bo'yi ko'cha changitib yurmayman. Yashirib nima qilaman, ko'cha changitib yurgandan ko'rcha komandaga bo'linib olib to'p tepgan yoki holiroq joyga, masalan, oying harchand chaqirsam ham ovozi yetmaydigan joyga borib chillak o'ynagan ming marta yaxshi”[2].

Ko'rinadiki, Hoshimjon voqeani bayon qilar ekan, o'zining shumligini ham ochiq aytadi (oying harchand chaqirsam ham ovozi yetmaydigan joyga borib chillak o'ynagan ming marta yaxshi), buning ustiga u aqlli ham sanaladi. Ya'ni, ikki komandaga bo'linib to'p tepish jamoaviy o'yin bo'lib, bunda bola jamoa ichida o'zini tutishni ham o'rganadi, jismonan va aqlan kamol topa boshlaydi.

Kompozitsiyada, aniqlik, uning bayon usuli degan komponentida bosh qahramonning o'zini ko'rsatishga intilishi, odamlar muammosiga o'zicha yechim topishga urinishi ostida havf-xatarga to'la sarguzasht borligini anglatadi. Sarguzasht romanlar haqida so'z borganda, olimlar syujet voqealarining qiziqarli bo'lishi, favqulodda qiziq tus olishi, o'tkir

intrigalarga boyligi, voqealar rivojida kutilmagan keskin o'zgarishlar, personajlar qismatida tez burilishlar yuz berishi, asar qahramonlarining turli sinovlarga duch kelishi har qanday to'siqlarni yengib o'tib, turli-tuman balo-qazolardan omon chiqishi kabi xususiyatlarni keltirishadi. Hoshimjonda ham shunga o'xshash tomonlar borligi quyidagi dialogda ham ko'rinadi. Lekin u o'z shumligini jamiyatdagi kattalarning mantiqsiz harakatlariga bog'lab asoslashga harakat qiladi. Masalan:

– Hoshim! – deb chaqiradi ba'zan oyim.

– Labbay, oyijon?

– Tomdan o'tin tashlab bergin.

– Xo'p bo'ladi, oyijon, – deymanu sekin u yoq-bu yoqqa qarayman-da:

– Oysha! – deya qichqiraman.

– Labbay, akajon!

– Tomdan o'tin tashlab bergin.

– Xo'p bo'ladi, akajon. – deydi Oysha. Shunday

demasa ishlar chatoq, och biqinga musht kelib tushadi. Ishqilib, oyimning gapini hech yerda qoldirmayman. Aslini olganda o'zining bajarish shart emas. Fermamiz mudiri Sirojiddin aka ham nuqul shunaqa qiladi. Raisdan biror topshiriq olib kelsa a'zolariga topshiradi[2.16].

Bu yerda Xudoyberdi To'xtaboev bola tilidan jamiyatdagi kamchilikni, ma'muriy buyruqbozlikni tanqid qiladi. Bunday boshqaruv nafaqat kattalarga, hattoki, bola tarbiyasiga ham salbiy ta'sir etishini ishonarli tarzda ochib beradi. Shuningdek, jamiyat rivojlanishidagi ijtimoiy munosabatlarning tabiiy bo'lishini bola tushunchasi bilan anglatadi. Agar shunday qilinmasa, tuzumni tanqid qilyapsan, degan ayb qo'yilishi mumkin. Bola tilidan bayon etilganda esa uncha e'tiborga olinmaydi. Bundan tashqari, bu yerda Hoshimjonning har bir topshiriqni boshqalar hisobiga bajarishga urinib, o'zi rahmat olishi, agar topshiriq singillari bajarilmasa, urishi - och biqinga musht tushishini ham tan oladi. U hatto yaqin do'sti, har qanday tenglama-yu masalalarni yechadigan sinfdoshi Orifni ham kaltaklaydi. Bu bilan Hoshimjonning sho'x, urishqoq, tirishqoq ekanligini kuzatamiz.

Yuqoridagi parchalarda yozuvchi obraz xarakterini ochish, romandagi bayon usulini qanday shakllantirish va syujetning mantiqiy asoslash orqali yaxlit kompozitsiyani yaratganini ko'rish mumkin. Bu bilan bolalarbop romanlarda obraz kompozitsiya yaratishda yetakchi vazifani bajarishini ham isbotlagan. Agar voqea Hoshimjon tilidan emas, balki muallif tilidan bayon etilganda, obrazning kompozitsiyadagi o'rni bu qadar teran va ta'sirli ochilmas, Hoshimjonning psixologiyasi ham ishonchli chiqmasligi mumkin edi. Shu ma'noda obraz kompozitsiyasi va umumiy kompozitsiya munosabatlari roman badiyatini asosiy o'rinda turadi. Chunki Hoshimjon obrazi ichki olami, tushunchasidan kelib chiqib kutilmagan qarorlar qabul qilishi, voqealar rivojiga favqulodda burilish kiritish va buni o'z vaziyatidan kelib chiqib asoslashi mumkin, xolos. Hoshimjon maktabdagi o'qishlari pastligini onasidan yashiradi, uy vazifasini bajarish uchun Oifning onasini ham aldaydi, oxiri maktab direktori nomiga algebra, geometriya, ona tili kabi fanlarni olib tashlash, o'rniga futbol degan fanni qo'yishni so'rab ariza yozadi[2].

Yozuvchi bunday ariza yozishgacha bo'lgan bola holatini, ruhiyatni, vaziyati og'irligini Hoshimjonning tilidan bayon qilib, voqea rivojidagi o'zgarishini asoslaydi. Ariza yozish esa bola uchun oxirgi chora, imkoniyat ekanligini ko'rsatadi. Arizadagi asosiy fanlarni yoqtirmaslik, bir narsayu, uni vaqtincha o'qishmaslikni so'rash ikkinchi narsa bo'lib, bu bilan bolaning xatarli vaziyatga tushib qolishiga o'zi sababchi ekanligini anglatadi. Ammo buni Hoshimjon hali anglamaydi. Lekin Hoshimjon obraz sifatida yomon emas, u futbolni sevadi, shuning uchun biroq g'alati tuyulsa-da, o'tgan asrning oltmishinchi yillari Paxtakor komandasida to'p surgan

mashhur futbolchidan saboq olishni istaydi. Bu yerda bolaning ijtimoiy hayotdagi muammoga, ya'ni futbolda katta yutuqlarga erishish uchun mohir futbolchilar bolalarga saboq berishi kerakli haqidagi fikri ham keltiriladi.

Shu yerda obraz va kompozitsiyadagi munosabat, birinchidan, tasvir predmeti bilan emas, faqat bayon qilinayotgan hodisa bilan bog'liq ekanligi aniqlanadi, ikkinchidan bayon qilish hodisasi ma'lum matn doirasida yuzaga chiqmoqda. Matn ham o'z o'rnida badiiy rivoya va rasmiy xat shakli bilan munosabatga kirishmoqda. Natijada syujet liniyasidagi voqealar rivojida o'ziga xos kattaroq tugun paydo bo'ldi. Shu tariqa yozuvchi kompozitsiyaning tashqi shakllarini belgilaydi. Aynan syujetdagi bir nechta mayda tugunlar shu yerda kata muammoga aylanib, birinchi planga chiqmoqda hamda kompozitsiyaning keyingi ko'rinishida albatta direktor va ota-ona qatnashishi, voqealar mantiqiy rivojidan kelib chiqib, shart ekanligini talab etyapti.

Xulosa va takliflar. Aslida obrazni syujet tarkibiy qismlarining xronologik ketma-ketligidagi voqealar joylashuvi asosidagi tahlili oddiy bo'lib, bunda, asosan, obraz va syujetning yagona kompozitsiya hosil qilishi, aniqrog'i, o'zaro

mutanosibligiga ko'proq diqqat qilinadi. Ammo obraz va syujet aniq makon-zamonda yuzaga chiqishi undagi ma'lum davr ruhini ifodalashi, obrazlarni o'z zamonasi qoliplaridan chetga chiqishini ham taqazo etadi.

“Demak, yaratilayotgan badiiy asar, nutqiy qurilish, badiiy voqelik va ularning turli qismlarini o'zaro uyg'un hamda muvofiq munosabatlarda joylashtirilsa, asar kompozitsion jihatdan yetuk sanaladi. Ammo kompozitsiya yaratishni faqat shuni o'zidagina iborat deb bilsak, kompozitsiya shakliy unsuri degan yanglish fikr ham chiqib keladi. Kompozitsiya birinchi galda qism (nutqiy qurilish, badiiy voqelik)larining o'zaro munosabati, ya'ni asar mavzusi, g'oyasi, ular mohiyatida namoyon bo'ladigan ijtimoiy muammolarning o'zaro muvofiq kelishini ta'minlaydi. Demak, kompozitsiyada badiiylikning muhim sharti bo'lgan badiiy shakl va mazmun birligi namoyon bo'ladi”[2]. Ustozimizning mazkur mulohazasiga ko'ra, syujetni tashkil etuvchi voqea, hodisalar real borliqdagi dalillar bilan turlicha munosabatda bo'lishi mumkin. Bu esa romandagi obraz va kompozitsiya munosabatlariga ta'sir qiladi.

ADABIYOTLAR

1. To'xtaboev X. Sariq devni minib. Sarguzasht roman. – Toshkent: Yosh gvardiya, 1982. – 464-b.
2. Ikromxonova F.I. Kompozitsionnaya struktura istoricheskoy povesti Mirkarima Osima «Tumaris». Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. 2021. № 1 (447). Filologicheskie nauki. Vip. 123. – S. 55–60.
3. Quronov D. Adabiyotshunoslik nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018. 480-b.
4. Quronov D., Mamajonov Z., Sheralieva Z. Adabiyotshunoslik lug'ati. Qayta nashr. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 408 b.
5. Kurbanova M. (2022). Children's literature in the United States: genesis and development. A.Qodiriy Nomidagi Jizzax Davlat Pedagogika Instituti. <https://doi.org/http://doi.org/10.51348/tziuj>.
6. Kurbanova M. (2022). "Гекльберри Финн саргузаштлари" романидаги сюжет ва конфликт хақида баъзи мулоҳазалар.Хоразм Маъмун академияси.



Mexribon MAHMUDJONOVA,
Samarqand davlat chet tillar instituti o'qituvchisi
E-mail: mahmudjonova-a@samdchti.uz

SamDChTI dotsenti, f.f.n.O'.U.Usmonov taqrizi asosida

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA BIR VALENTLI SINTAKTIK BIRLIKLAR DISTRIBUTSIYASI

Annotatsiya

Mazkur maqola ingliz va o'zbek tillarida bir valentli sintaktik birliklarning gap tarkibidagi qurshovi, sintaktik o'rni va morfologik ifodalanishini o'rganishga bag'ishlangan. Unda ingliz va o'zbek tillarida bir xil sintaktik vazifada kelgan komponentlarning valentligi soni bir xil bo'lmasligi mumkinligi tahlil asosida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Valentlik, sintaktik qurilma, yunksion model, komponent model, noyadroviy predikativ aloqa.

DISTRIBUTION ON MONO-VALENCE SYNTACTIC UNITS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Annotation

The article focuses on the study of the distribution, syntactic position and morphological expression of univalent syntactic units in the sentence structure in the English and Uzbek languages. Based on the analysis, it was revealed that the number of valences of the components appearing in the same syntactic function in English and Uzbek languages may not be the same.

Key words: Valency, syntactic structure, junctional model, componential model, non-nuclear predicative connection.

РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ОДНОВАЛЕНТНЫХ СИНТАКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Статья посвящена изучению дистрибуции, синтаксического положения и морфологического выражения одновалентных синтаксических единиц в структуре предложения в английском и узбекском языках. На основе анализа было выявлено, что количество валентностей компонентов, появляющихся в одной и той же синтаксической функции в английском и узбекском языках, может быть неодинаковым.

Ключевые слова: Валентность, синтаксическая структура, юнкционная модель, компонентная модель, неядерная предикативная связь.

Kirish. Tilda doimiy o'zgarishlar bo'lgani kabi tilshunoslik fanida ham turli yondashuvlar, qarashlar va nazariyalar, biri ikkinchisini to'ldiradigan yoki qarshi chiqadigan fikrlar olg'a suriladi. Zero, muayyan qonuniyatlar qardosh va qardosh bo'lmaga tillararo farqlanadi. Shuningdek, har bir tilda umumiylik va xususiylik mavjud. Shu nuqtai nazardan qardosh bo'lmagan ingliz va o'zbek tillari gap qurilmasida hamda sintagmatik qatorda so'zlarning birikish usullarida farqli tomonlar kuzatiladi. Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillarida bir valentli sintaktik birliklarning distributsiyasini muhokama qilar ekanmiz, avvalo ularning gap tarkibidagi sintaktik vazifasi va o'rni haqida mulohaza qilishimiz hamda sintaktik valentlik haqida tilshunoslarning yondashuvlarini qisqacha bayon etib o'tishimiz lozim.

Dunyo tilshunosligida fonologik, leksik va semantik qatlamlar bilan bir qatorda sintaktik valentlik va sintaktik birliklarning semantikasini aniqlash, ularni tillararo qiyosiy tahlil qilish natijasida erishilgan yutuqlar badiiy tarjimada ham o'z samarasini bermoqda. Lingvistikada muhim ahamiyatga ega bo'lgan sintaktik sathda valentlik nazariyasiga turli xil yondashuvlar mavjud. Shu nuqtai nazardan tilshunoslikda yechimini kutayotgan muammolardan biri, ya'ni qardosh bo'lmagan tillar gap qurilmalarining paradigmatic va sintagmatik yo'nalishlarida valentlikni aniqlash, gaplarni sintaktik valentlik asosida tahlil qilish va sintaktik birliklarning semantikasini ochib berish kabi ustuvor yo'nalishlarda tadqiqotlar olib borilish ehtiyoji bor.

O'zbek tilshunosligida ham valentlik nazariyasi bo'yicha til sathlari doirasida tadqiqotlar, asosan, fe'ning leksik xususiyatlariga tayangan holda olib borilgan. Til birliklarining leksik va semantik valentligining o'rni va

ahamiyatini o'rganishda jiddiy yutuqlarga erishilgan bo'lsa-da, sintaktik sathda valentlik borasidagi monografik ishlar nisbatan kamchilikni tashkil qiladi. Shuningdek, gapni bo'laklarga ajratib tahlil qilish an'anaviy usuli o'zini to'liq oqlamayotganligi sababli sintaktik tahlilning yangicha usullaridan foydalanish zarurati mavjud. Mazkur tadqiqot ishida sintaktik sathda har qanday mustaqil so'z turkumi valentlikka ega bo'lishi mumkinligi haqidagi qarashning mohiyatini ingliz va o'zbek tillari gap tarkibini zamonaviy tadqiq metodlaridan komponentlarga va sintaksemalarga ajratish, transformatsiyaning turli xil usullaridan foydalanish orqali qiyoslab ochib berish dolzarb muammolar sirasiga kiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tilshunoslikda, ma'lumki, valentlik asosan fe'lga bog'lab o'rganiladi va fe'l gapda aktantlarni boshqarish xususiyatidan kelib chiqib nolga teng valentli, bir valentli, ikki valentli, uch va to'rt valentli fe'llar farqlanadi. L.Tenyerning mazkur verbosentrik nazariyasi asosida M.V.Vlavatskaya (2011) nemis tilidagi sintagmatik aloqalarni tadqiq qilgan [1]. O'tgan asrda yurtimiz tilshunoslaridan N.P.Bilimovich (1983) rus tilidagi fe'l valentligining xususiyatlari borasida tadqiqot olib borgan bo'lsa [2], yangi avlod tilshunoslaridan Sh.A.Ganiyeva (2016) o'zbek tilidagi frazeologizmlar valentligini aniqlash borasida bir qator ishlarni amalga oshirgan. Bu kabi ishlarda asosiy e'tibor leksik-semantik valentlikka qaratilgan [3].

R.M.Asadovning (2014) sintaktik valentlikka yondashuviga binoan gap qurilmasida nafaqat fe'l, balki har qanday sintaktik birlik sintaktik valentlika ega bo'la oladi. Bunda sintaktik valentlik sintaktik aloqa asosida aniqlanadi, ya'ni gap bo'lagi nechta sintaktik aloqaga kirishsa, shuncha

sintaktik valentlika ega bo'ladi Mazkur maqola gap qurilmasida sintaktik birliklarning differensial sintaktik, sintaktik-semantik belgilarini va muayyan sintaktik aloqalar asosida boshqa sintaksemalar bilan birikish imkoniyatlarini aniqlashga e'tibor qaratilgan. Sintaktik tahlildagi an'anaviy gap bo'laklariga ajratib tahlil qilish o'zini to'liq oqlamayotganligi sababli mazkur tadqiqot ishida sintaktik tahlilning yangicha usullaridan, ya'ni komponentlarga va sintaksemalarga ajratib tahlil qilish metodidan foydalanildi. Komponentlarga ajratib tahlil qilishda valentli elementlar gaplarning tashqi qurilmasini tashkil qiladi. Sintaksemalarga ajratib tahlil qilishda esa valentli elementlar gaplarning ichki qurilmasini qamrab oladi [4]. Shunga o'xshash yondashuvni nemis tilshunoslarining ot va sifat valentligi borasidagi ishlarida (Institut für Deutsche Sprache 2018) kuzatishimiz mumkin [5]. Xususan Malchukov va Komrielarning (2015) izlanishlari e'tiborga molik [6].

Tadqiqot metodologiyasi. Gap qurilmasida bir valentli yoki monovalentli sintaktik birliklar bitta sintaktik munosabatga kirishib, yadro predikativ, noyadroviy predikativ yoki subordinativ aloqalar asosida voqelanadi. Mazkur holat qardosh bo'lmagan ingliz va o'zbek tillarida o'xshash bo'lsa-da, ularning ifodalanish usullari, morfologik xususiyatlari bir-biridan farq qiladi.

Tahlil va natijalar. Ingliz tilida yadro predikativ aloqa bazasida faollashgan bir valentli elementlar yadro predikatlanuvchi (NP1) va yadro predikatlovchi (NP2) komponentlar o'rnida bosh kelishikdagi ot yoki olmosh, so'f fe'l, fe'lning infinitiv yoki gerundiy shakli, son, ravish va sifat bilan ifodalanishi mumkin. O'zbek tilida NP1 va NP2 vazifasidagi monovalentli komponentlarning morfologik ifodalanishi ingliz tilidagidek bo'lishi bilan bir qatorda quyidagi farqli tomonlari mavjud: yadro predikatlanuvchi komponent o'rnida ot egalik affiksini, yadro predikatlovchi komponent o'rnida ot jo'nalish yoki o'rin-payt kelishigi, fe'l shaxs-son qo'shimchalarini olib ifodalanishi mumkin. Bunday

Yu.M.1	
Walter's death had been a shock to her (SM, 202).	ND . NP1 . NP2 . ND K.M.1 Sps S cS prPnob

Mazkur gap qurilmasida har bir sintaktik birlik bir valentli komponent hisoblanadi, chunki ular bittadan sintaktik aloqaga kirishgan. Yadro komponentlar – yadro predikativ 1 (NP1 – ega) o'rnida kelgan death, yadro predikativ 2 (NP2) o'rnida kelgan had been a shock sintaktik birliklar o'zaro yadro predikativ aloqa asosida bog'lanadi. Noyadroviy tobe (ND) komponent o'rnida kelgan sintaktik birliklar Walter's va to her ham bir valentli komponentlar bo'lib, yadro predikativ 1 (NP1) – death va yadro predikativ 2 (NP2) – had been a shock sintaktik birliklar bilan subordinativ aloqa asosida bog'langan. Yadro predikativ 1 (NP1) va yadro predikativ 2 (NP2) o'rnida kelgan sintaktik birliklar tobe komponentlarga nisbatan hokim yoki tayanch komponentlar hisoblanadi.

Tahlil qilingan gapning komponent modeli quyidagicha ifodalanadi: ND o'rnida kelgan sintaktik birlik Walter's – (Sps) qaratqich kelishikdagi ot bilan, NP1 o'rnidagi death – (S) bosh kelishikdagi ot, NP2 o'rnidagi had been a shock – (cS) bog'lama fe'l va ot, ND o'rnidagi to her – (prPnob) predlog va ob'ekt kelishigidagi kishilik olmoshi bilan ifodalangan.

Quyida keltirilgan misoldagi noyadroviy tobe komponentlarni tushirib qoldirish transformatsiya yordamida aniqlash mumkin:

Walter's death had been a shock to her → ...death had been a shock... . Noyadroviy tobe komponentlarni tushirib qoldirsak ham, gapning asosiy mazmuni saqlanadi. Biroq, yadro komponentlarni tushirib bo'lmaydi:

Walter's death had been a shock to her → Walter's ... had been a shock to her. → Walter's death ... to her.

holat o'zbek tilining flektiv tizimli tillar turkumiga kirishi bilan dalillanadi.

Monovalentli sintaktik birliklar subordinativ aloqa asosida noyadroviy tobe (ND) komponent o'rnida kelib yadro komponentga yoki boshqa bir tobe komponentga bog'lanadi. Bir valentli tobe komponentlar ingliz tilida bosh kelishikdagi ot, obyekt kelishikdagi olmosh, predlogli birikmalar, sifat va ravishlar yordamida voqelansa, o'zbek tilida so'z turkumlari barcha kelishik shakllarida kelishi, otlashgan so'zlar bilan ifodalanishi ko'zga tashlanadi. Ingliz tili flektiv tillar tizimiga mansub bo'lib, so'zlarning sintaktik munosabatga kirishida asosiy vosita predloglar hisoblanadi. Shu bois noyadroviy tobe sintaktik birlik vazifasidagi bir valentli elementlar aksariyat hollarda predlogli birikmalar qurshovida faollashadi. O'zbek tilidagi tobe komponentlar qo'shimcha morfemalar vositasida, ya'ni morfologik usulda birikma hosil qiladi.

Гапнинг синтактик таҳлилига тилшуносларнинг турлича ёндашувлари ҳосиласини ҳулоса қилиб айтганда, ҳар бир гап бўлагининг морфологик ва синтактик хусусиятларини ўрганиш жараёнида, уларнинг қандай сўз туркуми билан ифодаланиши, лексик бирикларнинг қандай шаклда бўлиши ва қандай синтактик алоқа асосида бошқа синтактик бириклар билан боғланиши инобатга олиниши зарурдир деган фикрдамиз.

«Bir valentli komponentlarning gapdagi sintaktik o'rni» deb nomlanib, unda badiiy adabiyotlardan yig'ilgan misollar asosida bir valentli komponentlar gap qurilmasida quyidagi sintaktik o'rinlarda kela olishi aniqlangan: 1. Yadro komponentlar (NP1· NP2 – ega va kesim) o'rnida kelgan bir valentli sintaktik birliklar; 2. Noyadroviy tobe (ND – ikkinchi darajali bo'lak) komponent o'rnida kelgan bir valentli sintaktik birliklar.

Quyidagi misol orqali har uchala sintaktik o'rinda kelgan bir valentli sintaktik birliklarni yunksion va komponent modellar asosida tahlil qilamiz:

Transformatsiya hosilasidan ko'rinib turibdiki, yadro komponentlar tushirib qoldirilsa, gap mazmuni tushunarsiz bo'lib qoladi. Shuningdek, mazkur bo'limda tobe komponentlarning nafaqat hokim bo'laklarga, balki ikkinchi bir tobe bo'lakka nisbatan ham subordinativ aloqa asosida bog'lanishini tahlil qildik.

Xulosa. O'z o'rnida shuni aytish mumkinki, ingliz va o'zbek tillarida aynan bir xil sintaktik vazifada kelgan komponentlarning sintaktik valentliklari soni har doim ham bir xil bo'lavermaydi. Bunday nomutanosiblik ingliz va o'zbek tillarining qardosh bo'lmagan tillar oilasiga va turli tizimli tillar turkumiga mansubligi bilan asoslanadi.

Mazkur tadqiqot sintaktik valentlikning sintaktik sathda semantik voqelanishiga bag'ishlangan bo'lib, unda bir valentli komponentlarning gap tarkibidagi sintaktik o'rni, sintaktik belgilarining sintagmatik tabiati va ular vositasida ifodalangan sintaksemalar paradigmikasi qiyosiy-chog'ishtirma jihatdan komponentlarga va sintaksemalarga ajratib tahlil qilish orqali o'rganildi. Юқорида келтирилган фикрлардан келиб чиқиб, шундай ҳулосаларга келиш мумкин: Турли тизимли тиллар системасини қиссий ўрганиш бир томонлама бўлса, иккинчи томони эса соф назарий лингвистик соҳасини қамраб олиш билан бирга амалий-услубий мақсадни ҳам ўз ичига олади ҳамда тадқиқот жараёнида назария билан амалиёт ўртасида яқин боғланишни вужудга келтиради, айниқса, турли тизимли тилларни ўрганишда она тили билан чет тили ўртасидаги ўхшашлик ва ноўхшашлик томонларини инвентаризация қилиш чет тилини чуқурроқ ўрганишга ва тушунишга

катта имконият яратади. Тилларни қиёсий ўрганишда тиллараро алоқаларини, уларнинг қардошлиги ва қардош бундай ёндашув методи тил ривожланишида, бўлмаган даражаларини атрофлича ўрганишга имконият қиёсланаётган тиллар бир-бирини бойитишда, ҳамда яратади.

ADABIYOTLAR

1. Влавацкая М.В. Теория валентности как интерпретации синтагматических связей слов в немецком языкознании // Сборник материалов 2-й международной научно-методической конференции «Межкультурная коммуникация: лингвистические и лингводидактические аспекты». – Новосибирск, 20-21 апреля 2011г. Новосибирск: НГТУ, 2011.– С.111-120.
2. Билимович Н.П. Лексико-семантическая субъектная валентность бесприваочных глаголов перемещения в современном русском языке (на материале научного стиля) // Функция и семантика лингвистических единиц, сборник научных трудов.– Ташкент: ТашГПИ, 1983.– С.106-108.
3. Ганиева Ш.А. Темпоральная валентность фразеологизмов узбекского языка // Ученый XXI века. – Йошкар-Ола, 2016. – № 3-4. – С.19-21.
4. Asadov Rustam Muminovich. Syntaxemes expressed by bivalence components / Grein, Marion Neue methodische Ansätze im DaFUnterricht am Beispiel Usbekistans. Band 2. Mainz: Salonlöwe Edition Wissenschaft. 2014. – P.109-123. Paperback. ISBN: 978-3-944571-12-6.
5. Deutsches Institut für Sprachwissenschaft: <https://grammis.ids-mannheim.de/systematische-grammatik/4537> [12.12.2022]
6. Malcukov, Andrej & Comrie, Bernarnd (eds) (2015). Valency in the World's Languages. Berlin: De Gruyter Mouton.



Umida MUMINOVA,
Termiz davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi
E-mail: avazberdiyevismoil@gmail.com

TDO‘TAU professori, f.f.d B.B. Abdushukurov taqrizi asosida

PHYTONYMS IN THE WORK "MAHBUB UL-KULUB"

Annotation

In this article, which language (genealogy) of plant names used in the works of Alisher Navoi belong to, that is, several words are used to name the same plant, words expressing new concepts are formed on the basis of phytonyms, "Mahbub ul -kulub" is used to study lexemes with the word "plant" divided into lexical-semantic groups.

Key words: "Mahbub ul-Kulub", plant, genealogical, phytonym, sema, lexeme semantic.

ФИТОНИМЫ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «МАХБУБ УЛЬ-КУЛУБ»

Аннотация

В данной статье, к какому языку (генеалогии) названий растений, используемых в произведениях Алишера Навои, относятся, то есть для названия одного и того же растения используется несколько слов, на основе фитонимов образуются слова, выражающие новые понятия, «Махбуб ул «qulub» используется для изучения лексем со словом «растение», разделенных на лексико-семантические группы.

Ключевые слова: «Махбуб уль-Кулуб», растение, родословная, фитоним, сема, семантика лексемы.

“MAHBUB UL-QULUB” ASARIDAGI FITONIMLAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada Alisher Navoiy asarlarida qo‘llangan o‘simlik nomlarining qaysi tilga mansubligi (genealogiyasi), ya‘ni bir xil o‘simlikni nomlash uchun bir necha so‘zlardan foydalanilgan, fitonimlar zaminida yangi tushunchalar ifodalovchi so‘zlar hosil qilinishi, “Mahbub ul-qulub” da qo‘llangan “o‘simlik” semali leksemalarni leksik-semantik guruhlarga ajratib o‘rganish ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: “Mahbub ul-qulub”, o‘simlik, genealogiy, fitonim, sema, leksema semantik.

Kirish. O‘simlik nomlari har bir xalq tilida ma‘lum qatlamni tashkil qiladi. O‘simlik nomlarida shu xalq yashab kelgan tarixiy-geografik hududga va iqlimga mos keluvchi nabotot olami ko‘lami ham namoyon bo‘ladi.

Tadqiqotchi M.Usmonova mutafakkir asarlaridagi fitonimlar xususida shunday yozadi: Alisher Navoiy asarlari tilida Navoiy qo‘llagan o‘simliklarga oid 300 dan ortiq so‘zlar mavjudligi aniqlandi. Ular mevali va mevasiz daraxtlar va ularning mevalari nomlari, gullar, sabzavotlar, maysa-o‘tlar nomlari va ularga aloqador bo‘lgan so‘zlardir. Alisher Navoiy asarlarida qo‘llangan o‘simlik nomlarining qaysi tilga mansubligi (ya‘ni geneologik) jihatdan bizning o‘rganishimiz quyidagi natijalarni berdi: umumturkiy va o‘zbekcha so‘zlar – 34 ta, arabcha so‘zlar – 53 ta, fors-tojikcha so‘zlar – 204 ta. Bundan tashqari, arabcha-forscha va forscha-turkiycha aralash tarkibli 14 ta so‘z mavjudligi qayd qilindi[1].

Alisher Navoiy asoslagan til turli-tuman turkiy urug‘ va qabilalar til xususiyatlarini o‘zida birlashtirgan, tarixiy-geografik, ijtimoiy-siyosiy sharoitlar tufayli boshqa tillardan so‘z o‘zlashtirgan, badiiyati yuksak til sanaladi. Bunday boylik shoir asarlari lug‘at tarkibida, xususan, o‘simliklar olamiga mansub leksik fondida namoyon bo‘ladi. Ya‘ni bir xil o‘simlikni nomlash uchun bir necha so‘zlardan foydalanilgan, fitonimlar zaminida yangi tushunchalarni ifodalovchi so‘zlar hosil qilingan.

Tahlil va natijalar “Mahbub ul-qulub”da qo‘llangan «o‘simlik» semali leksemalarni quyidagi leksik-semantik guruhlarga ajratib o‘rganish maqsadga muvofiq:

1. Daraxt nomlari: *meva, samar-* «meva»; *samara* - «meva», *bar* - «meva», *fākiha* - «meva», *daraxt, yig‘ach, shajar* - «daraxt», *ashjar* - «daraxtlar», *yafraq, barg, anār, pista, üzüm, sarv, tal, chinār.*

2. Gul nomlari: *čaman, bāğ, bāğāt, ravza, bostān, čečäk, gul, nargis, ğunča, lāla, nilufar, savsan, saman.*

3. Donli ekinlar nomlari: *ekin, mazra* - «ekinzor», *kök, tuxm, dāna, buğday, tariq, arpa, afyun* - “ko‘knori”, *banj* - “nasha”;

5. Sabzavotlar nomlari: *sabza, pāliz, rayhān, karam, tarra* - “sabzavotlar”.

Ma‘lumki, boshqa so‘zlardan farqli o‘laroq, o‘simlik nomida shu o‘simlikning «tupi» tushunchasi ham, «mevasi» tushunchasi ham, «guli» tushunchasi ham ifodalanadi. Uning «tupi» yoki «mevasi», yoki «guli» ma‘nosida ekanligi nutqiy birlikdan (kontekstdan) anglashiladi. Chunonchi, Navoiy asarlari tilida **gul** shu ma‘nodagi yagona so‘z emas, «gul» ma‘nosini umumturkiy **čečäk** so‘zli ham ifodalagan: *Quyaš bilā abri bahārdek qara tufraqdīn gullar ačar* (MQ,10); *Yafraqni ipāk qilur, čečäk bargini bāl* (MQ,77). **Čečäk**ni ilk bor Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostonida, **gul** (DTS,195) o‘zlashmasini esa dastlab Ahmad Yugnakiyning “Hibatul haqoyiq” asarida uchratamiz: *yelik kulmuz o‘ynar chechaklar uzra* - yovvoyi echki va takalar chechaklar uzra o‘ynar (DTS,143). Shuningdek, ob‘ekt qilib olingan manbada **gulning** grammatik ko‘plik («gullar») ma‘nosida turkiy **čaman** (MQ,29), arabcha **ağlāl** (MQ,28), fors-tojikcha **gulistān** (MQ,6), **gulšan** (MQ,44), **bostān** (MQ,7) istilohlari ham qo‘llangan.

“Mahbubu ul-qulub” asari tilida gul turlarini ifodalovchi bir nechta so‘z mavjud. Ularning barchasi fors-tojik tiliga mansub so‘zlar bo‘lib chiqdi.

1. **Lāla** so‘zi hozirgi o‘zbek tilidagidek gul turini ifodalagan: *Yel āğārči lāla tājīn učurğay* (MQ,62)

2. **Nargis** hozirgi o‘zbek tilida «oq yoki sariq gulli ko‘p yillik o‘t va uning chiroyli guli» (O‘TIL,III,17)

ma'nosidagi o'simlikni anglatish uchun qo'llanadi: *Nargisedürki, davrân çamaniğa köz salmaydur* (MQ,60).

3. **Nilufar** xuddi hozirgi o'zbek tilidagidek, «suvda o'sadigan ko'kimtir yoki sariq rangli gul»ni ifodalaydi: *Azamati bâğida sipehri davvâr bir nilufardin kam* (MQ,6).

4. **Savsan** hozirgi o'zbek tilidagi *gulsapsar* o'rnida qo'llangan: *...ağzi sadaf ağzidek va tili savsan tilidek quruğay* (MQ,23).

O'simliklar olamining bir turkumini umumiy tarzda ifodalovchi daraxt va uning tushunchasini anglatuvchi so'zlar o'rganilayotgan asarda quyidagi tarzda aks etgan.

Yiğaç «daraxt – tana qo'yib, shox va novdalar chiqarib o'sadigan ko'p yillik o'simlik» ma'nosida: *Mevasiz yiğaç hamānu otun hamān* (MQ,59). Turkiy atama birinchi marta XI asr yodgorliklari, jumladan, Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» dostonida qayd etilgan: *uquşsuz kişi ol yemişsiz yiğaç* – bilimsiz kishi mevasiz daraxt kabidir (DTS,265).

Şajar «daraxt va «nihol» ma'nosida: *Va bu şirin meva valāyat bâği şajarasidin bolğay* (MQ,49). Mazkur arabcha o'zlashma asarda ko'chma ma'nolarda ham qo'llangan, «kelishgan qad-qomat», «meva, hosil, samara» ma'nolarida ishlatilgan: *Insāniyat bâğinin dīlpisandraq şajari ehsāndur* (MQ,57).

Daraxt: *...oti kalim daraxtinin nori isti'ali* (MQ,6). Bu fors-tojikcha istilohning grammatik ko'pligi ma'nosida **aşjar** atamasi istifoda qilingan: *Aşjarinin har biri çarxi axzar* (MQ,29). «Devon»da «daraxt» guruhida tog' daraxtlarining nomlari alohida izohlangan. Tur nomini ifodalovchi so'zlar jins nomini ifodalovchi so'z bilan mantiqiysemantik jihatdan aloqaga kirishgan hamda gipo-giperonimik paradigmani hosil qilgan. «Daraxt» ma'nosi Sayram (Ispijoblik)liklar tilida **a:vun** (I,74) bilan ifodalangan. O'g'uz va arg'ularda **urg'a** «katta daraxt» ma'nosida qo'llangan (I,103). Qomusda «tog' daraxtlarining biri» deb izohlangan so'zlar sezilarli miqdorni tashkil etadi. Tog' daraxtlaridan, jumladan, **kjrt** (I,233), **uch** (I,44) kabi daraxtlardan qalam, kamon, qamchin va hassa yasashda foydalanilgan. Shuningdek, bu guruh **şjzgin** «rangi qora, tikanli bir tog' daraxti» (I,295) va **qaraqan** «bir xil tog' daraxti» (I,299), **chävji** «tog'larda o'sadigan, tanasi, shoxlari, mevasi qizil, achchiq doni bor bir daraxt» (I,283) kabi leksemalarni ham qamrab oladi[3]

Arabcha **naxl** «ko'chat, yosh daraxt» semasida keltirilgan: *...xirad naxlin fāsīd xayāl samumī bilā qurutma* (MQ,91).

Tadqiq qilinayotgan manbada mevali daraxt nomlari ham ko'zga tashlanadi. Masalan, **anār** «anor», «qizil gullaydigan daraxt va uning mevasi» ma'nosida keladi: *Öz ilidā bir anār bolsa bilmāski, neçā parda va neçā xānasī bar va har parda va har xānasida neçā dānasī bar* (MQ,26).

Anor O'rta Osiyoda miloddan avvalgi III-VI asrlardan boshlab o'stirila boshlangan. Hozirgi o'zbek tilida keng qo'llaniladigan *anor* so'zi turkiy tilga fors tilidan o'zlashgan. Birinchi marta uyg'ur yozuvidagi turkiy matnlarda «nar» shaklida qayd etilgan. XIV-XV asr o'zbek tilidagi yozma yodgorliklarida, xususan, Navoiy asarlarida «nor», «anor» shaklida uchraydi.

Umumiy leksikologiya bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda bu so'zni oromiy yoki sanskrit tillaridan eroniy tillariga o'tganligi haqidagi fikrlar mavjud. Forsiy va turkiy tillaridagi lug'atlarda «nor» so'zi «anor» so'zining soddalashtirilgan shakli sifatida izohlanadi. Forsiy va turkiy tillarida «nor» so'zi XV asrgacha faol ishlatilgan. XV asrdan boshlab «anor» asosiy so'zga, qadimiy shakl «nor» varianti esa ikkinchi darajaliga aylangan[6].

Asarda **pista** «janub tog'larida o'sadigan past bo'yli daraxt va uning mevasi» (O'TIL,III,266) ma'nosini anglatadi: *Uşaqar işi nimā bolmas, pista qabuği kemā bolmas* (MQ,91).

Pista – mevaning forscha nomi; bu so'z arabcha *fustuq/fustaq*. XIV asr boshidan boshlab *pista* so'zi yozma yozuvlarda uchraydi. *Pista* so'zi boshqa tillarga turli shakllarda qabul qilingan. Ba'zi tadqiqotchilar bu so'zni asl yunonchaga bog'lab, uni yunoncha *pissa, pitta* (qatron)dan desalar, boshqalari buni forscha *piste, pista* bilan bog'laydilar. Fikrimizcha, bu so'zning xalqaro lotincha nomi *piste* forschaning olingan. Navoiy asarlarida *pista* so'zi ko'p ishlatilgan[6].

Hozirgi o'zbek tilidagi fors-tojikcha **meva** so'zi shoir asarlarida bor, lekin bu so'z ma'nosi uchun boshqa bir necha so'zlar ham qo'llangan:

«Mahbub ul-qulub» asarida «daraxt mevasi, hosili» ma'nosini bir necha fitonimlar bildirgan:

Fors-tojikcha **meva**: *Va bu şirin meva valāyat bâği şajarasidin bolğay* (MQ,49). Qadimda mazkur sema **yemiş** so'zi orqali ifolaningini X asr yodnomasi sanalgan «Oltun yorug'» asaridan bilib olish mumkin: *...bimba atliğ yemiş teg* – bimba nomli meva kabi (DTS,255).

Fors-tojikcha **bār** – «meva, hosil»: *...dānāsī durri saādāt bār bergāy va tuxm saçīb, anjumī uluvvi rif'at tergāy* (MQ,29).

Fors-tojikcha **fākiha** – «meva, hosil»: *...bu laziz fākiha hidāyat şajarasinin samarasī bolğay* (MQ,49).

Arabcha **samar** – «meva, hosil»: *Saxāvat insāniyat bâğinin barvar şajaridur, balki ul şajarinin mufid samaridur* (MQ,59). Bu so'zning «natija, foyda» ma'nosi ham mavjud: *...şoxi istiğnā va hurmat samar keltürür* (MQ,59).

Arabcha **samara** – «meva, hosil»: *...hidāyat şajarasinin samarasī bolğay* (MQ,49).

Navoiy asarlaridagi o'simliklar olamini umumiy qilib atovchi birliklar va ekinlarning urug'i, doni, boshog'i tushunchalarini bildiruvchi so'zlar mavjud. Buni tadqiq qilinayotgan asar tilida ham ko'rish mumkin:

Qamğaq – «o'simlik» (umumiy nom o'rnida) ma'nosida: *Yengillik fartidin barbād erür qamğaq yafrağī* (MQ,62).

Nabāt – «giyoh, o't-o'lan» ma'nosida: *Bu keltürgän nabāt gazak üçün uşalīb* (MQ,13).

Dāna – «urug', don» ma'nosida: *Dehqānkī, dāna saçar, yerni yarmaq bilā rizq yolın açar* (MQ,29). Ushbu fitonim ko'chma ma'noda «tish donasi»ni ifodalagan: *...başī köksigā tüşüb, ağzi huqqasidin dānalari tükülüb* (MQ,86).

Tuxm – «o'simlik urug'i» ma'nosida: *...dānāsī durri saādāt bār bergāy va tuxm saçīb, anjumī uluvvi rif'at tergāy* (MQ,29). Bu so'z «yaxshilik urug'i», «nasl urug'i, avlod» ma'nolarida ham qo'llangan: *Yaxşiliq tuxmin saçğilkim, budur dehqānğa söz* (MQ,83); *...bu birin saçmaqdin naslin tuxmin qurutma* (MQ,90).

Alisher Navoiy asarlari tilida gul, mevali va mevasiz daraxt, sabzavotlar nomlari boshqa so'zlar qatori, she'riy va nasriy asarlarning mazmun va badiiy talabiga ko'ra ishlatilgan leksemalar hisoblanadi. Shuning uchun bunday fitonimlar terminologik ma'nosidan (nom bo'lishdan) tashqari umumiste'mol so'z sifatida ko'chma ma'nolarni ifodalash uchun ham xizmat qilgan.

Xulosa va takliflar. Mevali daraxt nomlari semantikasida o'ziga xoslik bor: bir mevali daraxtning nomi shu meva daraxtining o'zi ma'nosini ham, uning mevasi ma'nosini ham, tanasi (yog'ochi) ma'nosini ham anglataveradi. Bu uch ma'noni ko'chma ma'nolar deb bo'lmaydi, chunki biri ikkinchisidan o'sib chiqmagan; ma'nodosh so'zlar deb ham bo'lmaydi, chunki ular bir tushunchaning turli ma'no qirralarini ko'rsatuvchi so'zlar emas.

Shartli qisqartmalar

DTS – Древнетюркский словарь. –Л.: Наука, 1969. –676 с.

ESTYA – 1) Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. -М.:Наука, 1974. -767 с.

MQ – Mahmud Qoshg'ariy. Devonu lug'otit turk / Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M. Mutallibov. I-III. –Т.: Fan, 1960-1963.

MQ – Navoiy. Mahbub ul—qulub. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. Ÿn to'rtinchi tom. – Toshkent: Fan, 1998.

O'TIL – O'zbek tilining izohli lug'ati. I-V. -Т.: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi, 2006-2008.

ADABIYOTLAR

1. Усмонова М. Алишер Навоий асарларидаги фитонимларнинг лексик-семантик ва стилистик хусусиятлари. Филол. фан. бўй. фалс. докт. ... дисс. – Тошкент, 2022. – Б.36.
2. Бафоев Б. Алишер Навоий асарларида мева номлари//Ўзбек тили ва адабиёти. -Тошкент, 1991. -№2, - Б.8-13;
3. Неъматова Г.Ў. Ўзбек тилида ўсимлик номлари: тизими, бадий қўлланиши: Филол. фан. ном... дисс. автореф. – Т.,1998;
4. Пазлитдинова Н. Ўзбек тили фитонимларининг лексик-семантик хусусиятлари. Филол. фан. бўй. фалс. докт дисс.автореф. –Ф., 2018.
5. Розикова Г. Махмуд Кошғарий «Девону луғотит турк» асаридаги от лексемаларнинг семантик, функционал ва услубий хусусиятлари. Филол. фан. док. дисс. –Фарғона, 2021. –Б.116.
6. Усмонова М. Алишер Навоий асарларидаги фитонимларнинг лексик-семантик ва стилистик хусусиятлари. Филол. фан. бўй. фалс. докт. ... дисс. – Тошкент, 2022. – 173б.
7. Борисов В.В. Аббревиация и акронимия. Военные и научно-технические сокращения в иностранных языках. М., 1972. С. 112.
8. Санников В.З. О русских графических сокращениях/ В.З Санников // О современной русской орфографии. М., - 1964.. 75-77с.

Dilnoza NURULLAYEVA,

O'zbekiston Davlat jahon tillari universiteti o'qituvchisi

E-mail: nurullayevad9@gmail.com

O'zbekiston Davlat jahon tillari universiteti dotsenti, f.f.d. M.R.Galiev taqrizi asosida

MADANIY QADRIYATLARNING VOQELANISHI (GO'ZALLIK KONSEPTI ASOSIDA)

Аннотация

Ushbu maqolada madaniyat va qadriyat tushunchalarining uzviy bog'lanilganligi va tahlili, ushbu tushunchalar lingvomadaniyatshunoslik sohasida "madaniy qadriyat" tushunchasi sifatida tutgan o'rni, "madaniy qadriyat" va "madaniy konsept" tushunchasining tilshunoslar tomonidan o'rganilganlik holati tahlil qilingan. Maqola, shuningdek, o'z ichiga go'zallik madaniy konseptining qimmatbaho toshlar va metallar orqali o'zbek tilida verbalashuvi tadqiqot predmeti ostida o'rganilib chiqildi.

Kalit so'zlar: Madaniyat, qadriyat, lingvomadaniyatshunoslik, madaniy qadriyat, konsept, madaniy konsept, go'zallik, qimmatbaho toshlar va metallar.

VERBALIZATION OF CULTURAL VALUES (BASED ON THE CONCEPT OF VALUE)

Annotation

This article explores the interlink between the notions of culture and value and their analysis, the position of this notions in Cultural linguistics as "cultural value", as well as the state of investigation of the notions "cultural value" and "cultural concept" by scientists is pointed under discussion in the article. Furthermore, the article covers the verbalization of the cultural concept of beauty through precious stones and metals as its object of study.

Key words: Culture, value, Cultural linguistics, cultural value, concept, cultural concept, beauty, precious stones and metals.

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ (НА ОСНОВЕ ПОНЯТИЯ ЦЕННОСТИ)

Аннотация

В данной статье проводится анализ понятий культура и ценность и их неотъемлемый связи, роль этих понятий как понятия «культурная ценность» в области лингвокультурологии, а также состояние изученности лингвистами понятия «культурная ценность» и «культурный концепт». В статью также включено исследование вербализации культурной концепции красоты через драгоценные камни и металлы в узбекском языке.

Ключевые слова: Культура, ценность, лингвокультурология, культурная ценность, концепт, культурный концепт, красота, драгоценные камни и металлы.

Kirish. Dunyoda har bir xalq o'zining madaniy qadriyatlarini bilan ajralib turadi. Madaniy qadriyatlar bu moddiy va nomoddiy predmetlar, badiiy va mulkiy xususiyatga ega bo'lgan san'at asarlari yig'indisidir. Ular inson ongiga estetik ta'sir ko'rsatadi, insonning etnik kelib chiqishi va umumsotsial madaniy qarashlarining yig'indisi hisoblanadi. Madaniy qadriyatlarga etnik birliklarning e'tiqodlari, xalqlarning urf-odatlarini, din, til, kiyim-kechak va turmush tarzining o'ziga xos xususiyatlari, go'yalar va hakoazolalar kiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Madaniyat va qadriyat tushunchalari bir biriga uzviy bog'liq va keng qamrovli tushunchalardir. Quyida biz ularga alohida to'xtalib o'tamiz.

Madaniyat – jamiyat, inson ijodiy kuch va qobiliyatlari tarixiy taraqqiyotining muayyan darajasi. Kishilar hayoti va faoliyatining turli ko'rinishlarida, shuningdek, ular yaratadigan moddiy va ma'naviy boyliklarda ifodalanadi [1].

Madvaliyev A. tahriri ostida yozilgan "O'zbek tilining izohli lug'ati" da "madaniyat" tushunchasiga quyidagi izoh beriladi:

Madaniyat (arabcha sivilizatsiya)

1. Jamiyatning ishlab chiqarish, ijtimoiy, ma'naviy-ma'rifiy hayotida qo'lga kiritgan yutuqlari majmui.
2. Biror ijtimoiy guruh, sinf yoki xalqning ma'lum davrda qo'lga kiritgan shunday yutuqlari darajasi.
3. O'qimishlilik, ta'lim-tarbiya ko'rganlik, ziyolilik, ma'rifat.
4. Madaniyatli shaxs talablariga javob beruvchi sharoit.
5. Q.x. (o'simlik yoki ekin turlarini) yetkazish, o'stirish, yetishtirish.

O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasida, "qadriyat" tushunchasi aksiologik kategoriyaligi ta'kidlab o'tilgan va, "qadriyat" tushunchasiga quyidagicha izoh berilgan:

"Qadriyat-voqelikdagi muayyan hodisalarning umum insoniy, ijtimoiy axloqiy, madaniy ma'naviy ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llanadigan tushuncha. Inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan barcha narsalar, masalan, erkinlik, tinchlik, adolat, ijtimoiy tenglik, ma'rifat, haqiqat, yaxshilik, go'zallik, moddiy va ma'naviy boyliklar, an'ana, urf-odat va boshqalar qadriyat hisoblanadi."

Madaniy qadriyat tushunchasi falsafa, madaniyatshunoslik, sotsiologiya fanlari tarkibida o'rganilbina qolmay, tilshunoslik ilmi doirasida, xususan, madaniy tilshunoslik fanida ham tadqiqot obyekti bo'lib hisoblanadi. Qadriyatning turli ijtimoiy sohalarida o'rganilish holati mavjudligini O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasida ham ta'kidlangan: "Ijtimoiy fanlarning qaysi sohasida qadriyatga doir tadqiqot olib borilgan bo'lsa, bu tushunchaga shu jihatdan ta'rif berishga intilishgan."

Madvaliyev A. tahriri ostida yozilgan "O'zbek tilining izohli lug'ati"da "qadriyat" tushunchasiga quyidagi izoh beriladi:

Qadriyat (arabcha qiymat, ahamiyat; qimmatbaho buyumlar; xalq boyligi) Voqelikdagi muayyan hodisalarning umuminsoniy, ijtimoiy-ahloqiy, madaniy, ma'naviy ahamiyatini ko'rsatish uchun ishlatiladigan tushuncha. Inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan barcha tushunchalar, mas., erkinlik, tinchlik, adolat, ma'rifat, haqiqat, yaxshilik, moddiy va ma'naviy boyliklar va b. qadriyat hisoblanadi.

Lingvistika, xususan lingvomadaniyatshunoslik sohasida madaniy qadriyat iborasiga turli xil qarash bor bo'lib, bu ibora bo'yicha quyidagi olimlar o'z ilmiy qarashlarini bayon etishgan: N.F.Aliferenko, Heidegger, D.Lixachov, R.D' Andrade, V.A.Maslova, YuS.Stepanov, N.D.Arutyunova va boshqalar. O'zbek olimlari D.U.Ashurova, M.R. Galiyeva, R.U. Majidova kabi olimlar ham bu iboraga o'z ilmiy qarashlarini bayon qilishgan.

V.I.Karasik Lingvomadaniy jihatdan qadriyatlarini o'rganish aksiologik tilshunoslikning predmeti ekanligini, qadriyatlar yaxshi(musbat) va yomon (manfiy) juftliklardan tashkil topgani va bu qarshda qadriyatlar va antiqadriyatlar qarama-qarshiligi mavjud ekanligini ta'kidlaydi. V.I.Karasik qadriyatlar haqida so'z ketkanda quyidagi qadriyat mezonlari va shu mezonlarga kiruvchi qadriyat turlarini ishlab chiqqan:

Asosan shaxsiy va jamoat manfaati nisbatini aks ettiruvchi aksiologik mazmunga ko'ra: axloqiy va utilitar qadriyatlar;

hayotiy ko'rsatmalarning mohiyatini tavsiflovchi funksiyasiga ko'ra: hayotiy va ma'naviy qadriyatlar;

bir xil motivatsion qarashlarga ega bo'lgan subyektlarni qamrab olishiga ko'ra: umuminsoniy, tsivilizatsiyaviy, etnik-madaniy, makro va mikrogruholar qadriyatlari va individual shaxsiy qadriyatlar;

diskursiv ixtisoslashuviga ko'ra: diskursiv ixtisoslashgan (siyosiy, ilmiy, pedagogik, ommaviy axborot vositalari diskursi) va diskursiv- universal qadriyatlar;

konkretlik darajasiga ko'ra: qadriyatlar (konsept va skript shaklida), ularni aniqlashtiruvchi normalar (taqiqlar va qoidalar) va turli xil shaxsiy tavsiflarni (odatlar va an'analar) ajratish mumkin [2].

N.F.Aliferenko madaniy qadriyatga tilning madaniy va qadriy maydoni asosida turadigan madaniy kategoriya deb qaraydi. Aliferenko qadriyatlarining ierarxik tashkil etilgani haqida fikr yuritir ekan, har bir xalq o'z qadriyatlarining darajasi bor ekanligini ta'kidlaydi. Qadriyatlar tarixiy harkatga ega bo'lib, ular inson sivilizatsiyasi davomida o'zgarib boradi. Yangi qadriyatlar sistemasi shakllanib, insonlar tomonidan anglab yetilib va ular tomonidan qabul qilingan holatdagina madaniyatda sodir bo'lishi mumkin bo'lgan krizis xolatini yengib o'ta oladi. Qadriyat doim uning bahosi bilan bog'liqligiga alohida urg'u berib, baho qadriyatning mavjud bo'lish formasi ekanligini ta'kidlab o'tadi. Baholash 3ta etapdan o'tadi: emotsional-ta'sir eta olishi, ratsional-verbal holati va pragmatik-xulq-atvor etapi. Lingvokulturologiya uchun qadriyatni baholash protsessidagi eng muhim xususiyat bu so'z bilan ifoda etish xususiyatidir. Qadriyat va uning qadri yoki bahosi, bizning ongimizdan qat'iy nazar obyektiv holatda doim bir biri bilan ideal mavjudlikka egadir. Ular nutqni ifoda etish jarayonida til vositalarini tanlashga kata ta'sir ko'rsatadi. Lingvokulturologiya tatqiqotlari markazida ko'pincha quyidagi qadriyat tiplari yotadi [3]:

Hayotiy: hayot, sog'liq, hayotning sifati, atrof-muhit va boshqalar;

Sotsial: sotsial o'rin, status, mehnatkashlik, boylik, kasb, oila va h.k;

Siyosiy: so'z erkinligi, qonuniylik, inson fuqaroviy erkinligi va boshqalar;

Aхлоqiy: yaxshilik, hayirlilik, muhabbat, do'stlik, burch, obro' va hakazolar;

Diniy: Xudo, xudoga ishonch, qutqaruv, ilohiy qonunlar va hakazolar;

Estetik: go'zallik, chiroy, mukammallik, uslub va hakazolar.

Yuqorida qayd etilgan madaniy qadriyatlar shuningdek universal, milliy, guruhiy, oilaviy va individual tiplarga ajratilishi mumkin [4].

O'zbek olimlaridan R.U.Madjitova qadriyatlarining aksiologik jihatini ta'kidlab, ularni ma'naviy qadriyatlar-madaniy qadriyatlar; absolyut (obyektiv) qadriyatlar – nisbiy (subyektiv) qadriyatlar; doimiy qadriyatlar – vaziyatga bog'liq qadriyatlar; hayotiy qadriyatlar-sotsial qadriyatlar-politik

qadriyatlar-ahloqiy qadriyatlar-diniy qadriyatlar-estetik qadriyatlar va boshqa bir qator aksiologik qadriyatlarining juftlik turlarini ilmiy izlanishlariga asoslanib ajratgan [5].

Tahlil va natijalar. Qadriyatlar ko'pincha konsept sifatida namoyon bo'ladi. Konsept lotincha "conceptus" so'zidan olingan bo'lib, murakkab mental birlik hisoblanadi. Lingvomadaniyatshunoslik sohasida konsept madaniyatning asosiy birligi bo'lib, madaniyatning inikosini o'zida ifodalaydi. Konsept mental, madaniy va milliy xarakterga ega bo'lib, emotsional, tasviriy va baho berish komponentlariga ega. Konsept konseptual dunyo qarashni o'zida ifodalaydi va ushbu dunyoqarash bir vaqtning o'zida ham yagona shaxsga, ham butun bir lingvomadaniy sotsial jamoaga tegishli bo'lishi mumkin. Lingvomadaniyatshunoslikda „konsept“ termini va uning asl mohiyatini Yu.Stepanov, N.D. Arutyunova, V.I.Karasik, V.A. Maslova, N.F. Alefirenko kabi olimlar o'z ilmiy ishlarida yoritib berishgan.

Madaniy konsept bu abstrakt tushunchalar nomi [6]. Yu.Stepanov madaniy konsept bu madaniyat olami bilan individual ma'nolar olami o'rtasidagi kesishish nuqtasi bo'lib, u inson ongidagi madaniyatlar jamlanmasini aks etadi. Ushbu jamlanma orqali inson madaniyatga kira oladi [7]. Konsept turli xil til birliklarida o'z ifodasini topadi. Xususan, konseptlarni, jumladan madaniy konseptlar so'zlar, iboralar va frazeologik birliklar, maqol va matallar, aforizmlar va matnlar orqali verballashadi. Estetik qadriyatlar kategoriyasiga kiruvchi madaniy konseptlardan biri bu go'zallikdir. Madaliyev A. tahriri ostida 2021-yil chop etilgan "O'zbek tilining izohli lug'ati" kitobida "go'zallik" so'ziga quyidagi izoh berilgan:

Go'zallik 1. Chiroy, husn

2. fls. Tabiat va jamiyatdagi narsa va hodiasalarning, inson faoliyatining kishida mehr-muhabbat, quvonch, zavq tuyg'ulari uyg'otuvchi xususiyatlarini ifodalovchi estetik tushuncha.

O'zbek xalqining yashash mintaqasi tarixan ko'pgina qimmatli toshlar va metallarga boy bo'lganligi sababli, o'zbek tilida "go'zallik" madaniy konsepti bir qator qimmatli tosh va metallar nominatsiyalari orqali verballashadi. Misol uchun, qizlarning go'zalligi haqida gapirilganda o'zbek tilida "kumush yuzli" degan ibora bor bo'lib, bunda kumushning rangi qizlar yuzining oq rangiga taqqoslanadi. Shuningdek, ko'zning ichi "ko'z duri" yoki "ko'z gavhari" iborasi bilan ishlatiladi. Lablar haqida gapirilganda la'lga taqqoslanish holati o'zbek tilida keng tarqalgan bo'lib, labning rangi la'l toshidek qizil ekanligi mumtoz adabiyot na'munalari, xususan, g'azallarda ham uchraydi.

Dam urmassen, labing shirinlig'in vasf aylasam, go'yoiki la'lingni bir-birga yopishturdi shakar har yon. A.Navoiy

Necha dafi xumor etmas, ko'runkim, Labi la'lingdadur ma'juni qandi. Atoiy

O'zbek tilida tishlar go'zalligini dur, gavhar va injuzarlar bilan ifodalash holati keng qo'llaniladi.

Ey orazi shams-u qamarim, netti, ne bo'ldi? Vey tishlari dur-u guharim, netti, ne bo'ldi? Atoiy

Belingu inju tishlaring hasratida Navoiyning Jismiyo ashki bordurur rishta duri samin aro. Navoiy

Labing yoquti ichra qatra-qatra termudur, yoxud Tushubtur dona-dona inju ikki la'li nob ichra. Navoiy

Shuningdek, o'zbek tilida inson ishining, qalbining va xulqining go'zalligini "tilla" va "oltin" bilan ifodalanish holatlari bor. Misol uchun, biror odamning xulqi va o'zini tutishi juda yaxshi bo'lsa, o'sha odam haqida "tillo kishi", "tilla bola", "tillo ayol" kabi fikrlarni eshitish mumkin.

O'zbek xalq maqolida berilgan bo'lib, unda so'z go'zalligi kumush bilan, ish go'zalligi oltin bilan baholangan:

So'zing *kumush* *bo'lsa,*

Ishing — oltin.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, qadriyat bu tarixan shakllangan, tilnig madaniy va qadriy

holatida inson tana va yuz a'zolari, qalbi; shuningdek ishi va so'ziga bog'liqlik holati aniqlandi.

maydoni asosida turadigan madaniy kategoriya. Qadiyatlar konsept sifatida namayon bo'ladi. Go'zallik konseptini verballashtiruvchi lisoniy birliklardan biri qimmatli toshlar va metallar nominatsiyalaridir. O'zbek tilida go'zallik madaniy konsepti qimmatli tosh va metallar bilan verballashgan

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti - 2005-yil.
2. Madvaliyev A. tahriri ostida yozilgan "O'zbek tilining izohli lug'ati". O'zbekiton nashriyoti. Toshkent – 2021.
3. Карасик В.И. "Ценности как культурно значимые ориентиры поведения" Материалы Международной научной конференции, Тяньцзинь, Тяньцзиньский университет иностранных языков, 16 ноября 2018 г.
4. Алефиренко Н.Ф. "Лингвокультурология", "Ценностно-смысловое пространство языка" – Москва, 2010
5. Маджидова Р.У. "Аксиологическая исследование антропоцентрических пословиц (на материале узбекского и русского языков)" – Ташкент, 2019.
6. Маслова В. А. "Лингвокультурология" – Москва, 2001
7. Ashurva D.U., M.R.Galiyeva "Cultural linguistics". Vneshinvestprom. Tashkent - 2019



Gulnora OCHILOVA,
Samarqand davlat chet tillar instituti
Ingliz tili o'qitish metodikasi kafedrasida o'qituvchisi
E-mail: ochilovaraxmanovagulka@gmail.com

SamDCHTI professori DSc Mirsanov G.Q. taqrizi asosida

THE CONCEPT OF "KINSHIP" AND ITS USE IN LANGUAGES OF DIFFERENT SYSTEMS

Annotation

The study of the concept "kinship" is the focus of this article. This article explores numerous methods for studying kinship words in the Uzbek and English languages, as well as their classification and selection criteria. Kinship determines social relationships, establishes a person's status in society, and modifies his conduct. The terminology kinship attributes also reflection of the uniqueness of the language, the particulars of the national course, and, as a result, define the national mindset.

Key word: Kinship, classification, relatives, terminology, terms, relations.

"QARINDOSHLIK" TUSHUNCHASI VA UNING TURLI TIZIMLAR TILLARIDA QO'LLANILISHI

Annotatsiya

Ushbu maqolaning asosiy mavzusi "qarindoshlik" tushunchasini o'rganishdir. Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi qarindoshlik so'zlarini o'rganishning ko'plab usullari, ularning tasnifi va tanlash mezonlari o'rganiladi. Qarindoshlik ijtimoiy munosabatlarni, insonning jamiyatdagi mavqeini belgilaydi va uning xatti-harakatlarini o'zgartiradi. Terminologiyaning qarindoshlik atributlari ham tilning o'ziga xosligini, milliy yo'nalish xususiyatlarini aks ettiradi va natijada milliy tafakkurni aks ettiradi.

Kalit so'z: Qarindoshlik, tasnif, qarindoshlar, atamalar, atamalar, munosabatlar.

ПОНЯТИЕ «РОДСТВО» И ЕГО УПОТРЕБЛЕНИЕ В ЯЗЫКАХ РАЗНЫХ СИСТЕМ

Аннотация

Исследованию понятия «родство» посвящена данная статья. В данной статье исследуются многочисленные методы изучения родственных слов в узбекском и английском языках, а также их классификация и критерии отбора. Родство определяет социальные отношения, устанавливает статус человека в обществе, модифицирует его поведение. Терминологическое родство обуславливает также отражение своеобразия языка, особенностей национального течения и, как следствие, определяет национальное мировосприятие.

Ключевые слова: Родство, классификация, родственники, терминология, термины, отношения.

Kirish. Har bir tilda odamlarning qarindosh-urug' lari o'rtasidagi aloqalarni ifodalash uchun ishlatiladigan atamalar majmuasi mavjud. Bular qarindoshlik so'zlari hisoblanadi. Ular tilning lug'aviy tarkibining bir qismi sifatida lingvistik massivning xususiyatlarini aks ettiradi va ularning sifatleri ichki qonuniyatlar sifatida tasniflanadi.

Tadqiqotimizning asosiy maqsadi o'zbek va ingliz tillari o'rtasidagi qarindoshlik atamalarini sinxron-qiyosiy o'rganishdir. Ma'lumki, qarindoshlik atamalar har bir til lug'atining o'ziga xos mikrotizimini tashkil qiladi.

1950-yillarda paydo bo'lgan komponentli tahlil yondashuvi, birinchi navbatda, bugungi kunda lingvistik materiallarni uslubiy ekspertizadan o'tkazish uchun javobgardir. Komponentlarni tahlil qilish yondashuvining asosi shundaki, har bir birlikning qiymati semalar yoki xususiyatlar deb nomlanuvchi elementlardan iborat. Erkak kishi, qarindosh, gorizontol o'q bo'ylab qarindoshlik, ota-ona yoki onaning katta yoki kichik ukasi, birinchi avlod qarindoshi "amaki" so'zining ma'nosini tashkil etuvchi besh sema yoki belgidir. Shunga o'xshash xususiyatlar "qarindoshlik" va "bobo" atamalarining ta'riflariga ham tegishli: erkak, ota-ona, to'g'ri chiziqdagi ota-ona, qarindosh ota-ona va ikkinchi avlod ota-onasi misoldir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. M.M Guxmanning adolatli bayonotiga ko'ra, qarindoshlik atamalar "... haqiqatan ham qiyosiy tadqiqotlarning mustahkam

asoslarini isbotlash uchun keng qo'llaniladigan sevimli materialdir" [Guxman, 132].

Qarindoshlik atamalar ko'plab boshqa tillarda ham o'rganilmoqda. E.V. Sevortyan o'zining leksikografik asarida shunday yozadi: "...qarindoshlik atamalarini o'rganish ba'zi qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Ular turli til oilalarida qarindoshlik haqidagi asosiy atamalarining umumiyligini tushuntirishga muhtojligida yotadi, bunda, aftidan, barcha leksik kategoriyalarning genetik umumiyligini istisno qiladi. Aks holda, lingvistik oilalarning o'zlari o'rtasidagi genetik munosabatlar haqida savol tug'iladi".

Masalaning tadqiqi umumiy turkologik xususiyatga ega bo'lgan asarlar ham bor. Bularga A.A.Pokrovskaya, A.N. Kononov, K.M. Musaeov va boshqalarning asarlari misol bo'la oladi. Bu asarlar orasida A.A. Pokrovskayaning "Turkiy tillarda qarindoshlik atamalar" majud. Ushbu leksik birliklarni hisobga olgan holda A.A. Pokrovskaya "...qarindoshlik terminologiyasi lug'atning eng arxaik qatlamlariga mansubdir. Bu leksik-semantik guruhda asosiy qarindoshlik munosabatlarini aks ettiruvchi nomlar, shubhasiz, har bir tilning asosiy lug'at fondiga kiradi. Qarindoshlik terminologiyasini o'rganishda har qanday til yoki tillar guruhi katta qiyinchiliklar tug'diradi, chunki «...oila shakli qarindoshlik tizimiga qaraganda tezroq o'zgaradi, shuning uchun ham eng xilma-xil xalqlar orasida saqlanib qolgan qarindoshlik munosabatlari tizimi o'rtasida qadim zamonlardan beri va oilaning zamonaviy shakli borasida

nomuvofiqliklar mavjud. Xuddi shunday hodisa turkiy xalqlarda ham kuzatiladi» [Pokrovskaya, 11].

Tadqiqot metodologiyasi. Tilshunoslikning zamonaviy metodologiyalaridan biri bo'lgan tizimli yondashuv hozirda faol qo'llanilmoqda. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, tilning barcha qatlamlarini o'rganishda u bir xil darajada muvaffaqiyatli emas. Tizimli yondashuv ayniqsa qiyin va odatda tilning lug'at tarkibini o'rganish uchun amaliy jihatga emas. Ushbu jarayon quyidagi sabablarga ko'ra murakkab va noqulaydir: "Har qanday til haqiqatan ham g'alati lug'atga ega. Uni morfologiya, fonetika yoki sintaksis bilan bog'liq mavzulardan ko'ra metodik tekshirish qiyinroq. Leksikaning "ochiqligi" va doimiy harakatchanligi tufayli, "muxolif juftlik atamasini tanlash biroz shartlidir" [Fortes, 4]. Leksik tarkibni tizimli tekshirishga turli qo'shimcha sabablar to'sqinlik qiladi. Natijada, lug'atning ma'lum leksik-semantik qatlamlari tizimli tuzilishga ega bo'lib, tizimli ravishda oson o'rganilishi mumkin. Boshqalar murakkab tizimli tuzilmalari tufayli ushbu tadqiqot strategiyasidan foydalanishni qiyinlashtiradi. Bu haqda A.G.Grigoryan shunday deydi: "Alohida leksik-semantik guruhlar nisbatan yaxshi o'rganilgan - birinchi navbatda, qarindoshlik atamaları, rang shakllanishi va o'ziga xos lug'atning ba'zi guruhları; bundan ham eng yomoni ko'p sonli asarlarga qaramay ijtimoiy munosabatlar vaziyati va insonning ichki hayoti bilan bog'liq belgilardir. O'rganish darajasidagi bunday o'zgarishlar asosan o'rganilayotgan mavzuning o'zgaruvchanligi bilan bog'liq: ba'zi lug'at guruhları boshqalarga qaraganda "tizimliroq" guruhlangan, boshqalari esa murakkabroq tarkibga ega [Grigoryan, 39-57].

Qiyosiy-tipologik yondoshuvdan turdosh va qarindosh bo'lmagan tillarda ekvivalent bo'lgan va an'anaviy xarakterga ega bo'lgan faktlarni tahlil qilishda foydalaniladi. Uning yordami bilan tadqiqotlar qat'iy terminologik ma'noda tilni emas, balki nutq faktlarini o'rganishi mumkin.

Leksik-semantik guruhlarıni o'rganishda komponentli tahlil usulidan amaliy va asosli foydalanildi. Darhaqiqat, qandaydir semantik komponent semantik maydonni (leksiko-semantik guruh) farqlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Misol tariqasida "qarindoshlik" so'zi qarindoshlik bilan bog'liq tushunchalarni bir semantik sohada birlashtirish uchun ishlatiladi.

Aytish joizki, turkologiya bo'yicha lug'aviy tarkibni metodik tahlil qilish asosida tadqiqotlar olib borilmoqda. Natijada o'zbek tilshunosligidagi ko'plab leksikologik tadqiqotlar o'zbek tili lug'atini tekshirishda tizimli yondashuvdan foydalaniladi. Ular orasida Sh. Rahmatullayev, I. Qo'chqortoyev, X. Negmatov, E. Begmatov, R. Rasulov, R. Safarova va boshqalar. Ulardan eng muhimi X.Negmatov va R.Rasulovlarning "O'zbek tili tizimli leksikologiyasi asoslari" darsligidir [95, 128]. Professor A.Azizov "Til – murakkab hodisa. Bundan ham qiyini tillarni qiyosiy o'rganishdir". Tadqiqotchi ko'p tillarni, eng yaxshisi kamida ikkita tilni bilishi, shuningdek, solishtirilayotgan tillarda so'zlashuvchilarning tarixi va madaniyati haqida ma'lumotga ega bo'lishi kerak deb to'g'ri ta'rif bergan [Azizov, 21]. Sinxron-qiyoslash (qiyosiy-sinxron) texnikasi tavsiflovchi va qiyosiy metodologiyalarning birlashishi natijasida paydo bo'lgan an'anaviy usullarga tegishli bo'lib, tillarni sinxron-qiyosiy o'rganish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Turli tuzilishga ega tillarda qarindoshlik so'zlari tizimini o'rganish uchun tizimli yondashuvni sinxron-qiyoslash texnikasi bilan birlashtirish juda amaliy va foydalidir. Chet tilshunosligida german tillari asosidagi qarindoshlik terminologiyasining tarixiy rivojlanishini qiyoslovchi va taqqoslaydigan bir qancha nashrlar mavjud. Bu mavzuni 19-asr o'rtalarida nemis olimi Yakob Grimm, so'ngra Delbryuk, Shuf, M.M. Guxman va boshqalar o'rganib chiqishgan [M.M. Guxman, 93-115].

Tahlil va natijalar. Jeykob Grimm ba'zi german tillarida "ota", "ona" ma'nosini bildiruvchi ikki toifadagi atamalar mavjudligini ta'kidladi va bu hodisaga o'z izohini berishga harakat qildi. U shunday deb yozadi: "... aftidan, bir paytlar fater, mutter, bruder, shvester shakliga ega bo'lgan o'sha qarindosh xalqlar Yevropaga bostirib kirishlari chog'ida boshqa atamalarni topdilar, ba'zilarini qarzga oldilar. Misol sifatida J. Grimm gotika atama, "ota" va aipei "ona" so'zlarini va uning fikricha, oliy nemis qabilalari azo va eidi orasida kamdan-kam qo'llanish holatlarini keltiradi [J. Grimm, 97].

M.M.Guxmanning maqolasida "German tillarida Hind-Yevropagacha bo'lgan qarindoshlik atamaları" ta'kidlashicha, "... keyingi asarlarda, germanistlar sifatida, kengroq ma'noda, ular Hind-Yevropa tillarida mavjudligi bilan ko'proq va ko'proq hisoblashga majbur bo'ldilar., qarindoshlik atamalarining taniqli guruhiga qo'shimcha ravishda, shakli jihatidan ancha ibtidoiy va ayni paytda bir nechta Hind-Yevropa tillari uchun umumiy bo'lgan ba'zi boshqa atamalarning mavjudligi haqida ma'lumot berib o'tdi.

Delbryuk tuzilishi jihatidan o'xshash ikkinchi bo'g'inni alohida ajratib ko'rsatdi: asosan, sanskrit tilidagi tata, nemis dialektal deda, nena, muhme kabi bir bo'g'inning takrorlanishi, ba'zan ata, ama, ape va boshqalarning birinchi undoshlarining qisqarishi bilan tadqiqotchilarni ikkita holat hayratda qoldirdi: 1) favqulodda bu komplekslarning butun dunyo bo'ylab tarqalishi, ularning mutlaqo begona va o'xshash bo'lmagan tillarda mavjudligi; 2) har bir kompleks semantikasining noaniqligi, juda tez-tez bitta yoki yaqin qo'shni tillarda "ota", "ona" ni bildiradi; "ota", "bobo"; "ona", "onaning xolasi" va boshqalar. M. M. Guxmanning guvohlik berishicha: "... sheva lug'atlari nemis tilining janubiy va shimoliy deyarli barcha shevalarida bu komplekslarning mavjudligini aniqladi [M.M. Guxman, 97-98].

"Tog'a" va "xola" ma'nolari bilan qarindoshlik atamalarining paydo bo'lishi masalasiga kelsak, Morgan Punaluani ("Turan qarindoshlik tizimi") aks ettiruvchi qarindoshlik tizimida onaning opasi ham ona, otaning ukase ham ota deb hisoblaydi, onaning akasi tog'a, otaning opasi esa amma hisoblanadi. Keyingi tizimdan farqli ravishda, bu atamalar boshida faqat onaning akasi va otaning opasi uchun mavjud, chunki Punalua oilasi shaklidagi onaning singlisi ona va otaning ukasi otadir [Morgan, 112].

O'z vaqtida F.Engels "...qarindoshlik atamaları tizimi konservativ bo'lib, ko'pincha ma'lum bir xalqda mavjud bo'lgan oilaviy munosabatlarga mos kelmaydi, balki ijtimoiy taraqqiyotning oldingi bosqichini aks ettiradi", deb ta'kidlagan edi. Misol tariqasida F. Engels Shimoliy Amerika irokezlari o'rtasidagi qarindoshlik shartlarini keltiradi. Ularda "juftlashgan oila" hukmronlik qilgan. Demak, "ota", "ona", "o'g'il", "qiz", "aka", "singil" atamaları o'z ma'nosida oilaning ushbu shakliga mos kelishini kutish mumkin. Aslida, bunday emasligi ma'lum bo'ldi. "Irokez o'z o'g'il va qizlarini nafaqat o'z bolalari, balki ukalarining bolalarini ham o'z farzandlari deb ataydi va ular uni ota deb ataydilar, aka-uka bolalari, xuddi opa-singillarning bolalari kabi, bir-birlarini aka-uka, opa-singillar deb atashadi" [Engels, 239]. Keyinchalik V.I. Abayevning guvohlik berishicha, "... osetin tilida "ota" (fud), "ona" (mad), "o'g'il" (furt) atamaları oilaviy, ya'ni ular bizning mamlakatimizda oila ichidagi qarindoshlik munosabatlariga nisbatan qo'llaniladi. [Akbaev, 240]. Yuqoridagi faktlar dunyoning deyarli barcha tillaridagi ayrim qarindoshlik atamalarining ko'p funksiyali, polisemantik xususiyatga ega ekanligidan dalolat beradi. Demak, o'zbek va ingliz tillarida bobo//grandfather "ota-bobosi", aka//elder brother – "katta aka", amaki//uncle "ota tomondan amaki", o'z ma'nolaridan tashqari "otaning katta akasi", "otaning ukasi" ma'nolarida ham qo'llangan; O'zbekcha - aka "katta og'ayni", tog'a "onaning akasi" - "onaning ukasi" ma'nolarida qo'llanadi. Yana bir ota atamasi o'zbek tilidagi "bobo",

“otaning katta akasi”, “onaning ukasi//tog’a”, “otaning katta akasi”, “onaning tog’asi” ma’nolarida qo’llanishi mumkin, umumiy holatda “otadan kattaroq qarindosh” va boshqalar, bu ularning inglizcha ekvivalentlari uchun xosdir. Bunday qo’llanishlarda (noto’g’ri ma’nolarda) ota/father “ota” atamasining semantik tarkibida uning asosiy belgilaridan biri neytrallanadi, sema “ota-ona” xususiyati (sema) hisoblanadi. Bu opa – “katta opa” atamasining ma’nolarida ham kuzatiladi. Opa o’z qo’llanishidan tashqari bir qancha ma’nolarni ham bildiradi, masalan, “ona”, “ota tarafdagi xola”, “ona tarafdagi xola”, “kata akaning xotini”, “o’gay ona”, “keksa qarindoshi (o’zidan kattaroq)”, “so’zlovchidan katta bo’lgan har qanday ayol” bunda “gorizontal chiziq bo’ylab qon qarindoshi” belgisi neytrallanadi.

Qarindoshlik atamalarini noto’g’ri ma’noda qo’llanilganda ikki yoki undan ortiq qarindoshlik atamalarini orasida “nostandart” sinonimik qatorlar paydo bo’ladi. Masalan, aka-brother, ya’ni katta aka-uka, kichik ota (“father”) bilan sinonimdir; “bobo” ma’nosi bilan, bobo/grandfather terminining sinonimi (“ota tomonida va ona tomonidagi bobo”); “ona” ma’nosidagi opa/katta opa-singillik atamasi ona/mother (“ona”) atamasi bilan sinonimdir; “ota tarafdagi amma” ma’nosi bilan amma/aunt ma’nosi bilan “ona tarafdagi xola” atamasi bilan sinonimik bo’lib xola/aunt bo’lib xizmat qiladi. Bunday hollarda ma’no tuzilishi, atamalar o’z ma’nosiga xos bo’lmagan yangi semaxususiyatlarga ega bo’ladi. Masalan, “ota” ma’noli aka/elder brother, “ona” ma’noli opa/elder sister, “qondosh ota-ona” atributlari ma’no tuzilmalarida uchraydi.

Qarindoshlik atamalarini qiyosiy o’rganish bir til oilasiga kiruvchi tillarning o’zaro bog’liq va bog’liq bo’lmagan genezisini ishonchli tushunishga yordam beradi. Jeykob Grimm Hind-Yevropa tillarining munosabatlarini aniqlab, tillar munosabatlarining o’rnatilishini ko’rsatadigan to’rtta atama guruhini keltirdi. Bularga quyidagilar kiradi:

- 1) raqamlar tizimi;
- 2) olmoshlar;
- 3) gap mazmunli;
- 4) “ota”, “ona”, “opa”, “aka”, “qiz” kabi qarindoshlik atamalarini.

A.A.Pokrovskayaning ishida qarindoshlik atamalarining yigirma yetti nomi o’rganilgan. U ikki bo’limdan iborat: 1) qondosh qarindoshlik shartlari 2) nikoh orqali qarindoshlik shartlari. Bunda tadqiqot muallifi “...bu asar barcha yoki ko’pchilik hozirgi turkiy tillar uchun umumiy bo’lgan qarindoshlik atamalarining lingvistik atamalarini

ko’rib chiqish bo’yicha birinchi va, albatta, juda nomukammal tajribadir” deb ma’lumot berib o’tgan.

Turkiy tillarda qarindoshlik atamalarini o’rganishda I.Ismoilovning “Turkiy tillarda qarindoshlik atamalarini” monografiyasi muhim o’rin tutadi. Tadqiqot uch qismdan iborat: 1) qarindoshlik terminlari (ota, o’g’il, qiz, aka/og’a, ini, opa, singil, qarindosh, buva, amaki, jiyan, nevara); 2) nikohdan keyingi munosabatlarning qarindoshlik atamalarini (er, xotin, kuyov, kelin, yanga, pochcha, ovsin, kelin oyi, qayin, o’gay); 3) turdosh munosabatlar xususiyatlarining nomlari (qarindosh bolalar, aka-uka). Tahlil jarayonida I.Ismoilov tomonidan taklif etilgan qoidalarini tasdiqlash maqsadida ko’plab turkiy tillardan, xususan, o’zbek, uyg’ur, qozoq, qirg’iz, qoraqalpoq, turkman tillaridan tegishli materiallarni keltirib o’tadi. Monografiyada “...o’zbek va uyg’ur tillaridagi qarindoshlik atamalarini o’rganish nolingvistik xususiyatga ega bo’lganligi” qayd etilgan. Bu fikrni M.Sh. Saidova, “...qarindoshlik atamalarini o’rganish asosan etnografik xususiyatga ega” deb yozadi. M.Sh. Saidova o’zbek tilining Namangan shevalarida qarindoshlik atamalarining etimologiyasini o’rganish va shakllanish va yanada rivojlanish yo’llarini aniqlashga bag’ishlangan “Namangan shevalarida qarindoshlik atamalarining leksiko-semantik tahlili” nomli nomzodlik dissertatsiyasida shakllantirilgan.

Men olib borayotgan tadqiqot uch bobdan iborat. Birinchi bobda (nikohdan oldingi munosabatlariga kiruvchi qarindoshlik atamalarining etimologiyasi) “ota”, “ona”, “bobo”, “buvu”, “opa-singil”, “kuyov” mavzulari tahlil qilinadi. Ikkinchi bobda (nikohdan keyingi munosabatlardagi qarindoshlik atamalarining etimologiyasi) “xotin”, “kelin”, “yazna”, “kelin”, “quda”, “qarindoshlik atamalarining etimologik xususiyatlari (bir yil ichida tug’ilgan bolalar) tahlil qilinadi. Uchinchi bobda qarindoshlik atamalarining etimologiyasi har ikki yon munosabatlar tomonidan tahlil qilinadi. Tadqiqot ishining xulosasi shundan iboratki, “...qarindoshlik atamalarini lug’at tarkibining tarkibiy qismi bo’lib, til lug’atida ma’lum o’rinni egallaydi”.

Xulosa. Qarindoshlik moslashish mexanizmidir. U sivilizatsiyaning o’ziga xos talablariga javob beradigan ijtimoiy-madaniy ijod sifatida turli xil madaniyatlarda tasvirlangan. Ko’pchiligimiz ishonganimizdan farqli o’laroq, qarindoshlik biologik emas, balki madaniy jihatdan aniqlangan aloqadir. Maqolada qarindoshlik atamalarining qadim zamonlardan to hozirgi kungacha tarixiy shakllanishi ochib berilgan, ularning fonetik, morfologik, semantik o’zgarishlari kuzatilgan.

ADABIYOTLAR

1. Акбаев Ш.Х. Сравнительно-исторический метод в тюркологии и генезис балкарского цоканья // СТ, Баку, 1971. № 2. - С. 98-101.
2. Григорян, А.Г. Некоторые проблемы системного и исторического изучения лексики и семантики [Текст] / Григорян А.Г. // Вопр. языкознания. – 1983. – № 4. – С. 57–63.
3. Григорян А.Г. Некоторые проблемы системного и исторического изучения лексики и семантики [Текст] / Григорян А.Г. // Вопр. языкознания. – 1983. – № 4. – С. 57–63.
4. Гухман М.М. Доиндоевропейские термины родства в германских языках// Памяти академика Марра И.Я. – М. – Л., 1978. – С. 93-115.
5. Исмоилов И. Туркий тилларда кавм-қариндошлик терминлари. - Тошкент: Фан, 1966. - С. 62-150.
6. Исмоилов И. Туркий тиллардаги бўйдоқ; сўзига оид // Узбек тили ва адабиёти. - Тошкент, 1978. № 1.
7. Исмоилов И. Ўзбек тилида кавм-қариндошлик терминларига доир баъзи мулоҳазалар // ж. Ўзбек тили ва адабиёти. — Тошкент, 1964. № 4. — С. 40 -43.
8. Ишаев А. Ўзбек шеваларидаги қариндошлик терминлари //В кн. Ўзбек халқ шевалари луғати. - Тошкент: Фан, 1971. - С. 320-385.
9. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. - М., 1975.
10. Мусаев К.М. Основные проблемы изучения лексики языков // СТ, 1978. №3.- С. 33-41.
11. Покровская А.А. Термины родства в тюркских языках // В кн. Историческое развитие лексики тюркских языков. - М.: Изд-во АН СССР, 1961. - С. 11-81.
12. Саидова М.Ш. Қариндошлик атамалари тарихига доир // ж. «Ўзбек тили ва адабиёти». 1993. № 3.

13. Саидова М.Ш. Наманган шеваларидаги қариндошлик терминларининг лексик-семантик таҳлили. Автореферат кандидатской диссертации. – Тошкент, 1995. 21 с.
14. Fortes M. 1969. Kinship and the social order: the legacy of Henry Lewis Morgan. Chicago: Aldine.
15. J. Grimm, Robin. Kinship and Marriage. UK: Pelican Books. P. 30. 1967. Print.



Mirzali RAXIMOV,
SamDU roman-german tillar kafedrasida o'qituvchisi
rahimovmirzaali74@gmail.com

SamDCHTI professori M.B.Begmatov taqrizi asosida

HOZIRGI NEMIS TILI BADIY MATNIDA ILOVALI ELEMENTLARNING STRUKTURAL KO'RINISHLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada bugungi kun nemis tili tilshunosligida badiiy matnda ilovali elementlarning struktural ko'rinishlari haqida hikoya qilinadi. Bunda tasvirlanayotgan voqea hodisa kitobxon yoki o'quvchiga batafsil va tushunali yetib borishi uchun qo'shimcha struktural komponentlar ya'ni, ilovali elementdan foydalanish jarayoni ilmiy asoslanadi. Shu bilan birga ushbu maqolada ilova elementlarining murakkab struktural shakllari haqida ham aytib o'tilgan. Bundan tashqari bir qator tilshunos olimlarning mavzuga oid ilmiy qarashlari va tadqiqot natijalari haqida ham fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Badiiy matn, yetakchi komponent, mantiqiy urg'u, qurilma komponenti, murakkab strukturaviy guruh, lingvistik mohiyat, strukturaviy tarkib, sintaktik aloqa, auch, und, und auch bog'lovchilari ilovali element sifatida, parallellik xususiyat.

СТРУКТУРНЫЕ ПРОЯВЛЕНИЯ ПРИСОЕДИНИТЕЛЬНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ В ХУДОЖСТВЕННОМ ТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОГО НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В этой статье идет речь о структурных проявлениях присоединительных элементов в современном немецком языкознании. При этом научно обосновывается процесс использования дополнительных структурных компонентов, то есть присоединительного элемента, для того, чтобы описываемое событие доходило до читателя более подробно и понятно. В этой же статье также упоминается о сложных структурных формах присоединительных элементов. Кроме того, представлены научные взгляды ряд ученых-лингвистов, занимающихся присоединительной конструкцией и результаты их научных исследований.

Ключевые слова: Художественный текст, ведущий компонент, логический акцент, присоединительный компонент, сложная структурная группа, языковая сущность, структурное содержание, синтаксическая связь, связки auch, und, und auch как присоединительный элемент, свойство параллельности.

STRUCTURAL VIEWS OF ADDITIONAL ELEMENTS IN CONTEMPORARY GERMAN FICTION TEXT

Annotation

This article tells about the structural manifestations of additional elements in the literary text in today's German linguistics. In this case, the process of using additional structural components, i.e., the application element, is scientifically based, so that the described event reaches the reader or reader in detail and understandably. At the same time, this article also mentions the complex structural forms of application elements. In addition, the scientific views and research results of a number of linguists on the topic are discussed.

Key words: Artistic text, leading component, logical emphasis, device component, complex structural group, linguistic essence, structural content, syntactic connection, conjunctions auch, und, und auch as an additional element, parallelism feature.

Kirish. Ilovali elementlar ilova qurilma tarkibida bajarib kelayotgan funksiyalari bilan bir-birlariga xos bo'lgan xususiyatlarni o'zlarida takrorlabgina qolmasdan, balki yangi xususiyatlar bilan bir-birlarini boyitib, kengaytirib boradi. Bu holni parallel birikishga moslangan ilovali elementlar tahlilida ham kuzatish mumkin. Chunki, "bu ilovali elementlar quyidagi o'zlariga xos xususiyatga ega: birinchidan, ilovali elementning yetakchi komponenti, ya'ni ilovali elementning o'zi takrorlanish prinsipi bilan hosil bo'ladi va so'ng unga tobe bo'lgan qismlar bilan kengaytiriladi; u yoki bu gap bo'lagining takrorlanib kelishi bu uslubiy hodisadir" [7], chunki yozuvchi kitobxonning diqqat e'tiborini tasvirlayotgan voqea-hodisaga yana bir bor qaratish maqsadida uni takrorlaydi, takrorlanuvchi komponent doimo mantiqiy urg'u oladi, natijada uning ta'sirchanligi, voqeiyli oshadi. Demak, bunday formada shakllanish xususiyatiga ega bo'lgan ilovali elementlarning stilistik funksiyalari nihoyatda salmoqli bo'ladi; ikkinchidan, ilovali element tarkibida inversiya hodisasini kuzatamiz, chunki takrorlanuvchi komponentlar oddiygina takrorlanib qolmasdan, balki o'zgaradi, demak bu yerda qandaydir sinonimik holat namoyon bo'ladi;

uchinchidan, ilovali elementning strukturaviy shakllanishi bilan bog'liq bo'lgan holat, ya'ni biz bu yerda til elementlarini tejash usuliga duch kelamiz. Natijada, "ilovali elementlar yetakchi gap tarkibida tushirilib qoldirilgan komponentni to'ldirish, tiklash maqsadida namoyon bo'libgina qolmasdan, balki ularning o'zi ham shu asosiy ifoda tarkibida keluvchi komponentlar yordamida tiklanishi mumkin" [1] degan xulosaga ega bo'lamiz. Demak, o'zaro bog'liqlik ilova qurilma komponentlariga xos bo'lgan yana bir muhim xususiyatni, ya'ni asosiy ifoda bilan ilovali elementlar o'rtasidagi sintaktik-semantik bog'liqlikni yana bir marta isbotlaydi.

Ilovali elementlardan tashkil topgan ilova qurilmalar murakkablashish xususiyatiga ham ega. Natijada, ilova qurilma tarkibida asosiy ifodaga har xil yo'llar bilan birikib keluvchi ilovali elementlarning soni bittadan oshishi shart. Demak, ikki yoki undan ortiq ilovali elementlardan tashkil topgan sintaktik qurilmalarga murakkab strukturaviy ilova qurilma deb ataladi.

Ba'zi hollarda ilova qurilmalarni sodda yoki murakkab strukturaviy guruhlariga ajratishda asosiy ifodaning ham

strukturasi hisobga olinadi. Masalan, Y.S. Moraru ilova qurilmaning strukturaviy guruhlarini ispan tili materiallari asosida o'rganib, quyidagicha mulohaza bildirgan: «Sodda strukturaviy ilova qurilmani tashkil qiluvchi komponentlarning soni har ikkala tomonda ham bir xil bo'lishi kerak, ya'ni bittadan gap yoki sintagmalardan oshmasligi kerak; murakkab strukturaviy ilova qurilmani tashkil qiluvchi komponentlar esa, ham ilovali element tarkibida, ham asosiy ifoda tarkibida ikkitadan kam bo'lmasligi kerak» [4].

Boshqacha qilib aytganda, murakkab strukturaviy qurilmalarni tashkil qiluvchi asosiy ifodani soni bilan ilovali elementlarning soni bab-baravarga oshishi kerak, ya'ni ikkitadan kam bo'lmasligi kerak. Biroq, ilova qurilmaning strukturaviy xususiyatlarini bunday metod yordamida anglash hamma vaqt ham ijobiy natija beravermaydi. «Shu sababli ilova qurilmaning lingvistik mohiyatiga tayangan holda, ularni strukturaviy guruhlariga ajratish maqsadga muvofiqdir» [8], chunki ilova hodisa, ilova qurilma yoki ilova munosabatlar ham asosan ana shu ilovali elementlarning, ya'ni aytilgan, tugatilgan fikrlarga qo'shimcha ma'no, mazmun berishga moslashtirilgan lingvistik mohiyatdan kelib chiqadi, ya'ni asosiy ifodaga birikib keluvchi ilovali elementlarning soni bilan belgilanadi. «Ilovali elementlarning soni birdan oshgan barcha ilova qurilmalar bizningcha murakkab strukturaviy ilova qurilmalar» [2] deb hisoblanishi va ana shu qoidaga rioya qilishi lozim.

Endi ana shu murakkab strukturaga ega bo'lgan ilova qurilmalar to'g'risida mulohazalar yuritishga o'tamiz.

I. Ilovali elementlarning soni ikkitadan iborat bo'lgan ilova qurilmalar:

1. Wir fördern jeden, auf, mitzumachen und mitzudenken. Dich auch. Jeden [11].

2. Da mußt du ein starkes Ich haben. Eine Nase. Und Glück natürlich [11].

3. Toni sagte leise: «Nein. Wirklich, ich kenn's nicht». Sie dachte noch. Und sie fuhr fort, zögernd, nach Worten suchend: «Ich kenne nur Leute, die drüben waren, und welches, die drüben sind. Den Nohl, den ersten Mann von der Lene, den hab ich gekannt. Und auch den Bechtler, der es heimlich mit ihm gehalten hat» [12].

1, 2 va 3-raqamli misollarda bayon qilingan ilova qurilmalarining bir-biriga o'xshash va bir-birlaridan farq qiluvchi alomatlarini izohlab berishga o'taylik. Bu ilovali elementlar bir-birlariga faqatgina strukturaviy xususiyatlari bilan o'xshaydi, chunki ular murakkab strukturaviy ilovali elementlardir, sabab asosiy ifodaga birikib keluvchi ilovali elementlarning soni ikkitadan iboratdir. Qolgan sintaktik xususiyatlari jixatdan ular bir-birlaridan farq qilishadi. Jumladan, 1-raqamli misoldagi ilovali elementlarga qisman o'xshasa-da, lekin qisman farq ham oshadi, bu farq 1-raqamli misoldagi ikkinchi ilovali elementning paydo bo'lishi bilan belgilanadi, chunki bu ilovali element takrorlanish yo'li bilan hosil bo'ladi. 3-raqamli misoldagi ilovali elementlar 1, 2-raqamli misollardagi ilovali elementlardan, birinchidan, strukturaviy kengayishi, ikkinchidan esa asosiy ifodaga birikib kelishi bilan farq qiladi, chunki bu yerda ilovali elementlar asosiy ifodaga ketma-ket birikib keladi. Ularga xos bo'lgan bunday ketma-ketlik ikkinchi ilovali elementning tarkibida keluvchi «auch» biriktiruvchi bog'lovchisining yordami tufayli amalga oshadi, agarda shu «auch» kelmaganda edi, bu ilovali elementlar ham xuddi 1, 2-raqamli misollarda keltirilgan ilovali elementlarga o'xshab o'zlarining asosiy ifodasiga parallel birikkan bo'lar edi. Yana ana shu 3-raqamli misoldagi ilovali elementlarga xos bo'lgan xususiyatlarga to'xtalaylik, u ham bo'lsa, bu yerda har bir ilovali element ikki guruhga bo'linadi, ya'ni hokim va tobe. Boshqacha qilib aytganda, bu murakkab strukturaviy guruhni tashkil qiluvchi har bir ilovali element polifunksiyaga ega, ya'ni polirema bo'lib kelmoqda. Masalan 3-raqamli misoldagi birinchi ilovali

elementni quyidagicha izohlash mumkin: den Nohl bu shu elementning hokim komponenti, -den ersten Mann der Lene - bu ham hokim komponentiga tegishli, ya'ni oppozitsiya, lekin bu ilovali elementning den habe ich gekannt -komponenti unga tobe xisoblanadi. Natijada, bir ilovali elementning strukturaviy tarkibida ikki xil xususiyat namoyon bo'ladi: hokimlik va tobelik. Ularga xos bo'lgan bu xususiyatlar ana shu ilovali elementlarga polifunksionallik xususiyatini beradi.

Demak, bunday ilovali elementlar ikki xil funksiyada keladi, ya'ni o'zi bevosita bog'liq bo'lgan asosiy ifodaga nisbatan ilovali element funksiyasida, o'ziga tobe bo'lgan komponent uchun asosiy ifoda funksiyasida. Xuddi shunday xususiyat 3-raqamli misoldagi ilovali elementlar tarkibida ham takrorlanish mumkin. Demak, bu xususiyatlar ularning ichki xususiyatlaridagina emas, balki tashqi ko'rinishlarida ham namoyon bo'lmoqda.

Murakkab strukturaviy ilova qurilmalarga xos bo'lgan sintaktik xususiyatlardan yana biri, ular orasidagi sintaktik aloqalarning ifodalanishida namoyon buladi. Bunday murakkab strukturaviy ilova qurilma komponentlari orasidagi sintaktik aloqa vositalari, birinchidan, shu ilova qurilmalar tarkibida keluvchi «auffordern», «haben», «nennen» kabi kontaktli so'zlar yordamida, ikkinchidan esa, ana shu ilovali elementlar tarkibida keluvchi, lekin ba'zi hollarda o'zlariga xos bo'lmagan joylarda qo'llanuvchi auch, und, und auch kabi biriktiruvchi bog'lovchilar yordamida ifodalanib keladi.

Murakkab strukturaviy ilovali elementlarga xos bo'lgan bunday xususiyatlarni maxsus biriktiruvchi bog'lovchilar yordamida kelgan ilovali elementlar tahlilida ham kuzatish mumkin. Fikrimizning isboti uchun quyidagi misollar tahliliga e'tibor qarataylik:

4. Selbst die Mutter geht nicht mehr gern in den Wald. Nur um die Mittagszeit wagt sie sich bis an die Lichtung und holt Gras für die Ziege. Auch Beeren. Und Pilze [9].

5. «Ich hab noch mal laut gehört, was ich mir selbst dagegen hielt. Jetzt hab ich mich nicht mehr zurückhalten. Auch von dir nicht. Und von mir nicht» [12].

6. Dann aber, und immer mehr Zeit verging und verging begann für mich die Rückkehr. Auch für Richard. Und auch für Herbert [12].

7. Endlich kam er dazu mit Julia zu tanzen. Und wieder mit ihr. Und einmal mit Loni [11].

8. Er geht noch mal zurück in die Gaststätte, und am Büfett verlangt er Zitronenscheiben. Oder andere Platzchen. Oder etwas mit Apfelsine [11].

4,5,6,7 va 8 -raqamli misollarda keltirilgan ilovali elementlarga xos bo'lgan sintaktik xususiyatlarni quyidagicha izohlash mumkin. Ilovali elementlarning asosiy ifodaga nisbatan birikishi parallellik xususiyatiga ega, bu parallellikni ikki tomonlama tushuntirish mumkin, birinchidan, asosiy ifoda tarkibida ilovali elementlarga mos keladigan gap bo'laklarining mavjudligi; ikkinchidan esa, ilovali elementlarning har birini alohida-alohida asosiy ifodaga birikib kelishi orqali.

Boshqacha qilib aytganda, murakkab strukturaga ega bo'lgan ilovali elementlar bir-birlarining yordamisiz asosiy ifodaga mustaqil ravishda birikib keladi. Chunki murakkab strukturaviy guruhni tashkil qiluvchi har bir ilovali elementning oldida biriktiruvchi bog'lovchilar qo'llanilayapti. Shu sababli bunday ilova qurilma komponentlari orasidagi sintaktik aloqalar ham o'zgacha xarakterga ega bo'ladi. Bu holni quyidagicha izohlash mumkin. Masalan: 1 va 8-raqamli misollardagi ilovali elementlar bilan asosiy ifoda orasidagi sintaktik aloqalar quyidagicha ifodalanadi: birinchidan, kontaktli so'zlar yordamida, ya'ni -holen; verlangen; ikkinchidan, auch, uns va oder bog'lovchilarining ishtirokida; bunday hollar faqatgina 1, 8 raqamli misollarda emas, balki, barcha ilova qurilmalar tarkibida kuzatilmoqda; uchinchidan esa, asosiy ifoda funksiyasida keluvchi bosh bo'laklarning

ya'xlitligi bilan; va nihoyat to'rtinchidan, ilovali elementlar tarkibida asosiy ifodaning ba'zi bir komponentlarining takrorlanishi bilan.

Takrorlanuvchi komponentlar funksiyasida nicht (5), für (6), mit (7) lar kelmoqda. Ilovali elementlarga xos bo'lgan bunday sintaktik xususiyatlar ularning kommunikativ funksiyasiga ham ta'sir qiladi, natijada kommunikativ funksiyalar har xil nozikliklarga ega bo'ladi: to'liqlik, birikish va ajralish. 4, 5, 6, 7 va 8-raqamli misollarda keltirilgan murakkab strukturaviy ilovali qurilmalarga xos bo'lgan xususiyatlardan yana biri, ilovali elementlarning oldida u yoki bu biriktiruvchi bog'lovchining kelishi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, bunday ilovali elementlar oldidagi biriktiruvchi bog'lovchilar maxsus biriktiruvchi bog'lovchilar yordamida keluvchi ilovali elementdan tubdan farq qiladi, chunki bu yerda biriktiruvchi bog'lovchilar ilova qurilma komponentlari orasidagi sintaktik aloqa vositasini ifodalashda zarur omil bo'lib xizmat qilmaydi. 4, 5, 6, 7, va 8-raqamli misollarda esa, ilovali elementlar oldida keluvchi biriktiruvchi bog'lovchilar bunday funksiyalarni bajarmaydi, chunki bu ilova komponentlar orasidagi sintaktik aloqalar ularsiz ham ifodalanib kelishi mumkin. Lekin shunga qaramasdan, bu ilovali elementlarga xos bo'lgan xususiyatlarni alohida ta'kidlash o'rinli deb hisoblaymiz, chunki biriktiruvchi bog'lovchilarga ega bo'lgan bunday ilovali elementlar shu turdagi ilovali elementlarning alohida olingan strukturaviy guruhlarini tashkil qilishda muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun ham bu strukturaviy guruh alohida ta'kidlanishi lozim.

Ba'zi bir hollarda murakkab strukturaviy ilova qurilmalarni tashkil etishda bir xil sintaktik xarakterga ega bo'lgan predloglar ishtirok etishi mumkin:

9. Er ist in der Nähe der eldbrücke. Er kaut langsam. Welt er nachdenkt. Über Fanselow. Und über sich[10].

10. Ernst Ferdinand verstand das alles; er wußte, warum die Mutter seufzte und schwieg. Er ging in seine Kammer und kam mit einer kleinen Börse wieder, in der er sein erspartes Geld aufbewahrte. Sie könne das nehmen, sagte er zur Mutter. Für die Siegertin. Für Medizin[6].

11. Er wehrte sich verbissen. Mußte sich wehren. Gegen wen. Gegen alle[15].

9, 10, 11-raqamli misollarda bayon qilingan ilovali elementlarning tahliliga tayanib, ularga xos bo'lgan yana "bir sintaktik xususiyatni alohida ta'kidlash maqsadga muvofiq, u ham bo'lsa ilova qurilma tarkibida keluvchi asosiy ifoda bilan ilovali elementlarning strukturaviy shakllanishidir. Boshqacha qilib aytganda, asosiy ifodaning strukturaviy shakllanishi hamma vaqt ham ilovali elementlarning strukturaviy shakllanishiga mos kelavermaydi.

ADABIYOTLAR

1. Admoni W. Der deutsche Sprachbau. M., -L., 1966. – 284 S.
2. Axmedova B.M. Ilova qurilmaning ba'zi bir strukturaviy xususiyatlari (L. Feyxtvanger asarlari asosida). -Samarqand: SamDU. 1997. 48-53-b.
3. Begmatov M.B., Begmatov Q.M. Sintaktik aloqalar va ilova konstruksiya. Zamonaviy lingvistik tadqiqotlar va chet tillarni o'qitish didaktikasi. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materillari. Samarqand. SamDChTI nashri. 2017, 161-162-b.
4. Moraru Y.S. Prisoedinitel'nie konstruksii semanticheskogo issledovaniya s antesedentom glagolnogo tipa. Sb.: Pragmatiko-funksional'noe issledovanie yazikov. –Kishinev: «Shtiinsa», 1987, -S. 58- 63.
5. Sidorova Y.G. Prisoedinitel'nie konstruksii v sisteme sovremennogo russkogo yazika // Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. 2. Yazikoznanie. 2012. № 2 (16). S. 57-62.
6. Timoshenkova T.M. Prisoedinie kak osobiy vid sintaksicheskoy svyazi // Vestnik Xar'kovsk. gos. un-ta. - Xar'kov, 1977., №159, vip. 10. - S. 96-100.
7. Tursunov B.T. Prisoedinenie kak osobiy tip sintaksicheskoy svyazi. Dokt. diss... -Sankt-Peterburg. 1993. 465 s.
8. Tursunov B.T. Obosoblenie i prisoedinenie. Ilmiy tadqiqotlar axborotnomasi (Ilmiy-nazariy, uslubiy jurnal. -Samarqand: SamDU, 2005, № 2 -b. 57-59.
9. Bruns Marianne. Die Lichtung. Mitteldeutscher Verlag Halle (Saale) 1972. 460 S.
10. Flegel Walter. Ein Katzensprung. Militarverlag der Deutschen Demokratischen Republik, Berlin, 1976. 251 S.
11. Küster Karl-Heinz. Das Gespenst von Black Rose Gastle. Greifenverlag zu Rudolstadt, 1973. 188 S.
12. Seghers Anna. Das Vertrauen. Aufbauverlag Berlin und Weimar, 1971. 455 S.



Dilfuza RAKHMONOVA,

Buxoro davlat universiteti maktabgacha ta'lim kafedrasida o'qituvchisi

Buxoro Davlat Universiteti dotsenti, f.f.f.d.(PhD) M.B.Akhmedova taqrizi asosida

MODEL OF THE DEVELOPMENT OF BILINGUALISM IN CHILDREN THROUGH PLAY ACTIVITIES

Abstract

The relevance of the article is due, on the one hand, to the development of early bilingualism in modern children aged 5-7 years, on the other hand, the significant role of play activity in the formation of speech skills and abilities of a child at the stage of preschool childhood. The article presents a comprehensive interdisciplinary theoretical analysis of psychological, pedagogical, sociolinguistic and psycholinguistic scientific literature on the topic of children's bilingualism.

Key words: Bilingualism, the stage of preschool childhood, theoretical analysis, sociolinguistic and psycholinguistic scientific literature.

МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ БИЛИНГВИЗМА У ДЕТЕЙ ЧЕРЕЗ ИГРОВУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Аннотация

Актуальность статьи обусловлена, с одной стороны, развитием раннего двуязычия у современных детей в возрасте 5-7 лет, с другой стороны, значительной ролью игровой деятельности в формировании речевых навыков и умений речи. ребенок на этапе дошкольного детства. В статье представлен комплексный междисциплинарный теоретический анализ психолого-педагогической, социолингвистической и психолингвистической научной литературы по теме детского двуязычия.

Ключевые слова: Двуязычие, этап дошкольного детства, теоретический анализ, социолингвистическая и психолингвистическая научная литература.

O‘YIN FAOLIYATI ORQALI BOLALARDA IKKI TILLILIKNI RIVOJLANTIRISH MODELI

Аннотация

Maqolaning dolzarbligi, bir tomondan, 5-7 yoshli zamonaviy bolalarda erta ikki tillilikning rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lsa, boshqa tomondan, bolaning nutq qobiliyatlarini shakllantirishda maktabgacha yoshdagi bolalik bosqichida o‘yin faoliyatining muhim roli. Maqolada bolalarning ikki tilliligi mavzusiga oid psixologik, pedagogik, sotsiolingvistik va psixolingvistik ilmiy adabiyotlarning har tomonlama fanlararo nazariy tahlili keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Ikki tillilik, maktabgacha yoshdagi bolalik davri, nazariy tahlil, sotsiolingvistik va psixolingvistik ilmiy adabiyotlar.

Introduction. In recent years, a new type of spontaneous development of mass bilingualism in preschool children in natural conditions has emerged, for the consequences of which the adult population (parents and teachers) turned out to be insufficiently prepared. An analysis of the scientific psychological literature allows us to conclude that for the early stage of the formation of bilingualism in preschool children, the most optimal strategies are the simultaneous mastery of two languages according to the formula "one person - one language" and the systematic teaching of a second language based on the first language with the parallel development of native speech in conditions of the educational process.

Literature review. In the modern world, bilingualism and multilingualism are part of a person's communicative competence. Along with the language attitude of a modern person in education, there is a need to organize a bilingual and multilingual educational process, to develop the methodology of bilingual education and upbringing.

The domestic education system does not yet have the necessary psychological and pedagogical tools that will allow organizing high-quality support for the early stage of development of balanced bilingualism and multilingualism, and new pedagogical forms, methods and means of implementing bilingual and multilingual education with the component "native (national) language", developed taking into account psychological characteristics, such as the leading activity - the game of preschool children.

On this occasion, the famous psycholinguist, specialist in the field of ontolinguistics, researcher of early childhood bilingualism Alexander Markovich Shakhnorovich wrote the following: "Introducing a child to a second (non-native) language is a matter that requires, firstly, special conditions and Secondly, high professionalism. Moreover, we cannot talk separately about national-Russian bilingualism. The question is broader: what you need to know and what you need to do to teach preschoolers a second language. If the second part of the question belongs to the competence of methodology and educational psychology, then the first part belongs to linguistics. Thus, the creation of effective methods for the speech development of bilingual children of preschool age requires an interdisciplinary approach.

Research methodology. The modern language environment has changed even in monolingual settlements. This is due, firstly, to the intensive introduction of information technologies and the provision of mass access to the Internet, which provide children with playful, educational and educational content in Russian and English. Secondly, the population of the republic has become more mobile, tourist and health trips with children to the central part of Russia, to other regions and foreign countries have become more accessible and widespread. The above factors create favorable conditions for the development of early bilingualism in children in a natural situation.

The psychological aspect of the development of bilingualism in children is a direction sufficiently studied by

foreign and domestic researchers and is closely intertwined with the sociological aspect of bilingualism. An analysis of the scientific psychological literature allows us to conclude that the main issue is the typology and methodological characteristics of bilingualism, as well as language teaching strategies that are important in developing a model of game activity that develops bilingualism in preschool children and when it is introduced into the educational process.

Analysis and results. A bilingual can use the language only in a certain situation (at home - native, at work - official). Therefore, carriers of this type of bilingualism are monolingualistic in every situation. It is assumed that in pure bilingualism speech mechanisms are in no way connected with each other. Mixed bilingualism develops in the conditions of active functioning of two languages in the socio-cultural environment. Proficiency in two languages to the same extent in the same situation, taking into account the language

If a person with a native (national) language has a better command of Russian, then he has Russian-national bilingualism. The strategy of teaching and mastering languages is also an important psychological aspect of the development of bilingualism in children. Psychologists have described three strategies for language acquisition:

(1) simultaneous acquisition of two languages (the formula "one person - one language"), which occurs with the help of a language setting on the part of adults;

(2) spontaneous acquisition of a second language in conditions of natural communication without deliberate influence on the part of adults;

(3) systematic teaching of the second language on the basis of the formed speech skills in the native (first) language.

The advantages of the first strategy of teaching (mastering) languages have been noted by many researchers of early bilingualism in children. This method of teaching bilingualism to children at preschool age, first of all, requires compliance with the principle of "one language - one person", in which a bilingual communicates with one person (mother) in only one specific language, and with the second person (father) in another language.

Conclusions and suggestions. As a result, the child has two language systems formed independently of each other, he simultaneously masters the phonetic, lexical and grammatical and stylistic forms of the two languages without displacement and interference. Parallel mastery of two languages is possible only in childhood, subject to the purposeful management of the formation and development of speech in two languages by adults. With the strategy of mastering two languages according to the formula "one person - one language", the child develops a set of speech in one or another language in connection with a certain person or situation, and the other language is deactivated at this time. (Note: the inhibition of speech in another language occurs only in the first stage of the development of bilingualism, after a while the child develops the ability to translate from one language to another).

REFERENCES

1. Shakhnorovich A.M. Early bilingualism: psycholinguistic problems in different regions of the world // Sociolinguistic problems in different regions of the world. - M., 1996. - S. 445-448.
2. Androsova Y.V. Model of psychological and pedagogical support of the bilingual educational process // Scientific opinion. 2016. No. 16. pp. 126-130.
3. Androsova Y.V. Game preferences of preschool children in a bilingual environment // Modern studies of social problems (electronic journal) Vol. 9, No. 12, 2018, p. 6-16.
4. Vereshchagin E.M. Psychological and methodological characteristics of bilingualism (bilingualism). - M.: Publishing House of Moscow State University, 1969. - pp. 39-46.
5. Ivanova N.I. Language attitudes of the Sakha in the field of education in the context of modern extralinguistic realities (based on surveys in Yakutsk) // New studies of Tuva, No. 1, 2018. Pp. 153-168.
6. Imedadze N.V. The problem of measuring children's bilingualism // "Faces of Bilingualism". - St. Petersburg "Zlatoust", 2016, pp. 18-19.
7. Vygotsky L.S. On the issue of multilingualism in childhood. In the book "Mental development of children in the learning process" - M.: Uchpedgiz, 1935. - p. 566573.
8. Protasova E.Y., Rodina N.M. Multilingualism in childhood. - 3rd ed. - St. Petersburg: Zlatoust, 2013. - 276 p.
9. Stepanova O.A., Vainer M.E., Chutko N.Y. "Theory and Methods of the Game" Moscow. Yurayt. 2018. p. 29.
10. Elkonin D.B. The psychology of the game. - 2nd edition - M.: Humanit. ed. center VLADOS, 1999. - 360 p.
11. Zhigadlova I.V. Organization of play activities with preschoolers in accordance with the Federal State Educational Standard // Scientific and methodological electronic journal "Concept". 2016. V.46. pp. 133-135.
12. Smirnova E.O., Lavrent'eva T.V. Preschooler in the modern world. Book for parents. M.: Drofa, 2006. 272 p.
13. Korkina A.Y. Criteria for the psychological assessment of computer games and developing computer programs // Psychological science and education. 2008. No. 3. p. 20.
14. Akhmedova Mekhrinigor. The meaning of spirituality: different approaches and development of the word. Science and practice: a new level of integration in the modern world. 2018/4/28. - P.110-113
15. Bahodirovna, A.M. "Semantic Field and Sema in Uzbek (In the Example of 'Ma'naviyat')". International Journal of inclusive and sustainable education, vol. 1, no. 4, Oct. 2022, pp. 77-80, <http://inter-publishing.com/index.php/IJISE/article/view/173>.
16. Maxmudovna R.D. Maktabgacha yoshdagi bolalarni teatrlashtirilgan tomoshalar orqali mehnatsevarlik asosida tarbiyalash // pedagogs jurnali. - 2022. - T. 1. - №. 1. - C. 237-239.
17. Rakhmonova D. Maktabgacha Ta'lim O'qituvchisiga talablar // центр научных публикаций (buxdu.uz). - 2022. - T. 18. - №. 18.
18. Рахмонова Д. Equirem ents for preschool education teacher // центр научных публикаций (buxdu.uz). - 2021. - T. 6. - №. 6.
19. Rakhmonova D. Воспитание дошкольников на трудовой основе через театральные представления // центр научных публикаций (buxdu.uz). - 2022. - T. 19. - №. 19.



Ilkhom RUSTAMOV,

Tashkent State Transport University Associate professor.

E-mail: ilhom.rustamov.20080223@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1075-4052>

Reviewer prof. G.I.Ergasheva

LEXICAL PROBLEMS ENCOUNTERED IN THE TRANSLATION OF SMALL GENRES (IN STORIES)

Annotation

This article covers topics of common problems that arise in translation studies. Translation means that there are a number of problems that are faced in this field as it develops further and it shows that high knowledge, skills and qualifications are required from translators. Also, the current demand of translation studies and its role in society are shown.

Key words: Text, translation, lexicon, term, translation problems, transformation (change), information.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ, ВОЗНИКАЮЩИЕ ПРИ ПЕРЕВОДЕ МАЛЫХ ЖАНРОВ (В РАССКАЗАХ)

Аннотация

В этой статье рассматриваются темы общих проблем, возникающих в переводоведении. Перевод означает, что существует ряд проблем, с которыми сталкиваются в этой области по мере ее дальнейшего развития, и это показывает, что от переводчиков требуются высокие знания, навыки и квалификация. Также показана текущая востребованность переводоведения и его роль в обществе.

Ключевые слова: Текст, перевод, лексика, термин, проблемы перевода, трансформация (изменение), информация.

KICHIK JANRLARNI TARJIMA QILISHDA UCHRAYDIGAN LEKSIK MUAMMOLAR (HIKOYALARDA)

Annotatsiya

Ushbu maqolada tarjimashunoslikda yuzaga keladigan umumiy muammolar mavzulari muhokama qilinadi. Tarjima bu sohada yanada rivojlanib borishi bilan bir qator muammolar yuzaga kelishini anglatadi va bu tarjimonlardan yuqori bilim, ko'nikma va malaka talab qilinishini ko'rsatadi. Shuningdek, u tarjimashunoslikka bo'lgan hozirgi talabni va uning jamiyatdagi rolini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Matn, tarjima, lug'at, atama, tarjima muammolari, transformatsiya (o'zgarish), ma'lumot.

Introduction. Today, the rapid development of modern globalization and intercultural relations, the expansion of international relations, the development of trade-economic and financial relations between countries, the strengthening of the process of integration of European countries and the whole world, the development of science and technology, the continuous flow of scientific and technical information Nowadays, the importance of foreign languages as effective factors of organic exchange deserves great attention. Also, at the stage of economic, scientific, technical and cultural development, a foreign language is widely used as a means of oral and written communication between representatives of different peoples of the world.

Due to the rapid development of knowledge and technologies, translators who have practical skills in translating scientific and technical texts related to various fields, covering all aspects in today's society and in the era of changing conditions of the modern economy - specialists are in special demand today. Therefore, the need for highly educated translators is increasing day by day.

Due to the development of modern technologies, today, scientists from different countries of the world have the opportunity to quickly exchange information and conduct joint research, and thanks to these means of communication, unprecedented results are being achieved in modern science. In such conditions, the need for high-quality translation of scientific literature is significantly increasing in many manufacturing organizations. And translators must constantly add translations of scientific literature to their vocabulary, increase their ability to understand terms and know their meaning.

Therefore, when translating scientific and technical terms, the translator should first of all pay great attention to the meaning from the existing scientific and technical point of view, and then it is necessary to have the ability to compare with narrow scientific and technical terms [1].

Literature Analysis And Methodology. In the process of translation of scientific and technical texts, the following requirements should be followed: translation equivalence, translation accuracy, quality of translation data, logicity of translation and quality of its coverage. In order to have a quality translation of a scientific and technical text, the translator must have the following knowledge and skills:

- Must have knowledge of foreign language theory, phonetics, lexis and grammatical structure of the language;

- Translation of scientific and technical texts to the application of the skills;

- Linguistic practical knowledge (translation methods, transformation, the ability to replace the equivalent of words, the ability to add words, the ability to describe with terms, etc);

- In the process of text translation, it is necessary to have extralinguistic knowledge and the ability to use the content of sentences and sentences (it was required to have sufficient information in translating a special scientific-technical text)[5].

One of the main unknown problems in translation is that the translator does not have a complete understanding of what "scientific translation" is. In order to successfully perform scientific translation, the translator must have an idea of how it differs from other types of translation. In general, the translation of the scientific method includes many texts related

to the research topic - from theses, includes abstracts and article reviews, diplomas, dissertations and monograph manuscripts.

When translating the above types of work, attention should be paid to the following factors: the purpose of translation, the method of translation, the organization of the text in the translation and the relationship between its parts.

In addition to the external structure of academic texts (chapters, sections, paragraphs), there is also an internal structure. The translation of scientific texts has its own characteristics - it is a method of defining material problems from general information and presenting their solution. For example, English has a number of words and phrases that are used for different purposes, to connect pieces of text together, as well as to move from one phrase to another. For example:

- Also (in addition, furthermore, furthermore...);
- In spite of (although, however, despite, in spite of, nevertheless...);
- When expressed in other words (in other words);
- For example (for example, for instance...)[2].

Discussion And Results. Terminology problems in translation. It is one of the leading forms of scientific thinking and it is related to the concepts of understanding and perception of meaning. Almost every term in a scientific text is a lexical unit, and it expresses one of the meanings of special lexical units. These lexical units belong to the category of terms.

In general, a term is a word or phrase that is specific to a certain field in the field of science and technology. The term has clear semantic boundaries in linguistics. It follows that terms are a system of concepts reinforced by verbal expressions related to a particular discipline. If a word in common language (except for a term) has many meanings, but it falls into the category of terms, then this word will have a specific meaning, and its meaning in the term will be used in the translation.

Therefore, one of the main mistakes that a translator makes when translating a scientific text is that he does not have enough skills to use scientific dictionaries or does not have a clear knowledge of the subject specific to the term - this situation is even his own. can also be observed in the mother tongue. In terms of usage and quantity, specialized vocabularies of terms are more widely used in scientific method texts than other types of vocabularies. They are: nomenclature names, professional vocabulary and terms, professional jargon, etc. This lexicon is widely used in all areas of scientific text (i.e. text classification, text structure and its function, text components and factors are also taken into account). On average, terminological or terminological vocabulary makes up 20% of the total vocabulary of scientific texts.

Grammatical problems in translation.

The style of scientific communication has its own grammatical features. For example, when some texts are translated from English to Uzbek, in some cases the lexical meaning is lost and the verbs have an abstract meaning. For example:

- It seems very interesting;
- He probably got a cold - Maybe he got a cold;
- Ali feels himself strange - Ali feels himself strange.

In these cases, we can see that the semantic load falls on verbs instead of noun phrases. In other words, verbs perform an important grammatical function in these sentences.

Also, abstract verbs are often used in scientific method texts in English:

- Many houses were built in short term - Many houses were built in short term;
- Some new planets were discovered in mid of 2000's.

As can be seen in the above examples, abstract nouns are also widely used in English, and the main focus is on verbs, that is, on passive participles.

Another interesting aspect of the study is that in today's linguistics, the percentage of use of present tense verbs in English is equal to that of past tense verbs, which of course depends on the context of the scientific text.

In general, a scientific text must have a clear statement of logic, and translating this logic into a correct and high-quality translation is one of the most important tasks of a translator. Texts in the scientific style, in most cases, have a homogeneous appearance, but these texts have expressive features. In such texts, interrogative sentences are rarely used, even if they are used, they are directed to draw the attention of the reader who is familiar with the text. One of the characteristics of scientific texts is that emotional expressions are not used [3].

General theory of translation.

The general theory of translation systematizes the conclusions derived from the concrete experience of translation and creates a basis for it. In the process of translation, of translation its results and ideas are summarized, and the conditions and factors specific to translation are taken into account in the translation activity.

The concept of the general theory of translation is widely and fully covered in the works of the Russian linguist and linguist AV Fedorov. According to this concept, any quality translation text should begin with a philological analysis of its linguistic basis and end with an artistic creation or scientific editing[4].

A special theory of translation.

A special theory of translation (or research on translation focused on a pair in linguistics) should take into account the equivalents, variants of the correspondence between two languages, as well as the factors and criteria for their selection in a specific situation. The main method of studying translation phenomena within this theory is the comparison of two languages. For example: Uzbek and Russian, or Russian and English, or English and German. Transformational theory of translation.

The transformational theory (model) of translation is represented by making changes to the translated text during the translation activity. The reason is that in some cases the meaning of the text cannot be fully translated or it is difficult to translate.

Conclusion. For example: Not long ago computers were considered an amazing invention. Today they form part of our everyday lives. The latest thing today is Virtual Reality. A Virtual Reality system can transport the user to exotic locations such as a beach in Hawaii or the inside of the human body.

Uzbek language translation:

In the past, computers were considered a wonderful invention. Today they are part of our daily life. One of the latest inventions is Virtual Reality. A virtual reality system can transport users to exotic locations such as a beach in Hawaii or the inside of the human body.

As we can see in the example, the translation from English to Uzbek was not completely translated, but instead underwent a transformation. That is, the meaning of the original text in Uzbek language is clarified with other words.

The transformational model of translation is related to the ideas of American linguist N. Chomsky "transformational or generative grammar". Within this theory, the process of creating a translation text is considered as a syntactic transformation of the units and structures of the source language into the units and structures of the target language, in which the steps and methods of the translation process are greatly influenced.

Attention is given. This theory is also mentioned in the works of American translators K.Naide, B.O.Kads and V. Koller. In general, the ideas of transformational theory are one

of the important methods that allow translation studies to identify structures and units that are related to translation and interrelated in the process of translating a pair of languages.

REFERENCES

1. Ogli L., Kuvonov Zarifjan Makhsiddin. "Die vorteile und nachteile der online-bildung." Academic research in educational sciences 2. CSPI conference 2 (2021): 478-481.
2. Kuvonov Zarif (2020). Structural-semantic Tajik of French words into German, actual problems of 21st century linguistics and translation studies: theory, practice, innovation.
3. Kuvonov Zarifjon (2020). The history of the origin of words related to the German language. Problemy and perspective development of modern science and the fringes of Europe and Asia - XXIV international scientific and practical internet conference.
4. Murodkosimov A., Rakhmanova D., Sanakulov Z., & Zaripova G. (2020). Ways of making suz in German and Uzbek languages (as an example of the compositional method). Academic research in educational sciences, (2).
5. Murodkosimov A., Rakhmanova D., Sanakulov Z., & Zaripova G. Methods of making water in german and uzbek languages (example of composition method).
6. Rustamov I.T. (2016). Gender and Professional Activity Stereotypes in Anecdotes. Recent Trends in Science and Technology Management, (1), 67-72.
7. Tursunovich R.I., & Maftuna T. National stereotyped view of anecdotes. Zbiór artykułów naukowych recenzowanych, 136.



УДК:811.1

Zuxra SAIDOVA,

Qarshi davlat universiteti katta o'qituvchi

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD M.Nizomova taqrizi asosida

QISHLOQ XO'JALIGIGA OID TERMINLARDA POLESIMIYA HODISASI HAMDA BIR KOMPONENTLI QISHLOQ XO'JALIGI TERMINLARINING LINGVISTIK ASOSLARI

Аннотация

Bilamizki, bugun O'zbekiston Respublikasining xorijiy mamlakatlari bilan o'zaro manfaatli hamkorligini siyosiy va iqtisodiy jihatdan rivojlantirish chet tillarga ehtiyojni tobora oshirmoqda. Ayniqsa iqtisodiyot sohada mutaxassislarni tayyorlash borasidagi talablar tubdan o'zgardi. Endi, qishloq xo'jaligi tizimida faoliyat ko'rsatayotgan mutaxassislar chet tillarini mukammal bilishlari juda dolzarb masalaga aylandi. Chunki, qishloq xo'jaligi sohasida juda ko'p xorijiy tildagi terminlar ishlatiladi. Qishloq xo'jaligi sohasidagi terminlarni bir tildan boshqa tilga tarjima qilishda ikkala tilda ham ularning semantik, morfologik, struktural, kontekstual va boshqa lingvistik xususiyatlarni anglab yetish kerak. Shu bois ham O'zbekiston Respublikasi xorijiy mamlakatlar o'rtasida qishloq xo'jaligi sohasiga oid ishlarni keng miqyosda yuritish uchun mutaxassislar, birinchi navbatda, rus ingliz, va o'zbek tillarida qishloq xo'jaligi leksikasini mukammal bilishlari kerak. Bu o'z navbatida, qishloq xo'jaligi xodimlari, tarjimonlar va bu sohadagi mutaxassislarning kommunikativ kompetensiyasini takomillashtirish uchun zamin yaratadi. Har bir til leksikasi terminlar tizimini o'z ichiga oladi. Terminlar har xil bo'ladi: umumiy, ilmiy, maxsus, regional va hokazo. Qishloq xo'jaligi sohasida eng ko'p qishloq xo'jaligi terminlari ishlatiladi.

Kalit so'zlar: Qishloq xo'jaligi, umumiy, ilmiy, maxsus, regional, terminlar.

ЯВЛЕНИЕ ПОЛИСЕМИИ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ТЕРМИНАХ И ЯЗЫКОВАЯ ОСНОВА ОДНОКОМПОНЕНТНЫХ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ТЕРМИНОВ

Аннотация

Мы знаем, что политическое и экономическое развитие взаимовыгодного сотрудничества Республики Узбекистан с зарубежными странами увеличивает потребность в иностранных языках. Коренным образом изменились требования к подготовке специалистов, особенно в области экономики. В настоящее время для специалистов, работающих в сельскохозяйственной системе, стало очень актуальным вопрос о владении иностранными языками в совершенстве. Потому что в сфере сельского хозяйства используется много иностранных языковых терминов. При переводе сельскохозяйственных терминов с одного языка на другой необходимо понимать их семантические, морфологические, структурные, контекстуальные и другие лингвистические особенности в обоих языках. Поэтому для выполнения работ, связанных со сферой сельского хозяйства между зарубежными странами Республики Узбекистан в больших масштабах, специалисты должны в совершенстве владеть сельскохозяйственной лексикой, в первую очередь, русским, английским и узбекским языками. Это, в свою очередь, создает основу для повышения коммуникативной компетентности сельскохозяйственных рабочих, переводчиков и специалистов в этой области. Словарь каждого языка включает в себя систему терминов. Термины бывают разные: общие, научные, специальные, региональные и т.д. Большинство сельскохозяйственных терминов используются в области сельского хозяйства.

Ключевые слова: Сельское хозяйство, общее, научное, специальное, региональное, термины.

THE PHENOMENON OF POLYSEMY IN AGRICULTURAL TERMS AND THE LINGUISTIC BASIS OF SINGLE- COMPONENT AGRICULTURAL TERMS

Annotation

We know that the political and economic development of the mutually beneficial cooperation of the Republic of Uzbekistan with foreign countries is increasing the need for foreign languages. The requirements for the training of specialists, especially in the field of economy, have changed radically. Now, it has become a very urgent issue for specialists working in the agricultural system to know foreign languages perfectly. Because a lot of foreign language terms are used in the field of agriculture. When translating agricultural terms from one language to another, it is necessary to understand their semantic, morphological, structural, contextual and other linguistic features in both languages. Therefore, in order to carry out work related to the field of agriculture between foreign countries of the Republic of Uzbekistan on a large scale, specialists must have a perfect knowledge of the agricultural lexicon in, first of all, Russian, English, and Uzbek languages. This, in turn, creates a basis for improving the communicative competence of agricultural workers, translators and specialists in this field. Each language lexicon includes a system of terms. The terms are different: general, scientific, special, regional, etc. Most agricultural terms are used in the field of agriculture.

Key words: Agriculture, general, scientific, special, regional, terms.

Kirish. Jahon tilshunosligida keyingi yillarda til hodisalarini antropolingvistik, xususan, pragmalolingvistik, psixolingvistik, lingvomadaniy nuqtai nazaridan talqin qilishga qiziqish kuchaydi va bu sohada bir qator tadqiqotlar

amalgam oshirildi. Til va inson, ularning bir-biriga ta'siri, tilda inson omilining aks etishi, til vositalarini o'z o'rnida qo'llash masalalari zamonaviy lingvoantropologiyada olam hisoniy manzarasining alohida va markaziy qismi hisoblangan

insonning lisoniy qiyofasini tizimli va kompleks tavsiflash vazifasini qo'yimoqda. Binobarin, inson va uning ruhiyati hamda nutq vaziyati bir-birini taqozo etadigan jarayon bo'lib, ruhiy holatni moddiy in'ikos etuvchi til vositalarini pragmatlingvistik, psixolingvistik, lingvomadaniy nuqtai nazardan tahlil qilishga qaratilgan ishlarning, shuningdek, til va inson omili muhtarakligidan tashkil topgan badiiy matnlarda inson ruhiy holatining ifodasini tekshirishga bag'ishlangan izlanishlarning yetarli emasligini ko'rsatdi. Dunyo tilshunosligida so'nggi o'n yilliklar oralig'ida til materiallarini o'rganishning yangicha yondashuvlari, zamonaviy metodlar asosidagi tahlillar, yangi tilshunoslik maktablari paydo bo'ldi.

Tilda inson omilining namoyon bo'lish usul va vositalari, so'z va uning matnda ifodalayotgan ma'nolari, uning inson ruhiyatiga ta'sirini o'rganish tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biriga aylandi. Chunki insonning ichki dunyosi noyob bilim obyekti bo'lib, uning o'ziga xosligi shu olamning bilvosita kuzatishda berilmaganligi bilan izohlanadi. Inson ichki dunyosining tabiiy tildagi ifodasini talqin etish, badiiy matn, xususan, nasriy asar tili va o'ziga xos xususiyatlarini yoritib berish o'zbek tilshunosligida psixolingvistik tahlil borasidagi mavjud qarashlarni boyitadi, ilmiy-nazariy jihatdan asoslaydi. O'zbek tilshunosligida til tadqiqini rivojlantirish bo'yicha olib borilayotgan islohotlar, ayniqsa, o'zbek tilining Davlat tili sifatidagi maqomini oshirishga qaratilgan so'nggi farmon va qarorlar tilshunoslar zimmasiga mas'uliyatli vazifalarni yuklamoqda. Negaki Istiqlol yillarida ona tilimiz tom ma'noda davlat tiliga aylanib, xalqimizni yurtimizda erkin va ozod, farovon hayot qurishdek buyuk marralarga safarbar etadigan beqiyos kuch sifatida maydonga chiqdi. Tilni shaxs bilan bog'liq ravishda tadqiq qilish asnosida tilshunosligimizda psixolingvistika yo'nalishi shakllanmoqda. O'zbek tilida inson ruhiy holatining til vositalari asosida ifodalanishi va uning psixolingvistik xususiyatlarini ko'rsatib berish o'zbek tilshunosligida o'z tadqiqini kutayotgan dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

Terminidagi polisemiya hodisasi juda qadimdan o'limlar diqqatini o'ziga jalb qilib keldi. Eramizdan avval uni falsafa va uslubiyat nuqtai nazaridan o'rganishdi. Tilshunoslarning qayd etishicha, bu masala bilan xitoy va hind olimlari, eramizning boshlarida esa yunonlar ham shug'ullanishgan ekan. O'rta Osiyoning buyuk leksikografi Mahmud Qoshg'ariy ham o'zining mashhur «Devonu lug'atit turk» kitobida turkiy polisemantik so'zlarni qayd etadi. Polisemiya inson bilimining xarakteri bilan bog'liq ekan, turli xalqlardagi bilim xarakterining turiligi ham o'sha xalq tilidagi polisemiyalarda o'z aksini topadi. Aniqroq qilib aytganda, polisemiya milliy xarakterga ega bo'ladi. Leksik ma'nolarning, tilshunoslikda tan olinganidek, milliy xarakterga ega bo'lishi polisemantik so'zlarda o'z aksini topmasdan iloji ham yo'q. Chunki polisemantik so'zlar leksik ma'nolar hisobigagina tarkib topadi

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Jahon tilshunosligida terminologiya va uning nazariy asoslari, ularning shakllanishi, tartibga solinishi kabi masalalar G.O. Vinokur, V.V. Vinogradov, M.N. Volodina, V.A. Tatarinov, T.R. Kiyak M.N. Latu, S.D. Shelov, F.A. Sitkina, B.N. Golovin, K.Kageura A.N. Baskakov singari olimlarning tadqiqotlarida maxsus o'rganilgan. Ayni shunday masalalar, tilshunoslikda terminlarning shakllanishi va taraqqiyoti masalalaridagi kamchilik va nuqsonlar, sinonimiya va uni bartaraf etish muammolari ozarbayjon, qozoq, qirg'iz, turkman, qoraqalpoq kabi asosiy turkiy tillar hamda tojik tili terminologiyalarida ham tadqiq etilgan. Biroq, hozirgi kuni nuqtayi nazaridan pedagogikaga oid terminlarning xorijiy tillarni o'rgatishdagi tutgan o'rni ingliz va o'zbek tillarida mazkur soha terminlarining qo'llanilishidagi adekvatlik va noadekvatlik munosabatlar, soha terminologiyasini lingvistik,

ijtimoiy-madaniy va qiyosiy aspektda o'rganishga oid muammolari yetarlicha o'rganilmaganligi bois, ularning ilmiy tadqiqi davr taqozosiga aylandi.

O'zbek tilshunosligida esa V.V. Reshetov, H. Dadaboyev, A. Hojiyev, L.V. Reshetova, D. Xudoyberganova, M. Jusupov [1], A. Qosimov I.X.D. Paluanova, M.B. Nizomova [2] D.X. Kadirbekova, S.T. Musayeva, G. Abdurahmonov O.S. Ahmedov, va boshqa olimlar terminologiya sohasi rivojiga olib borgan izlanishlari samarasi orqali o'z xissalarini qo'shishgan.

M. Nizomovanning fikricha "O'zbek tilshunosligida terminlarni o'rganish, ularni tartibga solish, terminologik lug'atlar tuzish kabi chora tadbirlar XX asrning 20-yillari o'rtalaridan boshlangan. Zero, ayrim leksikografik ishlarni hisoblamaganda, o'zbek tilini ilmiy asosda o'rganish, hozirgi o'zbek tilshunosligining fan sifatida yuzaga kelishi ham aynan shu davrdan boshlangan. Albatta, terminlarni o'rganish ehtiyoji o'z-o'zidan kelib chiqqan emas, barcha bilim sohalari bo'yicha o'zbek tilida ta'lim berishni yo'lga qo'yish bilim sohasining sezilarli darajada rivojlana borishi ilmiy tafakkur doirasining kengayishi sobiq ittifoqdagi milliy tillar, jumladan o'zbek tili lug'at tarkibining boyib borishi, binobarin tilda terminlarning ko'payib borishi ularni har tomonlama o'rganish va tartibga keltirish turk bo'lgan edi. Bunga sabab sifatida shuni aytishimiz mumkin, termin ilmiy-texnik sohaning ajralmas qismi, shuningdek, uning taraqqiyotini ham belgilab beruvchi muhim omildir" [3].

A.C. Gerd ta'kidlaganidek, «Umumiy leksikadan ajralgan maxsus so'zlar o'ziga xos qatlamni shakllanishiga ehtiyoj tug'diradi va shu yo'sinda maxsus g'oyalalar, fikrlarni ifodalash uchun maxsus leksika tizimi paydo bo'ladi» [4]. Bunday maxsus leksik tizimni ko'pincha ikkita mikrotizimdan iborat bo'ladi: 1) maxsus belgilar, so'zlar, so'z birikmalar, iboralar, gaplar tizimi; 2) aniq sohaga oid maxsus matnlar tizi. Bunday maxsus leksika tizimi asta-sekin umumiy tilshunoslik faniga kirib boradi va lingvistikaning chegarasini kengaytiradi. Ilmiy va kasbiy bilimlarni ifodalash uchun yangi so'zlar va so'z birikmalari yaratiladi. Bu birikmalar o'z navbatida, til tizimining mexanizmlariga bo'ysunadi. Maxsus bilimlar tizimi o'z aksini terminda topib, u yoki bu tilning semantik tizimiga kiradi, shu bilan birga, umumiy til tizimining bir bo'lagiga aylanib qoladi. M.V. Marchuk ta'kidlaganidek, «til leksikasida paydo bo'ladigan yangi so'zlar ko'pincha ilm-fan, texnika, siyosat, iqtisodiyot sohaslariga oid bo'ladigan terminlardir».

Tahlil va natijalar. Lisoniy usullardan terminologiya faniga so'z yasovchi modellar ishlab chiqishi turki berdi. Mazkur modellar morfologik va sintaksis nuqtai nazaridan talqin qilindi. Bu aspekt doirasida G.O. Vinokur tomonidan tashqil etilgan terminologik maktabining tadqiqotchilari fanning turli sohalariga oid terminlarini so'z yasovchi imkoniyatlarini o'rgandi. Tizimli tahlil doirasida nazariya va metodologiya bir butun tushuncha sifatida tadqiq qilinadi. Terminlar o'zidan - o'zi paydo bo'lmaydi, ular ilm, fan va texnika rivojlanishi natijasida yaratiladi. Ilm, fan va texnika, o'z navbatda, turli ijtimoiy, iqtisodiy, tibbiy va boshqa yo'nalishlarni o'ziga qamrab oladi. Terminologiyaning nazariy va amaliy tomonlari bilan nafaqat tilshunoslar, balki aniq fanlar bo'yicha mutaxassislar ham shug'ullangan. Bunga qaramasdan, bugungi kunda termin tushunchasi tilshunoslik yoki biron fan sohasiga tegishli ekanligi haqida aniq ma'lumotlar mavjud emas. Shuning uchun, termin va tushuncha o'rtasida aniq farqli chegara yo'q. Terminlarning mohiyatini ochib berishda kognitiv yondashuvning ustunligi shundaki, uning yordamida maxsus bilimlarni va maxsus leksikani tushunish uchun keng imkoniyatlar yaratiladi. Bu esa kognitiv yondashuv terminologik nominatsiyalash jarayonining dinamikasi va mexanizmlarini aniqlashga ko'maklashadi. Chunki, terminlar tizimidagi tarixiy jarayonlarni tushunish, aniq bilimlarni til birliklar vositalari

orqali yetkazish qulay shart- sharoit yaratadi. Ko'pgina kognitolog-olimlar fikricha, «kognitiv yondashuv nafaqat terminning tashqi tuzilish shaklini, balki ichki tuzilish ham

tavsiflab beradi va terminshunoslarni. Bizning fikrimizni quyudagi jadvalda damoyon qilamiz.

O'zbekcha	Rus tilida
Agrobiznes: qishloq xo'jaligi va biznesni birlashtirgan va odatda katta miqdordagi er, hayvonlar va qimmatbaho texnologiyalarni o'z ichiga olgan dehqonchilik usuli.	Агробизнес: способ ведения сельского хозяйства, который сочетает в себе сельское хозяйство и бизнес и обычно включает в себя большое количество земли, животных и дорогостоящих технологий.
Artefakt: odamlar tomonidan yaratilgan tarixiy ob'ekt.	Артефакт: исторический объект, созданный людьми.
Bakteriyalar: tuproqda yashovchi va ozuqa moddalarini o'simliklar uchun foydali bo'lgan shakllarga aylantiradigan mikroorganizmlar	Бактерии: микроорганизмы, которые живут в почве и превращают питательные вещества в формы, пригодные для использования растениями.
Bushel: sig'im yoki o'lcham o'lchovi	Бушель: измерение емкости или размера
Kob: makkajo'xori boshog'ining katta dumaloq massasi, bu erda yadrolar o'sadi.	Початок: большая круглая масса початка кукурузы, в которой растут зерна.
O'rim-yig'im: o'sish tugagach, hosilni yig'ish	Урожай: собрать урожай, когда он закончит расти.
Gerbitsid: begona o'tlarni o'ldiradigan pestitsid turi	Гербицид: тип пестицида, который убивает сорняки

Xulosa va takliflar. Bir qator olimlarning terminologiyaga oid ilmiy ishlarini tahlil qilish bilan birga, termin haqida o'z fikrimizni bildirishni lozim topdik: termin – murakkab tuzilishga ega bo'lib, maxsus fan sohasida, aniq sharoitda va maxsus maqsadda foydalaniladigan maxsus leksik birlikdir. U ko'pgina hollarda kasbiy kommunikatsiya jarayonida yuzaga keladi.

Bizni fikrimizcha qishloq xo'jaligiga oid terminlarida polesimiya xodisasi hamda bir komponentli qishloq xo'jaligi terminlarining lingvistik asoslari hatto bir lingvistik termin bir nechta ma'noga ega bo'lishi mumkin. Buning sababi shundaki, har bir termin bir nechta lingvistik maktab va yo'nalishlar tomonidan turlicha tavsiflangan. Ba'zan bir terminga turli xil talqinlarni berishgan. Shuning uchun bir lingvistik hodisaga munosabat bildirishimizdan oldin, uning

dastrabki talqiniga tayanamiz. Bu hatto matematiklarga xos yondashuv. Bundan kelib chiqadiki, terminlarni tartibga solish uchun, birinchi navbatda, tushunchalarning aniq chegaralarini belgilash zarur. Termin har qanday leksik birlikdek, fonetik, so'z yasovchi, morfologik, leksik, stilistik belgilarga ega. Terminlarning bir variantligi, sinonimlar yo'qligi, kontekstdan mustaqil ekanligi terminlarni boshqa leksik birliklardan farq qilinishiga asosiy belgilari hisoblanadi. Bundan tashqari, terminlar aniq sharoitda, aniq kasbiy faoliyatda va aniq sohada ishlatiladi. Termin leksik birlikka bir vazifasi bilan o'xshaydi: u biron tushunchani, obyektini, voqeani ifodalab beradi. Terminning asosiy belgisi esa, uning terminologik mohiyatidir. Bu belgi maxsus tushunchani yoki obyektini nomlanishda o'z aksini topadi.

ADABIYOTLAR

1. Dzhusupov M. Terminological differentiation of disciplines of diachronic and synchronic comparative study of related languages. RUDN Bulletin, series Theory of language. Semiotics. Semantics, 2014, No. 3. –61-69 p.
2. Низомова М.Б. Инглиз ва ўзбек тилларида педагогикага оид терминларнинг структур-семантик хусусиятлари ва таржима муаммолари: Филол. фан. д-ри. ... дисс. автореф. – Термиз: 2022. – 40-б
3. Nizomova M.B. Functional-Semantic Features of pedagogical terms In English and Uzbek Language. // International Journal of Engineering and Information Systems. (IJEAIS) ISSN: 2643-640 Vol. 4 Issue 10, October-2020. – 79-81 pages.
4. Герд А.С. Прикладная лингвистика. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2005. – С. 2
5. Марчук М.В. Динамика лексических значений многозначных слов (Лексика основного терминологического слоя). Дисс. в форме научн



Oisha SULTONOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti magistranti
E-mail: oishailhomjonqizi@gmail.com

O'zMU f.f.n. dotsent D.B. Agzamova taqrizi asosida

GENERAL INFORMATION ABOUT PHRASEOLOGY

Annotation

This article provides an overview of phraseology, a new and broad field in linguistics. It is analyzed in many scientific studies from the point of view of English and Uzbek linguistics.

Key words: Phraseology, etymology, structural-semantic analysis, phraseological compound, phraseological units, phraseological fusion, phraseological explanatory dictionary.

ОБЩИЕ СВЕДЕНИЯ О ФРАЗЕОЛОГИИ

Аннотация

В этой статье представлен обзор фразеологии, новой и широкой области лингвистики. Он анализируется во многих научных исследованиях с точки зрения английского и узбекского языкознания.

Ключевые слова: Фразеология, этимология, структурно-семантический анализ, фразеологический состав, фразеологические единицы, фразеологическое сращение, фразеологический словарь.

FRAZELOGIYA HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT

Annotatsiya

Mazkur maqolada tilshunoslikdagi yangi va keng soha bo'lmish frazeologiya haqida umumiy ma'lumotlar keltiriladi. Ingliz va O'zbek tilshunosligi nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda ko'plab ilmiy tadqiqotlar asosida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Frazeologiya, etimologiya, struktur-semantik tahlil, frazeologik qo'shilma, frazeologik birliklar, so'z birikmasi, frazeologik izohli lug'at.

Kirish. Frazeologiya tilshunoslikning shunday bo'limiki, u o'zida keng ma'nolarni jamlagan til birliklarining barcha turlarini qamrab olgan. Bu fanning asosi tildagi barqaror, o'zgarmas birliklar: iboralar, maqollar, idiomalar bo'lib har bir xalq, millatning madaniyati, turmush tarzi, ma'naviyatining o'z tillaridagi aksi hisoblanadi. Uning termin sifatidagi lug'aviy ma'nosi Grekcha so'z "frama" (phraseos) dan olingan bo'lib, ibora, ifoda ma'nolarini anglatadi; "logos" ushbu sohani o'rganuvchi fanlar majmui demakdir. Etimologik jihatdan o'rganilganda, frazeologiyaning ilmiy asoschisi Shvetsariyalik olim Charlz Balli hisoblanadi. U o'zining "Fransuz stilistikasi" (1909-yil) asariga so'z iboralarni jamlovchi bo'limni kiritgan[1]. Qolaversa, Ferdinand de Sassyur ham frazeologiyaning xususiyatlarini keltirib, uni ma'nosi va vazifasiga ko'ra tildagi tayyor birliklar deb ataydi.

Frazeologiyaning mustaqil tarmoq sifatida davriy va asriy rivojlanish bosqichi mobaynida ilk bor o'tgan asrning 40-yillarida dastlab rus tilshunosligi (A.A Potebniy, I.I Sreznevskiy asarlari)da paydo bo'lgan bo'lib, so'ng o'quv-

metodik adabiyotlarda alohida bo'lim sifatida nashr etila boshlangan (Y.D. Polivanov, S.Abakumov). O'zbek tilshunosligida esa XX asrning 50-yillaridan boshlab qator tadqiqotlar o'tkazilib frazeologiyaga oid ilmiy kitoblar, maqolalar yozilib, izohli lug'atlar tuzilgan (Sh. Rahmatullayev, G'. Salomov). Bu borada milliy yozuvchilarimiz Abdulla Qodiriy, Hamid Olimjon, Oydin, Said Ahmad asarlari frazeologik jihatdan tahlil etilgan. Bundan tashqari, Samarqand Davlat Universiteti qoshida o'tgan asar 70-80 yillar mobaynida frazeologik tadqiqotlarni muvofiqlashtiruvchi va maxsus to'plamlar chiqaruvchi ilmiy markaz ham faoliyat yuritgan[2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Xorijiy adabiyotlar bilan tanishish mobaynida rus olimlaridan V.V Vinogradov, A.V Kunin, N.N Amasova, ingliz tadqiqotchilaridan Neal R. Norrik (English Phraseology) Covie kabi olimlarning o'z mualliflik manbalarida ilg'or natijalarga erishganliklarini ko'rish mumkin. Bunga misol tariqasida Germaniya nashiriga tegishli ingliz-nemis tillarida yozilgan "frazeologiya" (2007-yil) kitobini keltirish mumkin.



Ushbu kitobda frazeologiyaga tarixiy-tavsifiy va sinkronik yondoshuvli ma'lumotlar kiritilganidan tashqari unda turg'un birikmalar maqollar, iboralar, lug'atlar, fanning asosi, asarlardagi frazeologizmlar tahlili materiallari ham jamlangan.

O'zbek tilshunosligida eng samarali ijod qilgan professor olimlardan A.E. Mamatov, Sh.Rahmatullayev, G'. Salomov, A. Abdullayev, Z. Narimonova va bir qator tadqiqotchilar ushbu mavzuda ilmiy ishlar olib borishgan. Maqolamiz bo'yicha izlanish davomida shu va shu kabi ilmiy manbalardan foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada frazeologiyaga oid manbalardan asosiy ma'lumotlar keltirildi. Frazeologiyaning kelib chiqishi, etimologiyasidan boshlab rivojlanishi, yozma manba va asarlardagi ko'lami nuqtai nazaridan tahlil qilindi. Bu ishimizda asosiy metod tasviriy metod bo'lib shu bilan birga ingliz, rus, o'zbek frazeologik manbalari asosida chog'ishtirma tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Frazeologiyaga kiruvchi turg'un birikmalarining "frazeologik birliklar" (Phraseological units) deb yuritilishi rus olimlariga borib taqaladi. Umuman olganda, o'zbek tilshunosligida ham nutqimizga tayyor holda kelgan turg'un birikmalar turli nomlar bilan atalgan (ibora, ifoda, birikma). Olimlar tomonidan olib borilgan ko'plab tadqiqotlarning tahlili o'laroq shuni ma'lum qilamizki, frazeologiya yangi bo'lim, yangi fan va juda kengdir. Uni har bir xalq, millat va o'zaro ichki muhitidagi izlanuvchilar ham turli xil nomlaydilar. Frazeologik birliklar, iboralar, idiomalar,

Ingliz tilida	O'zbek tilida
All talk and no action	Aravani quruq olib qochmoq
Lay an egg	Qovun tushurmoq
Learn something from the bottom, From scratch	Ipidan ignasigacha, miridan sirigacha, qilidan quyruq'igacha
Pull somebody's leg	Qulog'iga lag'mon ilmoq
As thick as thieves	Orasida qil o'tmas dugona, do'st
When pigs fly	Tuyani dumi verga tekganda
Bead around the bush	Og'ziga talqon solib olmoq
Blessing in disguise	Har bir ishda hayr bor
Piece of cake	Xamrdan qil sug'urganday

Bundan tashqari semantik jihatdan darajasi konkret ma'noga ega so'zlarda iboraning o'zidan uning ma'nosini chiqarish mumkin bo'ladi. Chunki bunda birikmaning bir qismi haqiqiy izohiga muqobil bo'ladi. Masalan, o'zbek tilidagi "shovqin solmoq" va ingliz tilidagi "make noise" iboralarining asosi "shovqin – noise" so'zlaridir.

Strukturaviy tahlilda frazeologik birliklar gapdagi vazifasiga ko'ra ya'ni grammatik, leksik va to'liq turg'unlik ko'rinishiga ko'ra R. Ginzburg ularni 3 tur: frazeologik qo'shilma (Phf), frazeologik birliklar (Phu), so'z birikmasi (tilshunosligimizda moslashuv)ga bo'linishini o'z asarida tahlil qilgan[4].

Struktur-semantik klassifikatsiya asosida yuqoridagi ikki xususiyat jamlangan holdagi tahlil esa A.I. Smirnitkiyning "Ingliz tili leksikologiyasi" (1998-yil) asarida yoritilgan.

A.E. Mamatov o'zining "Zamonaviy lingvistika" kitobida shunday deb yozadi: "Frazeologizmlar milliy madaniyatni o'z prototiplari bilan aks ettiradilar. Negaki frazeologik birlik bo'lib qolgan erkin so'z birikmalari ma'lum urf odatlarni, an'analarni, turmush va madaniyatning tafsilotlarini, tarixiy voqealarni va boshqa ko'plab narsa va hodisalarni tasvirlaganlar".

Shu jihatdan ham olim frazeologizmlar ifodalaydigan semantik ma'nolar ko'lami jihatidan ularni maqollar bilan uzviy bog'lab misollar orqali sharhlab berganlar.

O'zbek tilshunosligidagi ilmiy izlanishlardan yana birida frazeologik birliklar ifoda va mazmun jihatidan alohida

turg'un birikmalar, so'z guruhlari, frazeologik birlashmalar, qo'shilmalar (word groups, phraseological unities, fusions) va maqollar bularning barchasini bir turkumga kiritilib o'rganiladimi yoki alohida terminlar sifatida ifodalanadimi? – bu savolga har bir tadqiqotchi olim o'z izlanishlari nuqtai nazaridan kelib chiqib javob beradilar. Kunin tadqiqoti bo'yicha frazeologik birliklar semantik jihatdan strukturaviy tahlil qilinadi[3].

Semantik tahlilda til birliklari o'z darajasiga ko'ra ma'no anglatadi. Ya'ni mutlaqo bir ma'noga teng bo'lgan idiomalar mavjud bo'lib, ularni tarkibiy qismga ajratish orqali ma'nosini tushunib bo'lmaydi, balki bir nechta so'zdan iborat fraza yaxlit bir ma'noga ishora qiladi. Masalan ingliz tilidagi pulini bexuda narsalar uchun sarflovchi insonlarga nisbatan ishlatiluvchi "the white elephant" iborasi qo'llaniladi. O'z ma'nosida bu "oq fil" bo'lib semantik jihatdan oddiy lug'aviy so'z sifatida erkin birikmaga aylanib qoladi. Agar unga ko'chma ma'no ko'chib o'tsa, bu ibora pulini bekorchi narsalarga sarflovchi izohini oladi. O'zbek tilidagi bu frazaga ekvivalent esa "chakkisar" iborasi hisoblanadi. Demochimizki, "oq fil" iborasining o'zidan uning ko'chma ma'nosini topib bo'lmaydi, gapda ishlatilishi yoki kontekstga ko'ragina o'z ma'no va ko'chma ma'nosini farqlaymiz. Chunki bu kabi iboralarda ishlatilayotgan so'zlarning ko'chma ma'nodagi izohiga ma'noda umuman aloqadorligi bo'lmaydi. Quyida esa yana bir qancha ingliz va o'zbek iboralaridan misollar keltiramiz:

yondashuv bilan o'rganilishi lozimligi takidlanadi. Buning ilmiy asosi o'laroq Sh. Rahmatullayev "O'zbek tilining frazeologik lug'ati" (1978-yil) kitobida frazeologik birliklarni 5 turga bo'lib o'rganadi[6]:

Frazeologik polisemiya;
Frazeologik sinonimiya;
Frazeologik antonimiya;
Frazeologik omonimiya;
Frazeologik paronimiya.

Bu 5 ta tur tahlili bo'yicha to'liq ma'lumotlarni kelgusi maqolalarimizda batafsil yoritamiz.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rinda shuni takidlash lozimki, frazeologiya sohasi tilshunoslik uchun hali yangi va keng sathdir. Barcha olimlar uni turlicha tavsiflaydilar, bunga ko'ra tahlillar ham bir talay. Boyisi, bu yo'nalish qay bir tarafidan o'rganish uchun yondashilsa ham xuddi cheksizlikdek kengayib, ilmlari yangiliklari ochilib boraveradi. Zero, bu til birligi har bir xalq, millatning ma'naviyat-madaniyatini o'zida aks ettirgan, tom ma'noda milliy boylikdir. O'tgan asrdan buyon davom etib kelayotgani kabi frazeologiya bo'yicha juda ko'plab ilmiy tadqiqotlar bundan keyin ham olib borilajak, yangiliklari o'rganilajak. Taklif sifatida shuni aytish lozimki, o'zbek va turli tillar kesishmasi tizimidagi frazeologik lug'atlarning ko'lamini kengaytirish lozim. Xususan, tilshunosligimiz o'zbek-ingliz frazeografiyasini tuzish zaruratidir. Leksikologiyaning leksikografiyasi mavjud, ammo frazeologiyaning frazeografiyasichi?!

ADABIYOTLAR

1. Muhitdinova S. Etymology of phraseological units in English and Uzbek languages. Vol 2. No 3. <https://www.scholarzest.com> (March 2021)
2. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. (2000-2005-yillar)

3. Kamala Vasif. Different approaches to the object of phraseology in Linguistics. <https://dx.doi.org>
4. Ginzburg R.A. (1979), A Course in Modern English lexicology. Moscow.
5. Mamatov.A.E. Zamonaviy lingvistika. Toshkent, 2019-yil.
6. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati, Toshkent, 1978-yil.
7. Roziboyeva N. Semantic and Structural Features of Phraseological Units. <https://www.sciencebox.com>, (2021-yil)
8. Karimova D. Phraseology in English. IJARMSS vol 10. 2021
9. Виноградов В.В. Лексикология и Лексикография. Москва 1977.
10. De Gruyter. Phraseology. Berlin 2007.
11. Vorobyov V.V. Linguoculturology (theory and methods) M.: Academy, 2008.
12. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. - Дубна: Фник, 2005 г.
13. Sabirova S. Frazelogizmlar va idiomalar, ularning o'zaro munosabatlari va farqlari. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7197915>.
14. Mamatov A. Linguocultural study of phraseological units. 2021, <https://ruslit.jdpu.uz/index.php/fl/article/view/654>
15. 100 Common English Idioms. www.flsinternationalonline.net.



Lola TUROPOVA,
Qarshi davlat universiteti
Fakultetlararo ingliz tili kafedrasida katta o'qituvchisi

O'zMU dotsenti I.O'sarov taqrizi asosida

OLMOSHLARNING UMUMIY KLASSIFIKATSIYASI

Annotatsiya

Tilda mavhum ma'no va mustaqil funktsiyaga ega bo'lgan predmetlarni va ularning belgisini hamda predmetning o'rtasidagi sintaktik aloqalarni qisman ko'rsatib kelgan so'z turkumi olmoshdir. Olmoshlar garchi har xil so'z turkumlari o'rnida ishlatilsa ham ular predmet va ularning ma'nosini to'g'ridan to'g'ri ifodalamaydi.

Kalit so'zlar: Olmosh, ikkala, birlikda, bog'lovchi, o'xshashlik, morfoligik va sintaktik, sintaktik semantic.

GENERAL CLASSIFICATION OF PRONOUNS

Annotation

A pronoun is a group of words that partially denotes objects that have an abstract meaning and an independent function in the language, and their sign, as well as syntactic relations between objects. Although pronouns are used instead of various groups of words, they do not express the object and its meaning directly.

Key words: Pronoun, both, singular, conjunction, similarity, morpho-syntactic, syntactic-semantic.

ОБЩАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ МЕСТОИМЕНИЙ

Аннотация

Местоимение – это группа слов, частично обозначающая предметы, имеющие абстрактное значение и самостоятельную функцию в языке, и их знак, а также синтаксические отношения между предметами. Хотя местоимения используются вместо различных групп слов, они не выражают предмет и его значение напрямую.

Ключевые слова: Местоимение, оба, единственное число, союз, сходство, морфо-синтаксическое, синтаксико-семантическое.

Kirish Ingliz tili grammatikasida ham bir qator masalalar tilshunos olimlar tomonidan o'rganilganda turli-baxs munozaralarga sabab bo'lmoqda. Ana shu muammoli masalalardan biri olmoshlardan leksik ma'no jihatdan alohida so'z turkumiga ajratish biroz mushkul. Chunki ko'pchilik olmoshlar otlik xususiyatlariga ega bo'lsa, ba'zilarining sifat bilan umumiy o'xshashlik tomonlari ko'p. aynan shu fakt ba'zi tilshunos olimlari alohida so'z turkumi sifatida ajratish shart emas, ularni ot va sifat so'z turkumiga tarqatib yuborish kerak degan fikrga olib keldi, lekin bu fikr muammoni yanada chigallashtirdi.

Chunki olmoshlarning boshqa so'z turkumlariga o'xshaydigan jihatlari ko'p.

Olmoshlar ma'no va ishlatilishiga ko'ra quyidagi guruhlarga bo'linadi:

1. **Substantiv olmoshlar.** (*Substantive or noun pronouns*).

2. **Ad'ektiv olmoshlar.** (*Adjective pronouns*).

Ot o'rnida kelib ega, to'ldiruvchi va predikativ vazifasida qo'llaniladigan olmoshlar **substantiv** olmoshlar deyiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Masalan: When they had taken their places, she said abruptly: I have a crow to pluck with you (G. Joyce).

Ular o'z joylarini egallashgandan so'ng u qo'pollik bilan dedi. Mening qarg'am bor siz bilan patlarini yulish uchun.

It smells like giraffe and it hicks like Giraffe, it hasn't any form (P. Kipling).

U jirafa kabi hid taratadi va u jirafadek tepadi, u hech qanday shaklga ega emas.

She got up and danced round her (Jbid).

U uyg'ondi va uning atrofida raqsga tushdi.

He will kill mice and he will be kind to babies when he is in the house, just as long as they do not pull his tail too hard.

U sichqonlarni o'ldiradi va u go'daklarga mehribon bo'ladi, u uyda bo'lgan paytda ular uning dumini qattiq tortishmasa.

Substantive olmoshlar son va kelishik kategoriyalariga ega:

Masalan: **birlikda I, he, she, it; ko'plikda we, you, they;**

I (nominative case)-me (objective son).

He (nominative case)-him (objective son).

- **Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).** Masalan: The girl glanced back at him over her shoulder and said with great bitterness. (J. Joyce).

U boshini jiddiy holatda irgitti.

Qiz unga tikilib orqasiga qaradi va chuqur g'am bilan aytdi.

Predmetning belgisini, sifatini aniqlab gapda asosan aniqlovchi vazifasida keluvchi olmoshlar deyiladi.

Masalan: She nodded **her** head gravely (J. Joyce).

U boshini jiddiy holatda irgitti.

"O **my** Enemy and Mosher of **my** enemy" said the cat.... (R. Kipling).

Ey, mening dushmanim u dushmanimning onasi-dedi mushuk...

"That's **your** very own hump that you've brought upon **your** very own self by not working (Gbid)".

On **his** heart he was satisfied.

Yuragidan u mamnun edi. (D. H. Lawrence).

Ayrim olmoshlar ham substantive, ham ad'ektiv olmosh vazifasida kelishi mumkin.

Masalan: **All** (substantiv) was dark in the house. (Galsworthy).

Hamma narsa uyda qorong'u edi.

But we don't want **all** (ad'ektiv) those (ad'ektiv) teeth:
Only put two. (R. Kipling).

Lekin biz ana shu tushlarning hammasini xoxlamaymiz, faqat 2 ta qo'ying.

She wondered about the **other** (ad'ektiv) girl. (P. Abrahams).

U boshqa qiz haqida qiziqdi.

The others (substantiv) just care about being a good dresser. (B. J. Friedman).

Boshqalar faqatgina yaxshi oshxona javoni bo'lishi haqida o'ylashdi.

Keyingi ikki gapning birinchisidagi "**Other**" so'zi "**girl**" so'zini aniqlab, ad'ektiv olmoshi vazifasida kelayotgan bo'lsa, u gapning ikkinchisida ko'plik qo'shimchasini "**-S**" ni olganligi hamda aniq artikl "**the**" bilan ishlatilib, gapda ega bo'lganligi uchun ham substantive olmosh vazifasida kelyapti. Shu jumladan

hozirgi ingliz tilidagi **both, either, neither** so'zlarini morfoligik va sintaktik xususiyatlarini nazariya va amaliy hamda sintaktik semantik jihatdan har tomonlama o'rganib chiqishamiz. **neither, either, both** olmoshlari to'g'risida gapirganda avvalombor ular faqat ikki narsa yoki shaxsga nisbatan ishlatilishi mumkin.

BOTH and neither are used to talk about two things that are the same:

a) •Both Bettys had worked in post offices in their home towns.

Ikkala Bettilar ham pochtda o'zlarining shaharlarida uyida ishlaydi.

(both+plural; One and the other).

b) •Neither Betty could show the other her engagement ring.

Na Betti boshqalarga unashtiruv uzugini ko'rsatolmadi.

(neither+singular; not one and not the other);

Ya'ni **Both** va **neither** faqat bir hil bo'lgan ikki narsa uchun ishlatilishi mumkin.

a) misolda ikkala Bettilar ham pochta idorasida ishlar kan deyilgan va **both** so'zi ikkala, har ikkisi, ikkisi ham degan ma'no anglatib qo'yidagi formula bo'yicha qo'llaniladi: (Both+ko'plik; biri va boshqasi).

•I have got two brothers. Both are elder than me.

Mening 2 ta akam bor. Ikkalasi ham mendan katta.

b) misolda **Neither** so'zi ikkisidan hech qaysi, hech biri, ma'nosida kelib qo'yidagi tartibda kelgan:

Neither+birlik;

Neither car is more. Mashinalardan hech qaysi meniki emas.

Both, neither, either so'zlarini olmosh vazifasida yaqinroq ko'rib chiqsak, ularni qo'yidagicha tasniflash mumkin:

Both-belgilash olmoshi bo'lib, (Defining pronouns) u har ikkala, ikkalasi degan ma'noni bildiradi.

Both olmoshi bosh va ob'ektiv kelishigidagi kishilik olmoshlari bilan ishlatilishi mumkin:

We both-biz ikkalamiz, ikkimiz;

You both-ikkalangiz;

They both-ikkalasi;

•We both have a pair now. (J. Joyce). Endi ikkalamizni juftimiz bor.

•We both turned, though I still kept my left arm about Clara's waist. (R. L. Stevenson).

Biz ikkalamiz ham burildik shunga qaramay meni qulim hamon Klara belida turar edi.

We both, you both, they both birliklari ma'no jihatdan **both of us=we both**;

Both of you=you both

Both of them=they both birliklariga teng.

We both participated in this project.

Both of us participated in this project.

Ikkala gap ham ma'no jihatdan bir xil.

Biz ikkalamiz ham bu loyihaga ishtirok etgan edik.

Qo'yidagi misollarni ko'rib chiqamiz.

•Both of them kissed Gabriel's hand (B. Shaw).

Ularni ikkalasi ham Gabrielning qo'lini o'pishdi.

Ba'zida kishilik olmoshlari tushurib qoldirilishi mumkin:

•Both were secure but I was not to be beaten (R. I. Stevenson).

Ikkalasi ham xotirjam edi, lekin men tinch turolmadim.

Yuqoridagi misollarni ko'rib chiqar ekanmiz, both olmoshidan keyin faqat ko'plik ishlatilib, ba'zida both kelishik va ob'ektiv kelishikdagi kishilik olmoshlari tushurib qoldirilsa ham mumkinligini va bunda ma'no va grammatik jihatdan katta o'zgarish bo'lmasligini ko'rishimiz mumkin:

•She tickled her until **both of them** were laughing....

U uni qitiqladi toki ularning ikkalasi kuloyotganga qadar.

She tickled her until **both** were laughing (Melvyn Bragg).

•Both he and Bob had been unable to stop themselves... (Melvyn Bragg)=Both had been unable to stop themselves.

Ikkalasi ham o'zini to'xtatolmadi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ko'rib chiqilgan misollarga tayangan holda shuni xulosa qilib aytishimiz mumkin:

Both: -a) faqat **ikki** narsa, yoki shaxs uchun ishlatiladi, ammo so'zlovchi **ikki** narsa yoki shaxsdan ortiqroqni nazarda tutsa unda **both** olmoshi o'rinda **all** olmoshiga almashadi.

Both faqat bo'lishli gaplarda qo'llaniladi. Inkor ma'no da uni o'rinda nether olmoshini qo'llaymiz.

We both speak English.

Biz ikkimiz ham ingliz tilida gaplashamiz (ikki kishi). All of us speak English.

(ikki kishidan ortiq). Barchamiz ingliz tilida gaplashamiz.

Yuqorida aytganimizdek **both** olmoshidan so'ng fe'lni inkor shakli ishlatilmaydi.

•I have got two brothers. **Both** are older than me.

Mening ikkita akam bor, ikkalasi ham mendan katta.

•But neither is taller. Ammo ikkalasi ham uzunroq.

Both olmoshining inkor shakli vazifasini **neither** olmoshi bajaradi.

Either-belgilash olmoshi asosan ob'ektiv olmosh sifatida ishlatilib, grammatik kategoriyasi nisbatan neytraldir. Bu olmoshlardan keyin kelgan kesim birlik sonda ishlatiladi.

•Either of them may come. Ulardan xoxlagani kelishi mumkin.

Either-faqat ikki narsa yoki shaxsaga nisbatan ishlatilib yoki bu, yoki unisi degan ma'noni bildiradi. Ya'niy **either** olmoshi ma'nosiga ko'ra predmetni ajratib, yakkalab ko'rsatadi.

•You may choose either of them.

Ulardan xoxlaganingizni tanshasingiz mumkin.

Either olmoshi ikki shaxs yoki buyumga taaluqli bo'lib, har ikkalasi, **ham unisi ham bunisi**, ikkalasidan biri ma'nosida ishlatiladi.

At either end-ikki (1a) chekkasida ham.

At either side-ikka (1a) tomonida (ham).

•There is a door at either end of the room.

E. M. Gordon fikricha "**either**" olmoshi **or** bog'lovchisi bilan birga ishlatilganda olmosh emas balki bog'lovchi vazifasida kelarkan. Masalan:

•I'll take either this or that. Bunisini ham unisini ham olaman.

Bo'lishsizlik olmoshi **neither** inkor ma'no anglatuvchi olmosh bo'lib unga sinonim sifatida **no, not, none** bo'lishsizlik olmoshlari bo'lishi mumkin, ammo albatta ular o'rtasida birmuncha farq bor:

• (ko'p) none of them are ready now;

• (2 kishi) Neither of them are ready; Ularni ikkalasi ham tayyor emas.

Neither olmoshini lo'g'aviy ma'nosini ko'rib chiqsak, **neither-syn, not either, nor one nor other;**

Neither-hech qanday. I can agree in neither case in neither case can I agree.

Men na bu, na u tomonlama rozi bo'la olaman.

Neither-1. pron. Ped. (ega vazifasida) na unisi na bunisi, hech qaysi;

•Neither of you knows. Ikkingiz ham bilmaysiz.

•**Neither of** two donkeys **carries** heavy loads.

•**Either** of them **has** stolen my chewing gum.

Ulardan bittasi mening saqichimni o'g'irlagan.

•**Neither** of them **has** the courage to talk so her.

Ularning birortasida ham unga gapirishga jasorat yo'q.

Neither olmoshi ko'p holda gap boshida kelishi yoki savolga qisqa javob berish uchun ishlatiladi.

•Neither of the boys knows anything about her.

Bolalarning hech biri u haqida bilishmaydi.

•Which pizza do you want? Qaysi bir pitsani xohlaysiz?

Neither, (no this nor another). Thank you. Hech birini rahmat (There are only two pizzas), (Faqat ikkita pitsa bor).

Agar gapda fe'l inkor shaklida ishlatilganda unda **neither** olmoshini ishlatish mumkin emas, uning o'rnida **either** olmoshi ishlatiladi.

He doesn't want **either** of those balls. U ham bunaqa koptoklarni xoxlamaydi.

Agar gapda **ikkalasi**, ikkisi, har ikkalasi ma'nosida **both** olmoshi ishlatilsa undan so'ng **not** inkor so'zi qo'llash mumkin emas, uning o'rnida **neither** olmoshi ishlatiladi.

•(Both of them don't know the answer-noto'g'ri) uni o'rniga, neither of them knows the answer. Ularning ikkalasi ham javobni bilmaydi.

Bundan tashqari **either** va neither olmoshlari yakka holda ham ishlatilishi mumkin.

•"Do you want coffee or tea?" "Either". It doesn't Matter which one.

"Siz kofe ichasizmi yoki choy?", "Ikkalasidan biri" Farqi yo'q.

•Which house do you have in mind?" "Neither. They are overpriced".

Bu uylarni qaysi birini olishni ko'ngligizga tugib qo'ydingiz?

Hech birini. Ular juda qimmat ekan.

Ham **either**, ham **neither** va **both** ikki kishi, buyumga nisbatan ishlatilarkan.

Neither, either olmoshlaridan keyin fe'l birlikda ishlatilarkan. **Both**, olmoshi inkor gapda ishlatilishi mumkin emas, uning o'rniga **neither** olmoshi ishlatilishi kerak degan xulosaga keldik.

Xulosa qilib **-both, either, neither** so'zlari gapda ot-olmosh va sifat-olmosh, **-either va neither** so'zlari ravish bo'lib, keladi.

Gapda ular aniqlovchi, ega, to'ldiruvchi vazifalarini bajarib kelishi mumkin.

Ammo ular: both....and, Neithernor, Eitheror ko'rinishda kelganda bog'lovchi bo'lib keladi va prof. I. A. Reznik takidlagandek bunda qo'shma gapning ikkala qismi ham teng komponentlarga ega bo'lishi shart.

Xulosa va takliflar. -both, either, neither so'zlari gapda olmosh, olmosh-ot, olmosh-sifat ba'zida olmosh-ravish va bog'lovchi bo'lib kelib, boshqa olmoshlardan farqli o'laroq faqat ikki kishi, predmet uchun qo'llaniladi deb aytish mumkin.

Olmoshlar bir necha turlarga bo'linib, alohida so'z turkumi bo'la oladi. Olmoshlar ot va sifat o'rnida ishlatilib kelishi mumkin. Ammo ba'zi xususiyatlari o'zaro farqlanishi, ya'ni olmoshlar ot va sifatdan farqli o'laroq ular predmetning o'rni va xususiyatlarini to'g'ridan-to'g'ri ifodalamasligini ko'rdik.

ADABIYOTLAR

1. Ilish B. A. The structure of modern English. M. 1959.
2. Kaushanskaya V. L. Kovner A grammar of the English language.
3. Varxudarov L. S., Shteling D. A. "Грамматика английского языка" M. 1963 г.
4. Gordon E. M. "A grammar of present day English" M, 1974.
5. Смирницкий А. И. Морфология английского языка. М. 1959.
6. Starshimova E.K Vasilyeva M.A. Practical grammar of English. Moscow 1975.
7. Англо-русский словарь. Мюллер.
8. New collegiate dictionary. The collaborative international dictionary of English.



Abdurasul TO'XTAMISHEV,
Samarqand davlat chet tillar instituti tayanch doktoranti
E-mail:abdurasul_tukhtamishev@mail.ru

Samarqand Konfutsiy instituti direktori, Li Chenxu taqrizi asosida

**ON THE CHARACTERISTICS OF THE STRUCTURE, DISTINCTIVE MEANING AND POSITION OF USE
WITHIN THE CONTENT OF THE SENTENCE OF “是...”**

Annotation

This article is about the use of the deconstruction of shì... in the Chinese language in the sentence, and the features of the deconstruction of shì... regarding the structure, the highlighted meaning and the position of use in the sentence are studied in the article.

Key words: Construction是...的, clause是, particle 的.

**ОБ ОСОБЕННОСТИ СТРУКТУРЫ, ОТЛИЧИТЕЛЬНОГО ЗНАЧЕНИЯ И УПОТРЕБИТЕЛЬНОЙ ПОЗИЦИИ В
СОДЕРЖАНИИ ПРЕДЛОЖЕНИЯ “是...”**

Аннотация

В данной статье речь идет об употреблении конструкции 是...的 в китайском языке в предложении, а также изучаются особенности конструкции 是...的 относительно структуры, выделенного значения и места употребления в предложении. в статье.

Ключевые слова: Конструкция 是...的, связь 是, 的 частица.

**“是...” NING TUZILISH, AJRATIB KO'RSATILAYOTGAN MA'NO VA GAP TARKIBIDAGI QO'LLANISH
POZITSIYASIGA OID XUSUSIYATLARI HAQIDA**

Annotatsiya

Ushbu maqola xitoy tilidagi 是...的konstruksiyasining gapda qo'llanishiga oid bo'lib, maqolada 是...的konstruksiyasining tuzilish, ajratib ko'rsatilayotgan ma'no va gap tarkibidagi qo'llanish pozitsiyasiga doir xususiyatlari tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: 是...的 Konstruksiyasi, 是 bog'lamasi, 的 yuklamasi.

Xitoy tilida 是...的konstruksiyasi gapda suhbatdoshga allaqachon ma'lum bo'lgan ish-harakatning kim tomonidan, qachon, qay tarzda, kim uchun yoki nima maqsadda bajarilganligini ifodalash uchun qo'llaniladi. Shu tariqa, 是...的konstruksiyasi doimo o'tgan zamonda sodir bo'lgan ish-harakat yoki vaziyatni ifodalab keladi. Ayni shu mazmundagi ish-harakat kim tomonidan, qay tarzda kelajakda bajarilishi haqidagi xabar是...的konstruksiyasi ishtirokida emas, balki darak gap yordamida ifodalanadi.

明天(hol)我(ega)一个人(aniqlovchi)坐飞机(hol)去(kesim)上海出差(to'ldiruvchi)。

Míngtiān wǒ yīgè rén zuò fēijī qù shànghǎi chūchāi.

“Erta men yolg'iz Shanxayga xizmat safari bilan uchaman”[2; 437-449].

Yana bir xitoyshunos Karpekaning ta'kidlashicha, bu konstruksiya butun bir sintaktik kompleksni, boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, ma'no jihatdan o'zaro bog'liq bo'lgan gapning bir necha bo'laklarini urg'ulash imkonini beradi. 是...的 konstruksiyasi aniq nisbatdagi gaplarda ma'no jihatdan bir vaqtning o'zida ega va predikatni, majhul nisbatdagi gaplarda esa to'ldiruvchi va predikatni belgilashda yordam beradi.

Aniq nisbatdagi gap:

条件(to'ldiruvchi)是(shi)人们(ega)建立(kesim)的(de)

Tiáojiàn shì rénmen jiànli de.

Sharoitni aynan odamlar yaratadi.

这是(olmosh)由武装侵略(to'ldiruvchi)引起(kesim)的(de)。

Zhè shì yóu wǔzhuāng qīnlüè yīnqǐ de.

Bu aynan harbiy tahdid oqibatida yuzaga kelgan.

[Карпека Синтаксис китайского языка, Санкт-Петербург. «Восточный экспресс». 2019 – С. 251.]

是...的konstruksiyasi qo'llangan aksariyat hollarda是 fe'li tushib qolishi mumkin. Ya'ni bordiyu gapda 是 ishtirok etsa, u gapga izohlash ohangini beradi (ya'ni harakatning aynan shu tarzda sodir etilganini urg'ulaydi), bordiyu 是 alohida urg'u bilan ajratilsa, suhbatdosh shubha ostiga olishi mumkin bo'lgan ma'lumotning haqqoniyligini ta'kidlash vazifasini bajaradi.

是...的konstruksiyali gaplar bir qancha sintaktik va semantik o'ziga xosliklarga ega.

I. Tuzilish nuqtai-nazaridan:

主(ega)+ 是(shi)+ 谓(kesim yoki kesim guruhi) + 的(de) konstruksiyasi tahlilini oladigan bo'lsak, 是(shi bog'lamasi) kesim guruhi oldidan, 的(yuklamasi) gap oxirida keladi:

我(ega)(是-shi)前天回来(kesim guruhi)的(de)。

Wǒ (shì) qiántiān huílái de.

Men o'tgan kun qaytib keldim.

(So'zlovchining allaqachon qaytib kelganligi vaziyatdan anglashilib, gap urg'usi o'sha harakatning aynan qachon bo'lganiga qaratilgan).

II. Ma'no nuqtai-nazaridan. 是...的 konstruksiyasi gapda ifodalanayotgan harakatning sodir bo'lganiga oid ma'lumotdan tashqari, unda berilayotgan kesim guruhiga oid bo'lak ifodalayotgan yangi ma'lumotni ajratib ko'rsatadi; quyida 是...的konstruksiyasi ifodalashi mumkin bo'lgan asosiy holatlar aks ettirilgan:

2.1. ajratib ko'rsatilayotgan ma'no - ish-harakatning bajarilish vaqti:

李(ega)律师(aniqlovchi)(是-shi)九点(payt holi)走(kesim)的(de)。

Lǐ lǐshī (shì) jiǔ diǎn zǒu de.

Advokat Li soat 9:00 da ketdi. (harakatning bajarilish vaqti)

2.2. ajratib ko'rsatilayotgan ma'no - ish-harakatning sodir bo'lish yo'nalishi va o'rni (ish-harakatning o'rni, boshlanish va tugallanish nuqtalari, ish-harakat trayektoriyasi va h.k.):

我(ega)(是-shi)从上海(o'rin holi)来(keism)的(de)。

Wǒ (shì) cóng Shànghǎi lái de.

Men Shanxaydan keldim. (harakatning boshlanish nuqtasi)

2.3. ajratib ko'rsatilayotgan ma'no - ish-harakat yo'naltirilgan, yoki uning sodir bo'lishidan manfaatdor shaxs/adresat:

这(aniqlovchi)辆(aniqlovchi)摩托车(ega)是(shi)给你(to'ldiruvchi)买(kesim)的(de)。

Zhè liǎng mótuō chē shì gěi nǐ mǎi de.

Bu mototsikl siz uchun sotib olingan. (harakatning benefetsianti)

Yuqorida keltirilgan barcha holatlarda farqli, mazkur misolda是(shi) gap tarkibida tushirib qoldirilishi mumkin emas, chunki 是...的konstruksiyasi harakat (kesim) va harakat qaratilgan manfaatdor shaxs (to'ldiruvchi - adresat/benefetsiant) ni belgilab kelmoqda.

2.4. ajratib ko'rsatilayotgan ma'no - ish-harakatning bajarilish usuli:

王(ega)教授(aniqlovchi)(是-shi)坐(tarz hol)公共汽车(vosita holi)来(kesim)的(de)。

Wáng jiàoshòu (shì) zuò gōnggòng qìchē lái de.

Professor Wang avtobusda keldi.

2.5. ajratib ko'rsatilayotgan ma'no - ish-harakatning bajarilish joyi:

我(ega)(是-shi)在北京(o'rin holi)长大(kesim)的(de)

Wǒ (shì) zài běijīng zhǎng dà de.

Men Pekinda o'sganman.

2.6. ajratib ko'rsatilayotgan ma'no - qanday material ustida ish-harakatni sodir etilayotgani haqidagi ma'lumot:

这(aniqlovchi)支(aniqlovchi)毛笔(ega)(是-shi)用(hol)狼毫(to'ldiruvchi-material)做(kesim)的(de)。

Zhè zhī máobǐ (shì) yòng láng háo zuò de.

Bu mo'yqalam bo'zining junidan tayyorlangan.

2.7. ajratib ko'rsatilayotgan ma'no - ish-harakatni bajaruvchi subyekt-ega haqida ma'lumotning是(shi)+ 主语(ega)+谓kesim +的(de) stukturasi orqali ifodalanishi:

(是-shi)谁(ega)说(kesim)的(de)?

(Shì) shéi shuō de?

Kim aytdi?

III. To'ldiruvchi va 的(de)-yuklamasining joylashuv o'rni nuqtayi-nazaridan.

3.1. Gapda to'ldiruvchi ishtirok etsa 的(yuklamasi) gap oxirida ham fe'l va to'ldiruvchi o'rtasida ham qo'llana oladi. Uning fe'l va to'ldiruvchi o'rtasida qo'llanilishi holati ko'proq so'zlashuv uslubida afzal ko'riladi. Ba'zan to'ldiruvchi berilishi ko'zda tutilgan xabar mavzusi o'laroq, gap boshiga ko'chirilishi mumkin.

3.1.1. 的(de) yuklamasining to'ldiruvchidan keyin qo'llanilishi - 主语(ega)+ (是-shi) +动词(fe'l)+宾语(to'ldiruvchi)+的(de):

我(ega)(是-shi)坐(hol)火车(to'ldiruvchi)来(kesim)撒马尔罕(Samarqand-to'ldiruvchi)的(de)。

Wǒ (shì) zuò huǒchē lái sā mǎ'ěr hǎn de.

Men Samarqandga poyezdda keldim.

3.1.2. 的 qo'shimchasining fe'l va to'ldiruvchi orasida qo'llanilishi - 主语(ega)+ (是-shi) +动词(fe'l)+的(de)+宾语(to'ldiruvchi)

我(ega)(是-shi)坐火车(hol)来(kesim)的(de)撒马尔罕(Samarqand-to'ldiruvchi)。

Wǒ (shì) zuò huǒchē lái sā mǎ'ěr hǎn

Men Samarqandga poyezdda keldim.

3.1.3. Agarda to'ldiruvchi xabarning mavzusini ifodalasa, u gapning boshiga chiqariladi, ayni paytda 是(shi) egadan oldin, 的(de) esa gapning oxirida qo'llaniladi - 宾语(to'ldiruvchi)+主语(ega)+ (是-shi)+动词(fe'l)+的(de):

这个(aniqlovchi)课文(to'ldiruvchi)是(shi)大卫(ega)翻译(kesim)的(de)。

Zhège kèwén shì dà wèi fānyì de

Bu matni Da Wei tarjima qilgan.

To'ldiruvchi gapning boshida kelgan holatlarda odatda 是(shi) tushirib qoldirilmaydi.

3.2. Gapda to'ldiruvchi va 的(de) yuklamasining qo'llanilish o'rni tahlili. Quyidagi holatlarda 的(de) yuklamasi faqatgina gapning oxirida qo'llaniladi:

3.2.1. Agarda to'ldiruvchi shaxs olmoshlari bilan ifodalangan bo'lsa,

主语(ega)+(是-shi)+动词(fe'l)+宾语(代词)

(to'ldiruvchi olmosh bilan ifodalanishi)+的(de):

我(ega)(是-shi)在图书馆(o'rin holi)看见(kesim)他(to'ldiruvchi)的(de)。

Wǒ (shì) zài túshū guǎn kànjiàn tā de

Men uni kutubxonada ko'rdim.

(是-shi)谁(ega)告诉(kesim)你(to'ldiruvchi)的(de)?

—(是-shi) 校长(ega)告诉(kesim)我(to'ldiruvchi)的(de)。

(Shì) shéi gàosù nǐ de? — (Shì) xiàozhǎng gàosù wǒ de.

Kim senga aytdi? — Rektor (boshqa emas) menga (bu haqida) aytdi.

3.2.2. Agarda 是...的konstruksiyasi gapda ish-harakatning maqsadini ifodalasa bunday gaplar 主语+(是)+ (来/去/回)+动词+宾语(目的/цель)+的- ega+(是)+(来/去/回)+fe'l+to'ldiruvchi (maqsad)+的 stukturasi orqali yasaladi:

我(是)来学习中国古代历史的。

Wǒ (shì) lái xuéxí zhōngguó gǔdài lìshǐ de.

Men (bu yerga) Xitoyning qadimiy tarixini o'rganish uchun keldim.

3.3. Agarda fe'l+to'ldiruvchi (离合词 qurilmasi) idiomik xarakterga ega yoki fe'l to'ldiruvchisiz mustaqil qo'llanmaydigan holatda gaplar - ega+(是)+[fe'l+to'ldiruvchi]+的 tarzida shakllanadi:

1) 你是哪年毕业的? 我是2015年毕业的。

Nǐ shì nǎ nián bìyè de? Wǒ shì 2015 nián bìyè de.

Siz nechanchi yili bitirgansiz? 2015-yilda.

2) 昨天我是一个人游泳的。

Zuótiān wǒ shì yīgè rén yóuyǒng de.

Kecha men yolg'iz suzdim.

Xulosa qiladigan bo'lsak, 是...的konstruksiyasi zamonaviy xitoy tilida o'tgan zamonda sodir bo'lgan ish-harakat yoki vaziyatni ifodalashda qo'llanilib, suhbatdoshga ma'lum bo'lgan ish-harakatning kim tomonidan, qachon, qay tarzda, kim uchun yoki nima maqsadda amalga oshirilganligini ifodalashga xizmat qiladi. Yuqorida mazkur konstruksiyaning tuzilish nuqtai nazaridan, ma'no nuqtai nazaridan hamda to'ldiruvchi va 的(de)-yuklamasining joylashuv o'rni nuqtayi-nazaridan qo'llanishiga doir holatlarni misollar asosida ko'rib chiqildi.

ADABIYOTLAR

1. Горелов В.И., “Грамматика китайского языка”. Москва. 1982. - 280 С.
2. Ивченко Т.В. “Китайский язык Полная грамматика в схемах и таблицах”. Издательство АСТ. Москва 2021. –737 С.
3. Карпека Д.А., “Синтаксис китайского языка”. Санкт-Петербург. «Восточный экспресс». 2019. - 504 С.
4. Чжу Сяосин, “Грамматика китайского языка”. Москва 2019. - 267 С.
5. Син Фуи, “Грамматика китайского языка”. Санкт-Петербург. Издательства СПбГУ. 2019. - 764 С.
6. Курдюмов В.А., “Курс китайского языка – Теоритическая грамматика”. Москва. 2005. - 576 С.
7. 狄昌运. “是……的”结构方面的错误辨析[J].北京语言文化大学出版社,1996.
8. 丁声树.1961现代汉语语法讲话[M].商务印书馆, 1999.
9. 韩梅. “是……的”句的句法语义分析[J]. 东疆学刊, 2005(02).
10. 韩昱. “是……的”句的历时发展研究[D]. 西北师范大学, 2012.
11. 金立鑫.论“是……的”和“是”以及“的” [J]. 东方语言学, 2013(01).
12. 李海燕. “是……的”句的语用分析[J]. 汉语教学学刊, 2006(02).
13. 龙海平.已然义“是……的”类句式的多角度考察[D]. 华中师范大学, 2007.



Darmon O'RAYEVA,
BuxDU professori, filologiya fanlari doktori
Ma'mur SHARIPOV,
Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi,

Buxoro davlat universiteti dotsenti, PhD M.B.Ahmedova taqrizi asosida

INGLIZ VA O'ZBEK ADABIYOTIDAGI XIZMATKOR OBRAZI: ULARNING AHAMIYATI VA ROLINI O'RGANISH

Аннотация

Ushbu maqolada ingliz va o'zbek adabiyotida xizmatkor (3-odam) obrazining qiyosiy tahlili, badiiy mushtarak jihatlari tahlil qilingan. Xizmatkor obrazining sinxron va diaxron tahlili ingliz va o'zbek tillari misolida yoritilgan.

Kalit so'zlar: Obraz, badiiylik, xizmatkor, tarixiy kontekst, diaxron va sinxron tahlil.

ХАРАКТЕР СЛУГИ В АНГЛИЙСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: ИССЛЕДОВАНИЕ ИХ ЗНАЧЕНИЯ И РОЛИ

Аннотация

В данной статье проводится сравнительный анализ образа слуги (человека 3) в английской и узбекской литературе и анализируются общие художественные аспекты. Объясняется синхронно-диахронический анализ образа слуги на примере английского и узбекского языков.

Ключевые слова: Образ, художественность, слуга, исторический контекст, диахронический и синхронический анализ.

THE CHARACTER OF THE SERVANT IN ENGLISH AND UZBEK LITERATURE: A STUDY OF THEIR SIGNIFICANCE AND ROLE

Annotation

In this article, a comparative analysis of the image of the servant (3rd person) in English and Uzbek literature and common artistic aspects are analyzed. The synchronic and diachronic analysis of the image of the servant is explained on the example of the English and Uzbek languages.

Key words: Image, artistry, servant, historical context, diachronic and synchronic analysis

Kirish. Xizmatkor personajlar asrlar davomida ingliz adabiyotining ajralmas qismi bo'lib kelgan. Ular turli shakllarda tasvirlangan: sodiq va ishonchidan tortib, hiylakor va manipulyatsiyaga qadar. Biroq, ularning tabiatidan qat'i nazar, ular yashaydigan hikoyalarda muhim rol o'ynaydi. Ushbu maqola ingliz adabiyotidagi xizmatkor personajlarning ahamiyatini va ular syujet va boshqa qahramonlarning rivojlanishiga qanday hissa qo'shishini o'rganishga qaratilgan.

Asosiy qism. Xizmatkor obrazlar qadim zamonlardan beri adabiyotda asosiy o'rinni egallagan. Qadimgi Yunonistonning kamtar qullaridan tortib, zamonaviy romanlarning sodiq butlarigacha, xizmatkor qahramonlar tasviri vaqt o'tishi bilan rivojlanib bordi. Biz ushbu maqolada adabiyotda qadim zamonlardan to hozirgi zamon adabiyotigacha bo'lgan davrda xizmatkor obrazlarning rivojlanishini ko'rib chiqamiz.

Xizmat obrazi tasviri genezisi o'zbek adabiyotida folkloridan boshlangan, deyish o'rinli bo'ladi. O'zbek folklorida Alpomish o'z otasiday ko'rgan qul-xizmatkor Qultoy, Go'ro'g'lining sayisi Soqibulbul, go'zal malika qizlarning kaniz-xizmatkorlari Suqsuroy, Oqqiz va boshqalar obrazi bunga misol bo'ladi. Folklorida xizmatkor obrazi, asosan, bosh qahramonning tarbiyachisi, sodiq yordamchisi va maslahatgo'yi qiyofasida aks ettiriladi. Shu tasvir usuli Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar" romanidagi bosh qahramon Otabekning mehrinigi qozongan ma'naviy padari buzruqvori, keksa xizmatkor Hasanali qiyofasida davom etganligi kuzatiladi.

Tarixiy kontekst. Qadimgi adabiyotda xizmatkor personajlar ko'pincha xo'jayinlariga tegishli bo'lgan qullar sifatida tasvirlangan. Bu belgilar o'z xo'jayinlariga so'zsiz

xizmat qilishlari kutilgan edi. Yunon va Rim adabiyotida qullar ko'pincha xo'jayinlari tomonidan yomon munosabatda bo'lgan va haqoratlangan sifatida tasvirlangan. Biroq, qullar o'z xo'jayinlariga sodiq va sadoqatli sifatida tasvirlangan holatlar ham bo'lgan.

Qadimgi adabiyotdagi sodiq xizmatkorning eng mashhur namunalaridan biri Gomerning "Odissey" asaridagi Nausikaa obrazidir. Nausikaa – dengiz qirg'og'ida halokatga uchragan Odisseyini topib, uni qabul qiladigan malika. Uning xizmatkor qizlari unga sodiq va yordamchi bo'lib, unga kundalik ishlarida yordam berishadi.

O'rta asr adabiyotida xizmatkor obrazlar tasviri o'zgarib boshladi. Xizmatkorlar endi oddiy qullar sifatida emas, balki o'zlarining shaxsiyatlarini va motivatsiyalariga ega bo'lgan shaxslar sifatida ko'rishdi. Ular ko'pincha aqlli va topqir bo'lib, qiyin vaziyatlardan chiqish uchun o'zlarining aql-zakovatidan foydalanadilar. O'rta asrlar adabiyotidagi aqlli xizmatkorning namunalaridan biri - Choserning Miller qahramoni. Tegirmonchi o'z xo'jayinini ortda qoldirib, undan o'g'irlashga qodir bo'lgan xizmatkor. U ayyor va tez zehni bo'lib, o'z aql-zakovatidan o'zi xohlagan narsaga erishish uchun foydalanadi.

Uyg'onish davri adabiyotida xizmatkor obrazlar tasviri murakkablashdi. Xizmatkorlar endi shunchaki fon qahramonlari emas, balki hikoyada ko'proq muhim rollarga ega bo'lishdi. Ular ko'pincha o'z xo'jayinlariga sodiq va sadoqatli sifatida tasvirlangan, ammo ularning o'z xohishlari va motivlari ham bor edi. Shekspirning "Bo'ron" pyesasi bunga yorqin misoldir. Kalibanning xarakteri - dastlab yirtqich hayvon sifatida tasvirlangan xizmatkor. Biroq, o'yin davom

etar ekan, biz Kaliban aslida o'z xohish-istaklari va motivatsiyasi bilan murakkab xarakter ekanligini bilib olamiz.

18-19-asrlarda maishiy xizmat ko'p bo'lgan davrda ingliz adabiyotida xizmatkor obrazlar keng tarqalgan edi. Ular ko'pincha o'sha davrning ijtimoiy ierarxiyasini aks ettiruvchi bo'ysunuvchi va itoatkor sifatida tasvirlangan. Biroq, 20-asrning rivojlanishi bilan adabiyotda xizmatkorlar tasviri yanada nozik bo'lib, ijtimoiy sinf va hokimiyat dinamikasiga nisbatan o'zgaruvchan munosabatni aks ettiradi.

Aytish joizki, xizmatkor obrazi ifodasi davr voqealari bilan bog'liq. Bunda tadrijiylik kuzatiladi, zero, odamzod faqat ma'lum jonivorlarni o'z xizmatiga qo'sha boshlagan. Bu esa ba'zan ixtiyoriy, ba'zan majburiy tarzda amalga oshirilgan. Bu illat, ayniqsa, quldorlik davrida yuqori darajaga ko'tarilgan. Bunday fojia badiiy adabiyotda qul-xizmatkorlar timsolida umumlashtirildi, buning dalili sifatida Sadridin Ayniyning "Qullar" romani qahromonlari siyomosini keltirish mumkin, lekin bu asarda qul-xizmatkorlar "uchinchi-odam" timsolida emas, yetakchi qahramon obrazida tasvirlangan.

Zamonaviy adabiyotda xizmatkor personajlar tasviri rivojlanishda davom etdi. Xizmatkorlar endi shunchaki fon qahramonlari emas, balki ko'pincha o'z hikoyalari va xarakter yo'ylari bilan ta'minlanadi. Ular o'z xohish-istaklari va motivatsiyalari bo'lgan shaxslar sifatida tasvirlangan. Kazuo Ishiguroning "Kun qoldiqlari" romanidagi janob Stivens obrazi bunga misoldir. Janob Stivens o'z xo'jayiniga sadoqatli, lekin ayni paytda o'zining afsus va yo'qotish tuyg'ulari bilan kurashadigan butlerdir. Uning boshqa qahramonlar bilan o'zaro munosabatlari orqali biz janob Stivensning xarakterining rivojlanib, o'sib borayotganini ko'ramiz.

Xizmatkor obrazi belgilari turlari:

Ingliz adabiyotidagi xizmatkor personajlarni ikki toifaga bo'lish mumkin: o'z xo'jayiniga sodiq va sodiq bo'lganlar va bevafo va manipulyatsiya qiluvchilar. Ish beruvchisi Berti Vuster uchun muammolarni hal qilishda o'zining aql-zakovati va topqirligi bilan mashhur bo'lgan Vudxausning romanlari. Xuddi shunday, Daphne du Maurierning "Rebekka" asaridan Danvers xonim o'zining marhum bekasiga sodiq bo'lgan va yangi missis de Winterdan xafa bo'lgan sodiq xizmatkor.

Boshqa tomondan, ikkinchi toifaga Shekspirning "Otello" dagi Iago kabi qahramonlar kiradi, ular o'z xo'jayinini xotinini xiyonatkor deb hisoblaydilar. Yana bir misol - Jeyn Ostenning Mansfild bog'idagi Norris xonim, u jiyani Fanni Praysni doimiy ravishda pastga tushiradigan snob va manipulyatsiya xarakteriga ega.

Xizmatkor obrazining syujetni ishlab chiqishdagi roli:

Xizmatkor personajlar ko'pincha syujetning rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ular boshqa belgilar bilmagan bo'lishi mumkin bo'lgan ma'lumotlardan xabardor bo'lib, ularning xatti-harakatlari juda katta oqibatlariga olib kelishi mumkin. Misol uchun, Emili Brontening "Wuthering Heights" asarida Nelli Din ko'p voqeani hikoya qiluvchi xizmatkor va syujetning hal qilinishida muhim rol o'ynaydi.

Xuddi shunday, Charlz Dikkensning "Buyuk umidlar" asarida Pipning xayrixohiga aylangan mahkum Magvitch xarakter, uning sodiq xizmatkori Kompeyson aralashuvi orqali Estellaning onasining otasi ekanligi oshkor bo'ladi. Bu syujetga sezilarli ta'sir ko'rsatadi va voqealarning dramatik burilishiga olib keladi.

"Buyuk umidlar" asaridagi eng ko'zga ko'ringan xizmatkor qahramonlaridan biri - Pipning qaynog'asi temirchi Jo Garger. Jo kamtarin va sodiq qahramon sifatida gavalangan bo'lib, u o'z oilasiga sodiq va ota-onasi vafotidan keyin Pipga g'amxo'rlik qiladi. U katta qalbgaga ega, boshqalarga yordam berishga doimo tayyor odam sifatida tasvirlangan. Misol uchun, Pip muammoga duch kelganda, Jo

shaharda o'zini qulay his qilmasada, unga yordam berish uchun Londonga boradi.

Romandagi yana bir xizmatkor qahramon - Bidi, u o'qituvchi bo'lib ishlaydi va keyinchalik Joning xotiniga aylanadi. Biddi mehribon va aqlli qahramon bo'lib, Pipga ta'lim olishda yordam beradi va uni orzularini amalga oshirishga undaydi. U, shuningdek, oliyjanob ayol sifatida o'sgan, ammo Biddining iliqligi va rahm-shafqatiga ega bo'lmagan Estelladan farqli o'laroq xizmat qiladi.

Va nihoyat, Joning temir zavodida ishlaydigan va keyinchalik Miss Xavishamning yuk tashuvchisiga aylangan ishchi Orlikning xarakteri ham bor. Orlik - zo'ravon va g'azabli qahramon bo'lib, u Pip va Joga nisbatan nafrat saqlaydi. U xizmatkorlar sinfining qorong'u tomonini ifodalaydi, agar ba'zi xizmatkorlar o'zlariga yomon munosabatda bo'lishganliklarini yoki e'tiborsiz qolganliklarini bilishsa, qanday qilib xafa bo'lishlari va xavfli bo'lishlari mumkinligini ko'rsatadi.

Xizmatkor obrazining xarakterni rivojlantirishdagi ahamiyati:

Xizmatkor personajlar boshqa personajlarning rivojlanishida ham katta rol o'ynaydi. Ular ko'pincha xo'jayinlari yoki bekasi uchun folga vazifasini bajaradilar, ularning kamchiliklari va zaif tomonlarini ta'kidlaydilar. Misol uchun, Jeyn Ostenning "G'urur va Xurofot" asarida janob Kollinz Elizabet Bennetning aql-zakovati va aql-zakovati uchun folga bo'lib xizmat qiladi. Uning beadabliligi va o'zini o'zi anglamasligi Elizabetning mustaqilligi va o'ziga ishonchini ta'kidlaydi. Xuddi shunday, Sharlotta Brontening Jeyn Eyr asarida Tornfild Xollidagi uy bekasi Feyrfaks xonim obrazi o'ychan va sirli janob Rochesterga qarama-qarshi bo'lib xizmat qiladi. Uning iliqligi va mehribonligi uning sovuqqonligi va uzoqligini ta'kidlaydi.

Feyrfaks xonim Jeyn Eyr gubernator bo'lib ishlaydigan Tornfild Xollida uy bekasi. U Jeynga g'amxo'rlik qiladigan va uni o'z uyidagidek his qilishga harakat qiladigan mehribon va onalik timsoli sifatida tasvirlangan. Feyrfaks xonimning xarakteriga misollar keltiramiz:

1. Mehribonlik va hamdardlik: Feyrfaks xonim Tornfild zaliga birinchi marta kelganida Jeynga mehr va hamdardlik ko'rsatadi. U uni iliq kutib oladi va o'zini qulay his qilishga harakat qiladi. Masalan, u Jeynga shunday deydi: "You must be tired and hungry, Miss Eyre. Come, let me show you to your room, and then we can have some supper."

2. Sadoqat: Feyrfaks xonim o'z ish beruvchisi janob Rochesterga sodiqdir, lekin u ham uning farovonligi haqida qayg'uradi. U Jeynni janob Rochesterning fe'l-atvori haqida ogohlantiradi va uning atrofida ehtiyot bo'lishni maslahat beradi. Misol uchun, u shunday deydi: "Mr. Rochester can be very kind, but he can also be very moody. You must be careful not to upset him."

3. Halollik: Feyrfaks xonim haqiqatni Jeyndan yashirmaydigan halol xarakterdir. U unga uydagi g'alati shovqinlar va ularni keltirib chiqarayotgan sirli odam haqida gapirib beradi. Misol uchun, u shunday deydi: "I don't know what it is, Miss Eyre, but there's something strange going on in this house. I've heard footsteps in the attic and doors opening and closing by themselves."

4. Hikmat: Feyrfaks xonim uzoq umr ko'rgan, ko'p narsalarni ko'rgan donishmand qahramondir. U Jeynga maslahat beradi va unga Tornfild Xollidagi murakkab ijtimoiy ierarxiyani boshqarishga yordam beradi. Misol uchun, u shunday deydi: "You must be careful around the other servants, Miss Eyre. They can be very jealous of a governess who is treated well by their master."

Umuman olganda, Feyrfaks xonim Jeynning Tornfild Xollidagi hayotida muhim rol o'ynaydigan qo'llab-quvvatlovchi va tarbiyalovchi xarakterdir.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ingliz adabiyotidagi xizmatkor qahramonlar ular yashaydigan hikoyalarning muhim qismidir. Ular syujet va boshqa personajlarning rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi, ijtimoiy ierarxiya va kuch dinamikasi haqida tushuncha beradi. Ular sodiq bo'ladimi yoki manipulyatsiyachi bo'ladimi, ular o'zlari yashaydigan hikoyalarga chuqurlik va murakkablik qo'shadilar. Adabiyotda xizmatkor obrazlar tasviri vaqt o'tishi bilan rivojlanib bordi. Qadimgi Yunonistonning kamtar qullaridan tortib, zamonaviy romanlarning murakkab qahramonlarigacha, xizmatkor qahramonlar uzoq yo'lni bosib o'tdi. Bir paytlar ular past va ahamiyatsiz deb hisoblangan

bo'lsa-da, endi ular hikoyada ko'proq muhim rollarga ega bo'lib, o'z xohish-istaklari va motivlariga ega shaxslar sifatida tasvirlanadi.

O'zbek romanlarida xizmatkor obrazi tasviriga alohida o'rin ajratilgani kuzatiladi. Milliy adabiyotimizda xizmatkor obrazining bir necha tipik vakillari siy mosi o'ziga xos an'analar vositasida yaratilgan. Adabiyotda xizmatkor obrazi davr voqealari bilan bog'liq, undan har bir davrda zamon voqeligini real aks ettirishda, syujet voqealarini yanada boyitishda xronotop shakli sifatida o'ziga xos usul va ko'rinishlarda foydalanilgan.

ADABIYOTLAR

1. Mary Ann Cotton in *The Five* by Hallie Rubenhold: <https://www.goodreads.com/book/show/43882098-the-five>.
2. Mrs. Danvers in *Rebecca* by Daphne du Maurier: <https://www.goodreads.com/book/show/17899948-rebecca>.
3. John Bates in *Downton Abbey* by Julian Fellowes: <https://www.imdb.com/title/tt1606375/>.
4. Mr. Carson in *Downton Abbey* by Julian Fellowes: <https://www.imdb.com/title/tt1606375/>.
5. Mrs. Fairfax in *Jane Eyre* by Charlotte Bronte: https://www.goodreads.com/book/show/10210.Jane_Eyre.
6. Akhmedova Mekhrinigor. The meaning of spirituality: different approaches and development of the word. *Science and practice: a new level of integration in the modern world*. 2018/4/28. - P.110-113.
7. Sumaira Nawaz, Khaitova Gulshan Bahodirovna, and Akhmedova Mehrinigor Bahodirovna. "Explanation of Agricultural Terms in Dictionaries". *Indonesian Journal of Innovation Studies*, Vol. 18, May 2022, doi:10.21070/ijins.v18i.606.
8. Bahodirovna A.M. "Semantic Field and Sema in Uzbek (In the Example of 'Ma'naviyat')". *International journal of inclusive and sustainable education*, vol. 1, no. 4, Oct. 2022, pp. 77-80, <http://inter-publishing.com/index.php/IJISE/article/view/173>.
9. Sharipov M.M. "Intertextuality and Intertext: Main elements and determination. 2022/10/21 *International journal of inclusive and sustainable education* <http://inter-publishing.com/index.php/IJISE/article/download/187/148> .
10. Sharipov M.M. The Problem of Intertextuality in Modern Literature 2022/5/11 *Indonesian Journal of Innovation Studies* <https://ijins.umsida.ac.id/index.php/ijins/article/view/604> .
11. Sharipov M.M. Modernist prose in the light of intertextuality in modern literary criticism 2022/3/31 *Innovative Society: Problems, Analysis and Development Prospects* <https://www.openconference.us/index.php/ISPADP/article/view/258>.



Mohigul XALIKOVA,

Buxoro davlat universiteti Ingliz tilshunosligi kafedrasida mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: islomovas98@gmail.com

Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti, f.f.f.d. N.I. G‘aybullayeva taqrizi asosida

NUMEROLOGY IN LINGUISTIC RESEARCH

Annotation

In the article, it is said that numbers are not only mathematical symbols, but they are a unit that forms a system of numerology at the linguistic level, as a unit with a symbolic meaning related to mythological, religious, historical and human psyche, and the linguistic features of numbers are revealed.

Keywords and expressions: Numerology, numerological system, mythology, semiotics, numbers and history, numbers and symbols, field terminology, numbers in poetry.

НУМЕРОЛОГИЯ В ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Аннотация

В статье говорится о том, что числа являются не только математическими символами, но представляют собой единицу, образующую систему нумерологии на лингвистическом уровне, как единицу с символическим значением, относящуюся к мифологической, религиозной, исторической и человеческой психике, и выявляются языковые особенности чисел.

Ключевые слова: Нумерология, нумерологическая система, мифология, семиотика, числа и история, числа и символы, полевая терминология, числа в поэзии.

LINGVISTIK TADQIQOTLARDA NUMEROLOGIYA

Annotatsiya

Maqolada raqamlar nafaqat matematik belgi, balki ular mifologik, diniy, tarixiy va inson ruhiyati bilan bog‘liq ramziy ma‘no anglatuvchi birlik sifatida lisoniy sathda numerologiya tizimini tashkil etuvchi birlik ekanligi haqida so‘z yuritilib, raqamlarning lingvistik xususiyatlari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Numerologiya, numerologik tizim, mifologiya, semiotika, raqamlar va tarix, raqamlar va ramzlar, soha terminologiyasi, she‘riyatda raqamlar.

Kirish. Bugungi globallashuv jarayonida ustuvor vazifa barcha sohalar qatori o‘zbek tilshunosligida ham jamiyat taraqqiyoti uchun xizmat qiladigan soha terminologiyasi, amaliy lingvistika yo‘nalishlari kesimida ilmiy yangiliklarni amalga oshirishdir. Tilning lisoniy imkoniyatlaridan amaliy foydalanish natijasida soha leksikasi boyitildi, natijada ko‘pgina lisoniy birliklarning substansiya ko‘lami ochib berildi. Jumladan, numerologik tizimni tashkil etuvchi raqamlarning matematik belgi ifodalash xususiyatidan tashqari, sonlarning tarixiylik, ramziylik, lingvistik, diniy va xalq madaniyati bilan bog‘liq jihatlari ochib berildi.

Bugungi kunda dunyo tilshunosligida xalqning turmush tarzi, dunyoqarashi, o‘tmishi va kelajagini aks ettirishda til birliklaridan amaliy foydalanishga alohida e‘tibor qaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, insoniyat turmush tarzi, ichki kechinmalari, tabiat, borliq, koinot bilan uyg‘unlikdagi raqamlarning lingvistik tahlilini amalga oshirish, ularni maxsus tadqiq qilish orqali numerologiya [1] va lingvistika fanlari integratsiyaga kirishdi va raqamlarning lisoniy xususiyat ko‘lami kengaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Buyuk olim Pifagor raqamlar orqali numerologik tizimni shakllantirdi va bu tizim bizgacha yetib keldi. Eramizdan avvalgi VI asrda pifagorchilar raqamlar matematik belgi ifodalashdan tashqari ruhiy ma‘noga ega degan g‘oyani ommalashtiradi [2].

Qadimdan raqamlar turli tushunchalarni ifodalab kelgan, numerologiya fanida raqamlar bo‘yicha maxsus tadqiqotlar qadimgi Misr va Yunonistondan boshlangan [3].

Ammo, numerologiya tanganing faqat bir tomonidir, uning ikkinchi jihati tarix, din, mifologiya va madaniy jihatlarni o‘zida jamlaydi. Vaholanki, sonlar(ayrim

manbalarda raqamlar deb keltirilgan) Sharqdan to G‘arbgacha ming yillar davomida turli madaniyatlarda turlicha mazmun kasb etgan. Masalan, to‘rt raqami misolida buni ko‘rishimiz mumkin: mahaliy amerikaliklar dunyoning yaratilishini dunyoning to‘rt tomoniga nisbatan, to‘rt shamol yo‘nalishidan deb belgilasa(shu mazmunda o‘zbeklarda ham “to‘rt tomoning qibla”), qadimgi yunonlar dunyo yaralishi muqaddas to‘rt element bilan aloqador degan tezisda(Avestoda ham muqaddas to‘rt unsur—olov, suv, tuproq, havo keltirilgan*), xristianlikda to‘rt soni dunyoning yaratilishi kuni ya‘ni, Xudo olamni haftaning to‘rtinchi kuni yaratgan degan mushohada bilan bog‘lanadi. Ko‘rinib turibdiki, yuqoridagi xalqlarda to‘rt soni turli madaniyatlarda, turli vaqt va makonda bo‘lishidan qat‘iy nazar o‘xshash semalarni ham mujassamlashtirgan. Yuqoridagi misollardan ayon bo‘ldiki, numerologiya fani tarix, etnografiya, dinshunoslik kabi qator fanlar integratsiyasida ish ko‘radi. To‘rt raqami o‘zbek xalqi lisoniy tizimida esa quyidagi semalarni o‘zida jamlay oladi:

to‘rt fasl;

dunyoning to‘rt tomoni;

to‘rtburchak shakli;

to‘rt sahoba(choryorlar);

to‘rt muqaddas diniy kitob(Qur‘on, Tavrot, Injil,

Zabur);

chorak(4/1);

to‘rtinchi farzand(Robiya—ya‘ni, oldingi yil hisobi bo‘yicha to‘rtinchi muqaddas oyda yoki to‘rtinchi farzand bo‘lib tug‘ulgan qiz bola ismiga nisbatan);

to‘rt mazhab(islomdagi mazhablar—hanafiy, shofiiy,

hanbaliy, molikiy).

Shuni aytish joizki, raqamlar mumtoz adabiyotimiz-u folklor asarlarimizda ham o'z ramziylik belgisiga ega. Adabiyotimizda raqamlarga murojaat qilish, raqamlar orqali ramziy ma'no ifodalash klassik ijodkorlarimiz asarlarida ham ko'plab uchraydi. O'z asarlarida raqamlar orqali ramziy ma'no ifolagan ijodkorlar falsafa, tarix, din, mifologiya va numerologiyaga oid bilimga ega bo'lgan va bu raqamlarning yashirin ma'nosini anglagan. O'zbek folklorida ham to'rt soni bilan bog'liq maqollar-u matallar uchraydi:

Oltovlon ola bo'lsa, og'zidagin oldirar,
To'rtovlon tugal bo'lsa, unmaganin undirar.

Yuqoridagi maqolda to'rt raqami jamlik ma'nosini ifodalab, -ovlon jamlovchi son afiksini qabul qilgan.

Baho semasiga ko'ra to'rt "yaxshi" sifatini ifodalaydi. Masalan, "...maktabda baholarim yomon emas, to'rt-besh,-dedi Hoshimjon"(X.To'xtaboyev).

Mumtoz shoirlarimiz asarlarida ham to'rt raqami turli semalarni ifoda etgan. Jumladan, Alisher Navoiyning quyidagi g'azalida uchraydigan to'rt raqami mazhab semasini o'zida jamlasa, boshqa bir g'azalida to'rt ulusga (Nuh payg'ambar va uning vorislari) ishora qiladi:

Kim ayo to'rt ulusqa voris,
Faxr etib zotingg'a ruhi Yofas.
Jahon zoli ham tark etar, ham nifoq,
Ani to'rt mazhabda qil uch taloq [4].

Tasavvuf ilmining namoyandasi Ahmad Yassaviy ham o'z hikmatlarida to'rt raqami ramziy ma'no kasb etib, "to'rt muqaddas ariq" semasi orqali jannatiylik ma'nosini ifodalagan, ya'ni tavba qilib haqqa yongan oshiq'larga jannat ichra to'rt ariqning sharbati ato etilishini bayon qilgan:

Tavba qilib haqqa yong'an oshiq'larg'a,
Uchmoq ichra to'rt arig'da sharbati bor [5].

Tasavvuf ilmida to'rt soni diniy mazmundagi semani o'zida jamlab, turli tushunchalarni ifodalaydi, jumladan, buyuk shoir Alisher Navoiy bir g'azalida "To'rt ariq" diniy birlikni keltirib, tasavvufiy sema ustiga to'rt raqami orqali dunyoviy ilmlarni ham qavatlantirgan. Tasavvuf ahli to'rt soni bilan odatda "to'rt ariq(chor arba)"(ayrim tasavvufchilar "to'rt irmoq" ham deb ishlatadi)ni tushunsa, Alisher Navoiy to'rt raqami semasini quyidagi yangi ma'no bilan boyitdi:

Har ko'zumdin goh su, gah qon oqar ko'yung aro,
To'rt ariq oqqan masallik ravzayi rizvonda su [6].

Ushbu parchada keltirilgan to'rt raqami dunyo ilmlarining 4 xilligiga ishora qilgan— kasbiy ilm, fitriy ilm, ilmi xoli sakr, ilmi haqiqati zavqiya [7] kabi ilmlarni nazarda tutgan.

Yuqorida keltirilgan misollardan ayon bo'ldiki, raqamlar ifodalagan sema milliy mental xususiyatlarni ham o'zida majassamlashtiradi. Bu milliylik ma'lum millat shoirlari asarlarida, xalq folklori namunalarida, nutqiy muloqotda raqam ifodalaydigan turli mazmun semalari orqali voqelanadi. Har bir millat o'zining milliy tili, til birliklariga ega va bu lisoniy birliklar xalqning o'zligini, madaniyatini namoyon etuvchi vosita hisoblanadi. Jumladan, yurtboshimiz Shavkat Mirziyayev bejizga "Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo'lgan o'zbek tili xalqimiz uchun milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchiligimiz timsoli, bebaho ma'naviy boylik, buyuk qadriyatdir. Turkiy tillarning katta oilasiga mansub bo'lgan o'zbek tilining tarixi xalqimizning ko'p asrlilik kechmishi, uning orzu-intilishlari, dard-u armonlari, zafarlari va g'alabalari bilan chambarchas bog'liqdir. Ajdodlarimiz, ota-bobolarimiz aynan ona tilimiz orqali jahonga o'z so'zini aytib kelganlar. Shu tilda buyuk madaniyat namunalarini, ulkan ilmiy kashfiyotlar, badiiy durdonalar yaratganlar" [8] deb aytganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Darhaqiqat, barcha til birliklari kabi raqamlar ham hayotimizda turli jabhalarda— matematik amallar(uch taqsim bir), muhim tarixiy sanalar (1991-yil 31-avgust O'zbekiston Respublikasi mustaqillik

kuni), turli narsalarni kodlash(mashina raqamlari-yu telefon raqamlar), shaxsiylik(ID - pasport JSHIR) va hokazo... qator mazmunlarni ifoda etgan. Pifagor ham bejizga "Son— borliqning asosi" degan nazaryani ilgari surmagan. Raqam so'zining izohi ham arabcha "yo'zuv", "bitish", "son" ma'nolarini ifodalab, eng qadimgi raqamlar bobilliklar va misrliklarga mansub [9].

Bundan tashqari, badiiy durdonalarimiz nomlari tarkibida ham raqamlar uchrashi e'tiborga molikdir. Jumladan, "Ikki eshik orasi", "Ikki karra ikki—besh", "Uch og'ayni botirlar", "Yetti zog'ora qissasi", "To'qqizinchi kvartira", "O'n sakkizga kirmagan kim bor"... asar nomlari tarkibidagi bu raqamlar o'z mazmun mohiyatiga ega.

Tilning bunyodkorlik vazifasi xalqimiz nutqida uchraydigan iboralar-u metaforik birliklar ifodalagan mazmunda yaqqol aks etadi. Jumladan, tilimizda raqamlar qatnashgan shunday frazeologik, evfimik, metaforik birliklar borki, raqamlar orqali voqealangan sema nutqni ko'tarinki mazmun, ifoda ta'siri bilan boyitadi:

Qilni qirq yoradigan—Yo'lchi qilni qirq yoradigan yigit;

Qirq kokilli qiz—Zulxumor go'zallikda tengsiz, qirq kokilli qiz edi;

Yetti qavat niqob—So'fi yetti qavat niqobli odam edi;
Ikkiqat—Mehrining ikkiqat bo'lganini eshitgan Jannat xola tashvishlana boshladi.

O'n sakkiz ming olam sarvari— Muhammad s.a.v. ga na'tlar bo'lsin...

Bundan tashqari shunday paremiologik birliklar borki, ulardagi asosiy mazmun raqamlar orqali namoyon bo'ladi:

Yetimning haqqi yetti daryoni quritar;
Bola yettiga kirguncha yerdan yetti tayoq yeydi;
Yeridan ayrilgan yetti yil yig'lar,
Elidan ayrilgan o'lguncha yig'lar;
Yetti o'lchab bir kes.

Yuqoridagi paremiologik birliklarda asosan "yetti" raqami orqali asosiy ma'noga urg'u berilgan. Bu raqami boshqa raqamlar bilan almashtirib bo'lmaydi, chunki, bizga ma'lumki, xalq paremalari tarkibidagi til birliklari asrlar davomida sayqallanib, avloddan-avlodga o'tib keladi va ular tarkibidagi har bir leksema ma'lum ma'no kasb etadi. Bundan tashqari, yetti raqami bilab bog'liq shunday perifrastik, frazeologik, metaforik birliklar borki, ularning tarkibini o'zgartirib bo'lmaydi, til birliklari tarkibidagi raqamlar orqali hosilaning mazmun plani reallashadi:

Dunyoning yetti mo'jizasi;
Yetti qaroqchi yulduzi;
Yetti iqlim;
Yetti sayyora;
Yetti pusht;
Yetti falak;
Yetti kun.

Ushbu birliklar tarkibidagi yetti raqami o'rniga boshqa sonni qo'ysak nutq birliklarining ifoda semasiga putur yetadi. Yetti raqami bilan bog'liq ushbu birliklarning hosil bo'lish etimologiyasi ancha qadimga borib taqaladi va badiiy durdonalarimiz tilida bu kabi birliklarni uchratishimiz mumkin:

Ko'rmadingizmi Alloh yetti osmonni qanday ustma-ust qilib yaratdi.(Nuh surasi, 15-oyat)*;

Yetti osmon, yer va ulardagi bor jonzot unga tasbeh aytur(Al-isro, 44-oyat);

Yetti kavokib va o'n ikki burj haqida bayon("Qutadg'u bilig" bir bobining nomi);

E'tibor qaratadigan bo'lsak, yuqoridagi birliklarning aksariyati [son+ot] shaklidagi birliklar bo'lib, asosiy mazmun sondan anglashilgan. Shuni aytish joizki, raqamlar orqali ifodalagan millat tilida xalq ruhi, xalq tarixi, xalq madaniyati ko'rinib turadi. Ya'ni har bir xalqning o'z nutq uslubi, o'z

badiyati mavjud. Barcha til birliklarida bo'lgani kabi raqam anglatgan ko'chma va ramziy ma'noda ham millat ruhi aks etadi.

Xulosa. Numerologik tizimni tashkil etuvchi raqamlarning lingvistik xususiyatlarini tadqiq qilish natijasida, sonlarning lingvokulturologik xususiyatlari, raqamlarning

matnda anglashiladigan yashirin ifodalari-yu badiiy durdonalarimiz hisoblangan asarlar tilidagi raqamlarning ramziy ma'nolarini qisman ochib berishga harakat qildik. Ammo, raqamlarning qardosh tillar doirasidagi ifoda semalarini qiyoslash, ularni to'liq lingvistik aspektda tahlil qilish oldimizda turgan muhim vazifadir.

ADABIYOTLAR

Izoh:

- * Avesto -zardushtiylik dinining muqaddas kitobi. Mil.av.3-ming yillik.
- * Yetti raqamining ma'no xususiyatlarining ildizi Qur'oni Karimga borib taqaladi. **Yetti samo**(Baqara,29); **yetti dengiz**(Luqmon,267); **yetti boshqoq**(Baqara,261/ Yusuf,46); **yetti kun**(Baqara,196); **yetti darvoza**(Xijr,44); **yetti kecha**(Al-Hoqqa,7); **yetti yo'l**(Mu'minun,17); **yetti ozg'in sigir, yetti semiz sigir**(Yusuf,46); **yetti yil**(Yusuf,47) kabi oyatlardagi yetti raqamiga bog'lanadi. Zero, Qur'oni Karimda yetti raqami 24 marta zikr qilingan
- 1. Numerologiya- raqamlar haqidagi qadimiy va ezoterik fan. Numerologiyaga ko'ra, har bir raqam o'zining vibratsiyasiga ega va koinotga signal beradi.
- 2. Aletheia. Synchronicity and the Meaning of Numbers (0-12). Spiritual Journey-2012.
- 3. Aletheia. Synchronicity and the Meaning of Numbers (0-12). Spiritual Journey-2012.
- 4. Алишер Навоий. МАТ. 4-жилд. Тошкент. 1996. –Б.223
- 5. Ahmad Yassaviy. Hikmatlar. -T.: Fan, 1990. –B.99
- 6. Alisher Navoiy. МАТ. 6-jild. Toshkent: –Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti,1996. –B.345
- 7. Jumayeva Sofiya. O'zbek mumtoz she'riyatida raqam ramzlari va ularning ma'no talqini (XII-XV asrlar). Toshkent: Fan, 2010. –B.24
- 8. Prezident Shavkat Mirziyoyevning o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi.
- 9. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent, 2004. –B. 264



Dilnoza KHOSHIMOVA,

*Alfraganus University of Tashkent Associate Professor of the Department of International Tourism and Management
E-mail: khoshimova84@gmail.com*

Based on the review by N.A. Makhmudova, Doctor of Philosophy (PhD)

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDAGI SHE‘RLARNI TARJIMA QILISHNING QIYOSIY TAHLILI (MAXTUMQULI SHE‘RLARI MISOLIDA)

Аннотация

Adabiy tanqidda takroriy tarjima va uning darajasiga alohida ahamiyat beriladi. Maqola Maxtumqulining o‘zbek tiliga qayta tarjimasini o‘rganishga bag‘ishlangan. Tadqiqot 1960–2014-yillardagi tarjimalarni taqqoslash orqali olib boriladi. Tarjimonlarning mahorati qiyosiy tipologik tahlil asosida ochiladi. Muallif shakl va mazmun jihatidan mukammal badiiy tarjimalarni yaratish zarur, degan xulosaga keladi.

Kalit so‘zlar: Takroriy tarjima, tarjimon, original, badiiy sifatlar, she‘rlar, Mag‘timgulyiy ijodi

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПЕРЕВОДА ПРОИЗВЕДЕНИЙ И СТИХОВ НА АНГЛИЙСКИЙ И УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫКИ (ПРИМЕР СТИХОВ МАХТУМКУЛИ)

Аннотация

В литературоведении особое значение придается повторному переводу и его уровню. Статья посвящена изучению повторного перевода Махтумкули на узбекский язык. Исследование ведется через сравнение переводов 1960–2014 гг. Мастерство переводчиков выявляется на основе сопоставительно-типологического анализа. Автор приходит к выводу о необходимости создания совершенных по своей форме и содержанию художественных переводов.

Ключевые слова: Повторный перевод, переводчик, оригинал, художественные качества, стихотворения, творчество Махтумкули

COMPARATIVE ANALYSIS OF TRANSLATION OF WORKS AND POEMS IN ENGLISH AND UZBEKI (EXAMPLE OF MAKHTUMKULI'S POEMS)

Annotation

In literary criticism, special importance is attached to repeated translation and its level. The article is devoted to the study of re-translation of Makhtumkuli into Uzbek. The study is conducted through a comparison of translations 1960–2014. The skill of translators is revealed on the basis of a comparative typological analysis. The author comes to the conclusion that it is necessary to create literary translations perfect in their form and content.

Key words: Repeated translation, translator, original, artistic qualities, poems, Makhtumkuli's work

Introduction. The ranks of translators of the works of the great Turkmen poet Makhtumkuli are replenished every day. To date, the names of those who undertook the translation of the works of a skilled master of the word are known: these are Maksud Shaikhzoda, Zhumaniyaz Sharipov, Zhumaniyaz Zhabbarov, Muhammad Ali, Muzaffar Ahmad, Mirza Kenzhabek, Akhunzhan Safarov, Nasir Muhammad, Olim Turaev, Abdumumin Zhumaev, Zhumanazar Zulpiev, Ergash Achilov, Abdunabi Khamro, Muhammad Pirriev, Muhammad Azim. And if some of them translated into their native language only one poem by Makhtumkuli (M. Shaikhzoda, M. Ali), others - several poems (Zh. Zhabbarov, A. Safarov, N. Muhammad, M. Pirriev, A. Khamro), then a whole group of translators found an opportunity to publish separate collections of poems (Zh. Sharipov, M. Akhmad, O. Turaev, M. Kenzhabek, A. Zhumaev, Zh. Zulpiev, E. Achilov, M. Azim). Despite the fact that in new translations the emphasis was placed on poems of religious Sufi content, the translators tested their skills on poetic texts previously processed by their predecessors, as a result of which several versions of poems appeared, and in some cases even six, seven translation samples, which by itself puts the problem of re-translation on the agenda.

Literature review. In translation practice, the presence of several variants of the pearls of world masters of the word is considered a positive phenomenon. Such transfers

can be carried out not only in different periods, but also simultaneously.

Azat Sharafiddinov, Ahmad Atabaev, Aziz Said. Such attention to the text can be explained by a number of reasons: on the one hand, the increased attention of readers to the work that made a splash in world literature, on the other hand, as a "touch to the pen" of the writer, a test of his talent and creative potential. The same can be said about the translation of Magtymguly's poems. If in Soviet times the works of Makhtumkuli were published and republished only in the translation of Zh. Sharipov, with the independence of the Republic of Uzbekistan, a number of translators turn to Fraga's work, as a result of which several options arise at the same time. poems of the great poet.

In essence, "since the advent of translation, there has been a need for re-translation" [18. S. 7]. Well-known works after a certain time were reprinted again and again. For example, "Gulistan" by Saadi Sherazi has been translated into Turkic five times to this day: at the end of the 14th century. Saifi Sarai - under the name "Gulistan bit-Turks", in the 19th century. - Agakhi, at the beginning of the twentieth century. - Mulla Muradkhuja and Ahmad Jalil, then this work was published in Uzbek in the translation of Gafur Gulyam, Rustam Kamilov and Shoislam Shamukhamedov.

"There is a rule in translation: if a certain work is translated by a hundred translators, then it sounds different every time!

It is not for nothing that the great Goethe preferred his French translation to his own handwritten Faust. The presence of several versions of the translation of one work is not only a chain on the way to the discovery of this work, but also creates a number of opportunities for the reader: the reader among these translations will selectively read what he likes. And not only this. On the basis of intercomparison will be able to determine good and bad translations. In the literature of the peoples of developed countries, there are several translated versions of the pearls of the masters of the word, and this is taken for granted. And in the Uzbek literature, this phenomenon can be cited a number of examples: the appearance of several versions of the translation of Shakespeare's tragedies, the translation of Pushkin's novel in verse "Eugene Onegin" first by Aibek, then Mirza Kenzhabek, the simultaneous translation of Byron's "Don Juan" into Uzbek by Abdulla Sher and Sulaiman Rahman and others" [14].

Research Methodology. Despite the fact that a number of works have been translated several times, the problem of repeated translation has not been the object of special research in Uzbek translation studies. In some papers, reflections on this problem were only casually noted. In particular, in an article written on the occasion of a dispute about the translation of poems by R. Gamzatov, N. Vladimirova expresses her thoughts on the occurrence of several variants of translation of poems by a famous Avar poet [1]. In their study on the Uzbek translations of Lermontov's poems, S. Olimov and A. Matyakubov point out some aspects of the problem of repeated translation [12], in the textbook "Translation Workshop" in a separate article "Analysis of various translations B. Ilyasov reports that in addition to the well-known three translations of A. S. Pushkin's poem "The Monument" made by M. Shaikhzade, Mirtemir, R. Babazhan, there are three more translations of S. Rakhman, E. Samandar, M. Mirzaev, and immediately offers students the texts of three Russian-language versions of A. Aripov's poem "Goldfish" translated by A. Naumov, S. Severtsev and A. Fainberg [2].

In addition, this problem has been studied to some extent by E. Ochilov on the examples of translating 105 ruby. In his opinion, "the following factors are the reason for the retransfer:

1. Over time, any translation from a linguistic point of view becomes obsolete, and the reader of the new time finds it difficult to read it, complicating understanding.

2. Each translator wants to "touch the pen" of the great figures of the word, wants to test his abilities, the strength of his talent and undertakes a second translation.

3. Now the translation from the original is expanding, which was previously carried out through an intermediary language.
4. Low level of early translations, their non-compliance with the requirements [of the time. - F. S.] puts no- the need for re-translation" [13]. In "Problems of Retranslation" E. Ochilov comprehensively reflects on the questions about the reasons, the meaning of retranslation and the requirements for it [16]. And in the Explanatory Dictionary of Translation Terms, the author gives the following reasoning: "Of course, repeated translation is not always carried out as necessary and at the request of the translator. There are terms and conditions for re-transfer. As in the case when the performer failed, unable to perform better, or as before, the song that took place in the hearts of the listeners, so the readers do not need a translation that does not have superiority over the former one in any way. Meanwhile, looking at cases of repeated translations, along with examples that meet the requirements, one can come across samples made without any need, inconsistent with the level. The merciless law of retranslation is such that a translator who fails to make a translation superior to the previous one fails. Russian critic V. G. Belinsky noted the great importance for

word creation of repeated translations of masterpieces of world literature, such as Shakespeare's Hamlet. But new translations must not be copies of old or their variants" [17].

Analysis and results. When translating from closely related languages the situation is completely different: misra, byte (half-line) and banty (stanzas), sometimes the whole poem can be transferred to another language. At the same time, the translator's skill is manifested in the way he skillfully translates archaic and foreign words and expressions inherent only in the original language. The first poems of Magtymguly translated by Zh. Sharipov from the linguistic point of view have not yet become obsolete, since the translation was carried out not through an intermediary language, but from the original, that is, from the Turkmen language. Therefore, the second and fourth points of the classification can be applied to these translations: creative competition, the desire to test the strength of one's pen and the low level of translation samples with errors made in them.

Despite the fact that the achievements and shortcomings in the works of Zh. Sharipov were discussed in periodicals and a number of articles in various collections, these translations have not been the object of a special study until now. Attention was only drawn to such problems of translation from closely related languages as the translator getting into the "network" of false equivalents, the inability to distinguish between interlingual paronyms [3].

Of course, common traditions, development on the basis of a single poetic system create convenience in the translation of Uzbek and Turkmen poetry: one size - aruz (metric system of versification based on a certain alternation of long and short syllables, widely used in classical poetry) or barmak (a syllabic metre, based on the same number of syllables in each line), the similarity of the structure of bayts, couplets (a verse consisting of two half-lines) and bants (a verse stanza), a lot of rhymes, redifs (a word or a group of words repeating after a rhyme in each verse) and the experience of artistic mastery are present in the poetry of both peoples. And if it is possible to transfer from one language to another sizes, bytes, bows, and sometimes even entire poems, why not take advantage of it? In addition, words, lines, rhymes and redifs do not always pass into another language - sometimes it is necessary to change purely Turkmen, Arabic-Persian words, rhyme structures, lines and bows. The skill of a true translator lies precisely in the fact that he finds words and rhymes corresponding to the original. And Zh. Sharipov, as E. Ochilov rightly notes, in order to avoid the search for new rhymes, change the structure of bows, and despite the fact that archaic and Turkmen words may be familiar to the reader, he deliberately left them and followed the path of interpretation in subtext references [15]: Since the words "sebzabaz" and "teblebaz" that complete the rhyme are not familiar to the Uzbek reader, a change in the rhyme is also required here, and therefore, the structure of the bow. But Zh. Sharipov does not want to take on the difficulty of finding new rhymes:

To'rt o'tli keldilar, bari sabzaboz,
Hassalari yashil, oti tablaboz,
"Majlis davrasini qo'rmang buncha oz,
Odam ko'pdir, katta kurgil", dedilar [6].
Regardless of the purpose of the translation

The chik undertakes a new translation of the work, he must ensure the superiority of this translation over the previous one, at least in something. If it is not possible to provide a new interpretation in a second translation, to correct any shortcoming or error, and if the translation does not surpass the previous one from an artistic point of view, then there is not even a need to take up the work. All this is the main condition for re-translation. But Magtymguly's

translators in most cases could not surpass Zh. Sharipov from an artistic point of view, correct the mistakes he made.

Conclusion and recommendations. In my opinion, in the second, third and even fourth cases of translation, the same mistakes were repeated, as a result of which more and more translations of the poet's works were put on the agenda. As we can see, the level of repeated translation Magtymguly's works are different: in some cases, the shortcomings of previous translations were corrected, places abbreviated for some reason were added, in others, new ones were added to previously made mistakes, and the quality level of translations

falls lower, as a result of which most of them loses its artistic appeal; In a word, the translators could not surpass their predecessor Zh. Sharipov. Worst of all, most of these translations do not meet the re-translation requirements, as they do not outperform previous translations by any criteria.

Based on the foregoing, we come to the conclusion that translations of poetic works contribute to the manifestation of the translator's creative potential and it is necessary to create only literary translations that are perfect in form and content.

REFERENCES

1. Vladimirova N. Otkuda nachinayutsya poroki? [Where vices begin from?]. *Iskusstvo perevoda* [The art of translation], book 6. Tashkent, 1985. 178 p. (In Russ.).
2. Ilyasov B.A. *Praktika perevoda* [Practice of translation]. Termez, 1992. 56 p. (In Uzb.).
3. Kurambaev K. *Poyeziya Makhtumkuli v Uzbekistane* [Poetry Makhtumkuli in Uzbekistan]. Urgench, 1993. 130 p. (In Uzb.).
4. Kurambaev K. *Vossozdaniye natsional'nogo v poyeticheskom perevode i masterstvo perevodchika* [The reconstruction of the national in the poetic translation and the translator's skill]. *Perevod i otvetstvennost' perevodchika* [Translation and the translator's responsibility]. Tashkent, 2007. 110 p. (In Uzb.).
5. Taylakova M., Saparov M. *Nekotoryye zametki k uzbekskim perevodam proizvedeniy Makhtumkuli* [Some notes from Uzbek translations of the works of Makhtumkuli]. Tashkent, 2013. 146 p. (In Uzb.).
6. Makhtumkuli. *Izbrannyye proizvedeniya (Perevod J. Sharipova)* [Selected works (translate by J. Shari- pov)]. Tashkent, 1960. 85 p. (In Uzb.).
7. Makhtumkuli. *Proizvedeniya* [Works]. Ashgabat, 1992. 97 p. (In Turkmen.).
8. Makhtumkuli. *Izbrannoye (Perevod M. Kenjabeka)* [Favorites (translate by M. Kenjabek)]. Tashkent, 2004. 86 p. (In Uzb.).
9. Makhtumkuli — *Fragi. Izbrannoye (Perevod Jumaeva A.i J. Zulpiyeva)* [Favorites (translate by A. Juma- ev and Zulpiyev J.)]. Tashkent, 2008. 120 p. (In Uzb.).
10. Makhtumkuli. *Dunovenye vetra (Perevod Azima M.)* [Instants of the wind (translate by Azim M.)]. Bukhara, 2013. 200 p. (In Uzb.).
11. Makhtumkuli. *Pesn' solovya (Perevod E. Ochilova)* [The song of the Nightingale (translate by Ochilov E.)]. Tashkent, 2014. 320 p. (In Uzb.).
12. Olimov S., Matyakubov A. *Uzbekskiy perevodchiki Lermontova* [Lermontov's Uzbek translators]. Tashkent, 1989. 84 p. (In Uzb.).
13. Ochilov E. *Volshebstvo rubai (predisloviye)* [Magic of Rubai (Preface)]. *Muzika lubvi (Rubai)* [Music of love (Rubai)]. Tashkent, 2005. 98 p. (In Uzb.).
14. Ochilov E. *Uzbekskiy perevody proizvedeniy Makhtumkuli* [Uzbek translations of works of Makhtumkuli]. *Uzbekskiy yazyk i literatura* [Uzbek language and literature.]. Tashkent, 2008, no. 5, pp. 56–61. (In Uzb.). 16. Ochilov E. *Problemy khudojestvennogo perevoda* [Problems of literary translation]. Tashkent, 2014. 225 p. (In Uzb.).



Nigina SHUKUROVA,
Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi

Buxoro davlat universiteti dotsenti, PhD M.B.Ahmedova taqrizi asosida

MAKON VA ZAMON OLAMNING KONTSEPTUAL MANZARASI ASOSIY KATEGORIYALARI SIFATIDA

Annotatsiya

Maqolada olam manzarasida makon va zamon konsepti, xronotop va uning nutqning kognitiv birligi sifatida qabul qilinishi haqida fikr yuritilgan. Jahon tilshunolarining tadqiqotlari va ularda olam manzarasi atamasining berilishi haqida tahlillar olib borilgan.

Kalit so'zlar: Makon, zamon, xronotop, olam manzarasi, konseptsiya, kognitiv tadqiqotlar, til, dunyo tasviri.

ПРОСТРАНСТВО И ВРЕМЯ КАК ОСНОВНЫЕ КАТЕГОРИИ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ВЗГЛЯДА НА ВСЕЛЕННУЮ

Аннотация

В статье обсуждаются понятия пространства и времени, хронотопа и его принятие в качестве когнитивной единицы речи в ландшафте мира. Проанализированы исследования мировых лингвистов и употребление в них термина мировоззрение.

Ключевые слова: Пространство, время, хронотоп, картина мира, концепт, когнитивное исследование, язык, образ мира.

SPACE AND TIME AS THE MAIN CATEGORIES OF THE CONCEPTUAL VIEW OF THE UNIVERSE

Annotation

In the article, the concept of space and time, chronotope and its acceptance as a cognitive unit of speech in the landscape of the world are discussed. The researches of world linguists and the use of the term worldview in them were analyzed.

Key words: Space, time, chronotope, world view, concept, cognitive research, language, world image.

Kirish. Zamonaviy kognitiv tadqiqotlarda tilni insonning aqliy, intellektual faoliyatiga kirishning eng muhim vositasi sifatida talqin qilishga urinishlar olib borilmoqda [1], uning natijasi olamning lingvistik tasviridir - "dunyoni bilishda doimiy ishtirok etuvchi va idrok etilayotgan tajribani talqin qilish uchun namunalarini belgilab beruvchi maxsus tizimli shakllanishdir", deb ta'kidlaydi rus olimasi Maslova [2]. Makon va zamon dunyoning har qanday tasvirining kalitidir va ular haqidagi g'oyalarning o'zgarishi "har doim bilim taraqqiyoti, uning rivojlanishi bilan bog'liq" [3].

Adabiyotlar tahlili. "Olam manzarasi" atamasi fizika fani doirasida paydo bo'lgan va dunyoning fizik tasviriga nisbatan ishlatilgan (G. Xertz, M. Plank). Shunday qilib, M.Plank olam manzarasini "fizika fanlari tomonidan shakllantirilgan va tabiat qonunlarini aks ettiruvchi dunyo qiyofasi", dunyoning ilmiy-amaliy tasviri, ikkinchisini esa inson haqidagi yaxlit nuqtai nazar sifatida tushundi [4].

Dunyoning umumlashtirilgan g'oyasi sifatida olamning amaliy tasviri ikki bosqichda shakllanadi: birinchidan, inson his-tuyg'ular yordamida dunyoni tan oladi, so'ngra dunyoni hissiy, sub'yektiv idrok etish, atrofidagi dunyo to'g'risidagi universal bilimlar bilan almashtiriladi. Shunday qilib, olam manzarasidagi sub'yektiv va universal uyg'unlik uning muhim xususiyatlaridan biridir.

"Olam tasviri" atamasining sinonimi "dunyo modeli" (Gurevich A.Ya., Tsivyanyan T.V.), "dunyo qiyofasi" (Postovalova V.I., Leontiev A.N.). Shunday qilib, A.Ya. Gurevich dunyo modeli atamasini ishlatib, uni "odamlar voqelikni idrok etadigan va ularning ongida mavjud bo'lgan olam tasvirini quradigan koordinatalar tarmog'i" deb ta'riflaydi [6].

U dunyo modelini tashkil etuvchi umuminsoniy kategoriyalarni (zamon, makon, taqdir va dunyoda) kashf qilishga harakat qiladi, ular harakat yordamida odamlar atrofidagi dunyo qiyofasini etno dunyoqarashining asosi sifatida qabul qilishadi, u dunyoning tashuvchilari orqali

olamning muhim tezligini ifodalaydi va odamlarning ma'naviy hayotining natijasidir, deb ta'riflaydi [5].

Tahlillar. "Olam tasviri" atamasiga ta'riflar ishlab chiqilishi natijasida tilshunolar dunyoning ilmiy va sodda suratlarini ajratdilar. Dunyoning ilmiy manzarasi deganda "fanning fundamental tushunchalari va tamoyillari yordamida ishlab chiqilgan, ushbu fanning asosiy qoidalari chiqariladigan dunyo haqidagi eng umumiy g'oyalar tizimi" tushuniladi. Dunyoning sodda tasviri ostida "inson bilimi yoki boshqa ilmiy fanlardan va dunyoning ilmiy tasavvuriga ega bo'lishidan qat'iy nazar foydalanadigan" g'oyalar tizimi, "dunyo haqidagi g'oya" mavjud. Bu o'rtacha ona tilida so'zlashuvchilar uchun xos bo'lgan va uning ixtiyorida til tomonidan berilgan ilmiy umumiy tushunchalarga asoslanadi" [8], "voqelikni kontseptuallashtirish, qaysi ona tilida so'zlashuvchi tomonidan talab sifatida qo'yilgan"ni ko'rsatadi [7].

Voqelikni tavsiflash uslubiga ko'ra va til va tafakkurni farqlash asosida dunyoning kontseptual manzarasini va dunyoning lingvistik tasvirini ajratish mumkin. Dunyoning ikkala surati ham uch muddatli munosabatlar zanjiriga qurilgan: "obyektiv voqelik (bizdan tashqaridagi dunyo, tabiat va inson) - uning aqliy aksi - dunyoning kontseptual tasvirining ifodasi".

P. S. Gurevichning fikricha, dunyoning kontseptual tasviri ma'naviy, ideal, aqliy tuzilma. Inson ijodi dastlab fikrlarda, ruhda paydo bo'ladi va shundan keyingina belgilarga aylanadi [6].

Dunyoning kontseptual va lingvistik tasviri o'rtasidagi farqlar ularning asosida yotadigan turli kognitiv jarayonlar bilan izohlanadi: kontseptualizatsiya va toifalash. Kontseptualizatsiya - inson tajribasining ma'lum minimal birliklarini ideal mazmunli tasvirlashga qaratilgan, toifalash u yoki bu tarzda o'xshashlikni ko'rsatadigan yoki bir xil deb tavsiflangan birliklarni kattaroq toifalarga birlashtirishga qaratilgan.

An'anaviy lingvistik ma'noda kategoriya - bu qandaydir umumiy xususiyat asosida ajralib turadigan har qanday til elementlari guruhi; qat'iy ma'noda - ma'lum bir xususiyat (parametr), u "bir xil til birliklarining keng to'plamini cheklangan miqdordagi bir-biriga mos kelmaydigan sinflarga bo'linishi asosida yotadi, ularning a'zolari ushbu xususiyatning bir xil qiymati bilan tavsiflanadi".

Muhokama. Maqolada makon va zamon kategoriyalari ularning makon va vaqt haqidagi asosiy tushunchalar shaklida reklama matnlarida lingvistik funksiyasi nuqtai nazaridan o'rganiladi. Kategoriya va kontseptsiya o'rtasidagi bog'liqlikni ikkinchisini ob'ektlarning integral sinflari sifatida toifalarga guruhlashda kuzatish mumkin. Kategoriya tufayli inson his-tuyg'ularining umumiyliги va materiya shakllarining xilma-xilligi va uning harakat shakllari ma'lum bo'limlarda birlashtiriladi. Kontseptualashtirish va turkumlashtirish jarayonlari o'rtasidagi bog'liqlik toifalashning asosiy darajasida asosiy tushunchalar mavjudligida topiladi. Shunday qilib, keng ma'noda dunyo manzarasini voqelikni har tomonlama bilish natijasi, ya'ni ma'lum bir jamiyatda, ma'lum bir tarixiy davrda ma'lum bir hududda yashovchi ilmiy bilimlar, diniy g'oyalar, estetik, badiiy qadriyatlar yig'indisi, deb hisoblash kerak.

Olam manzarasi inson dunyoqarashidagi sub'ektiv va ob'ektiv, ma'naviy-individual va madaniy-tarixiy substansiyalarning sintezi natijasida vujudga keladi. U jamiyat faoliyati mahsulidir, tizimli xususiyatga ega. Bu dunyoning oyna tasviri emas, balki uning talqini. Dunyoning tasviri hodisalarni idrok etish va talqin qilishning o'ziga xos usuli bilan belgilanadi; bu dunyoqarashning asosi bo'lib, uning asosida inson dunyoda harakat qiladi; bu hodisa tarixiy jihatdan aniqlangan xususiyatga ega bo'lib, uning barcha subyektlari dunyo manzarasida doimiy o'zgarishlarni nazarda tutadi. Dunyo tasvirining subyektlari ham individual, ham turli xil ijtimoiy, kasbiy guruhlar va etnik jamoalar bo'lib, unda individual va jamoaviy komponentlarning mavjudligini belgilaydi. O'z navbatida, dunyoning alohida manzaralari yig'indisidan bir-biri bilan ma'lum kombinatsiyalarga kirib, dunyoning boshqa barcha tasvirlari shakllanadi.

Kontseptsianing mohiyatiga oid barcha qarashlar bir necha ilmiy yo'nalishlarga aylangan. Psixolingvistik yo'nalish vakillari (A. A. Zalevskaya, V. A. Pishchalnikova) kontseptsiyani "individualning kognitiv va kommunikativ faoliyatida o'z-o'zidan ishlaydigan, shaxsning aqliy hayoti va qonunlariga bo'ysunadigan dinamik tabiatning pertseptiv-kognitiv-affektiv shakllanishi" deb talqin qiladilar, natijada tilshunoslik nazariyasi nuqtai nazaridan ilmiy tavsif mahsuli sifatidagi tushuncha va ma'nolardan qator parametrlari bilan farqlanadi. Olimning fikricha, tushuncha sof individual xususiyatga ega: "Tushuncha shaxsning mulkidir".

Ushbu yondashuv nuqtai nazaridan R. M. Frumkina ta'kidlashicha, "kontseptsiya atamasi qulaydir, chunki bu so'z bizni nazarda tutgan voqelikni ta'kidlab, mantiqda qabul

qilingan tushuncha atamasidan abstrakt holda qabul qilish imkonini beradi". Lingvistik materialni tahlil qilish respondentlarning his-tuyg'ularini, shaxsiy qadriyatlarini va ma'lum bir tushuncha bilan bog'liq birlashmalarini hisobga olgan holda quriladi. Mantiqiy-goseologik yo'nalish vakili R. Pavilenisning fikricha, "tushuncha" "ma'no" tushunchasi bilan birlashtirilgan. Tushunchalar deganda "fikrlash jarayonining ob'ektiv mazmunini ifodalovchi, bir shaxsdan boshqasiga o'tishi mumkin bo'lgan mavhum ob'ektlar" tushuniladi.

Lingvokulturologik yo'nalish tarafdorlari tushunchaga quyidagi ta'riflarni beradilar:

Tushuncha "inson ongida madaniyat bo'lagi bo'lib, uning ko'rinishida madaniyat ruhiy dunyoga kiradi; "madaniy qadriyatlar yaratuvchisi" emas, balki oddiy odamning o'zi madaniyatga kirib, ba'zi hollarda unga ta'sir qiladigan narsa";

Tushuncha doimo yaxlitlikning bir qismi bo'lib, butun tizimning ta'sirini o'zida mujassam etgan. Kontseptsiya madaniyatning mikromodeli, madaniyat esa kontseptsianing makromodelidir [9];

"Ideal" olamidan nomga ega bo'lgan va insonning "haqiqat" dunyosi haqidagi madaniy jihatdan aniqlangan g'oyasini aks ettiruvchi ob'ekt;

Lingvomadaniyat bilan belgilangan semantik ta'lim; Muayyan etnik madaniyatning tashuvchilarining o'ziga xosligi va tavsifi.

Tushunchaning yuqoridagi ta'riflarida, ularning farqiga qaramay, o'xshashliklar mavjud: tushuncha deganda xalq madaniyatini aks ettiruvchi diskret, semantik hajmli birlik, fikrlash va xotira birligi tushuniladi. Kontseptsiya muammosiga lingvoantropologik yo'nalish vakillari (M.P.Odintsova, L.B.Nikitina) tilda aks etgan uning madaniy va psixologik jihatdan aniqlangan psixik mohiyatini anglagan holda obraz-kontseptsiya atamasini kiritadilar.

Xulosa. Tushunchaning o'zagini olamni hissiy idrok etish, uning kundalik bilimlari natijasi bo'lgan konkret-majoziy belgilar tashkil etadi. Mavhum xususiyatlar aniqroq bo'lganlarga nisbatan o'zboshimchalik bilan bo'lib, nazariy, ilmiy bilimlar natijasida olingan ob'ektlar haqidagi maxsus bilimlarni aks ettiradi. Ushbu belgilarning o'zaro joylashishi qat'iy ketma-ketlikni aniqlamaydi va tabiatan individualdir, chunki bu har bir alohida shaxsda kontseptsiyani shakllantirish shartlariga bog'liq. Shunga ko'ra, kontseptsiya qattiq tuzilishga ega emas. Lingvistik tadqiqotlarda kontseptsianing asosiy xususiyati uning antropotsentrikligi bilan belgilanadi. Shaxs tomonidan olingan ma'lumotlarni tasniflash va voqelik hodisalarini umumlashtirish jarayonida kontseptsianing ahamiyati katta. Kontseptsianing subyektivligi uning o'ziga xos xususiyati sifatida tan olinadi, bu subyektga voqelikning "bir xil" qismini tasvirlash uchun turli xil lingvistik vositalardan foydalanishga imkon beradi, chunki har bir so'zning orqasida "faqat u tomonidan obyektivlashtirilgan individual tuzilma mavjud".

ADABIYOTLAR

1. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. - М.: Языки славянской культуры, 2004. - 560-с.
2. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие. - М.: Тетра Системс, 2005. - 256-с.
3. Мейлах Б.С. Проблемы ритма, пространства и времени в комплексном изучении творчества // Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. - Л., 1974. - С. 3.
4. Планк М. Единство физической картины мира: Сб. статей. - М.: Наука, 1966. - 286 с.
5. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. - М.: Наука, 1988. - С. 869.
6. Гуревич П.С. Культурология. - М.: Изд-во «Знание», 1998. - 288 с.
7. Панова Л.Г. «Мир», «пространство», «время» в поэзии Осипа Мандельштама. - М.: Языки славянской культуры, 2003. - 808 с.
8. Апресян Ю.Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира // Избранные труды. Том II. Интегральное описание языка и системная лексикография. - М.: Школа «Языки русской культуры», 1995. - 767 с.

9. Зусман В.Г. Концепт в системе гуманитарного знания // Вопросы литературы, 2003. - № 2. - С. 3-29.
10. Sumaira Nawaz, Khaitova Gulshan Bahodirovna, and Akhmedova Mehrinigor Bahodirovna. "Explanation of Agricultural Terms in Dictionaries". Indonesian Journal of Innovation Studies, Vol. 18, May 2022, doi:10.21070/ijins.v18i.606.
11. Akhmedova Mekhrinigor. The meaning of spirituality: different approaches and development of the word. Science and practice: a new level of integration in the modern world. 2018/4/28. - P.110-113.
12. Islomov Eldor Yusupovich, Ahmedova Mehrinigor Bahodirovna. The essence of spirituality in the uzbek language. Xiii международная научно-практическая конференция " язык и культура", Челябинск, 26 апреля 2018 года. - P.12-15.
13. Bahodirovna A.M. "Semantic Field and Sema in Uzbek (In the Example of 'Ma'naviyat')". International Journal Of Inclusive And Sustainable Education, vol. 1, no. 4, Oct. 2022, pp. 77-80, <http://inter-publishing.com/index.php/IJISE/article/view/173>.



Otabek YUSUPOV,
PhD, Dean of the English Faculty-II
Samarkand State Institute of Foreign Languages
E-mail:otabeksam@gmail.com

Based on the review of Professor I.M. Tukhtasinov, Rector of the Samarkand State Institute of Foreign Languages.

INNOVATIVE METHODS OF TEACHING TRANSLATION

Annotation

This article tells about new innovative methods used in the translation process. In particular, the newest methods of teaching written translation and other types of translation are highlighted. Problems and shortcomings of teaching the translation process to students have been studied. In this article, we aim to consider the reasons for not using the new methods of translation in the practice of teaching a foreign language. Next, we consider the act of translation as a means of effective teaching a foreign language.

Key words: Translation process, innovative methods, terminology, language learning, Smart CAT, Memsource, SDL Trados, technology in translation.

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ПЕРЕВОДУ

Аннотация

В данной статье рассказывается о новых инновационных методах, используемых в процессе перевода. В частности, освещаются новейшие методики обучения письменному переводу и другим видам перевода. Изучены проблемы и недостатки обучения студентов процессу перевода. В данной статье мы стремимся рассмотреть причины неприменения новых методов перевода в практике обучения иностранному языку. Далее мы рассматриваем акт перевода как средство эффективного обучения иностранному языку.

Ключевые слова: Процесс перевода, инновационные методы, терминология, изучение языка, Smart CAT, Memsource, SDL Trados, технология перевода.

TARJIMA SOHASINI O‘QITISHNING INNOVATSION USULLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada tarjima jarayonida qo‘llaniladigan yangi innovatsion metodlar xususida so‘z boradi. Xususan, maqolada yozma tarjima jarayonini o‘rgatishning eng yangi usullari va tarjimaning boshqa turlari yoritib berilgan. Tarjima jarayonini talabalarga o‘rgatishdagi muammo va kamchiliklar o‘rganilgan. Maqolada biz chet tilini o‘qitish amaliyotida tarjimaning yangi usullaridan foydalanmaslik sabablarini ko‘rib chiqishni maqsad qilganmiz. Bulardan tashqari, tarjima aktini chet tilini samarali o‘qitish vositasi sifatida ko‘rib chiqamiz.

Kalit so‘zlar: Tarjima jarayoni, innovatsion usullar, terminologiya, til o‘rganish, Smart CAT, Memsource, SDL Trados, tarjimada texnologiyalar.

Introduction. The use of translation in language learning is a neglected area in foreign language teaching methodology. This is because translation is often seen as the goal or end product of learning, but rarely as a means of learning a language. Thus, while there is a fair amount of literature on learning to translate as an end in itself, there is little research on translation as a catalyst for language learning. When people see or hear a language they don't know, they naturally try to identify it (by asking what the language is or what the word or sentence means), or they simply ignore the word or sentence. The very act of identifying a language unit in a foreign language and assigning meaning to it includes the act of translation. This knowledge is based on the native language. In other words, ideas and meanings are tied to a particular language usage or native language expression, or new ideas or meanings can be constructed from it.

Literary review and Methodology. In recent years, the need to integrate a communicative approach in teaching a foreign language has become obvious. However, we believe that teaching grammar can improve students' proficiency and accuracy and help students master the syntactic system of a language.

Language use is seen as a more holistic activity. Language is understood not only as a means of communication, but also reflects the context in which it is used, such as native speakers' own culture and the sociolinguistic nature of the context.

Language learners naturally constantly translate from their native into a foreign language and vice versa. By learning a foreign language at an advanced level, they can pay closer attention to these marked elements. In other words, instead of working to eliminate errors each time, the translation method uses errors to its advantage by working at a higher cognitive level - the level of the language system.

Translation activities also provide excellent opportunities for language learning in terms of focusing on the theory of form. The act of translation, by its very nature, requires very close attention to both the form and the meaning in the source language in order to "transfer" the meaning to other forms in the other language.

When students translate, they see if the phrase makes sense or not. When understanding or staging in a foreign language does not make sense to them, they go into the details of the culture. For example, they may explore not only words but also the subverbal level, such as morphology, and their

study may extend to non-linguistic, cultural issues. Translation activity creates conditions for learning that generate cognitive processes (observation, formation and testing of hypotheses, as well as metalanguage) that allow students to acquire new and consolidate existing knowledge.

Interest in the information space in the world prompted translators from different countries to synthesize translation knowledge, skills and abilities. In the 20th century, there was a sharp push in the development of theoretical and practical translation activities, which provoked a complete change in the approach to translation activities. The demand for translation grew, and so did the supply. Translation became an integral part of the world community. Literally, all spheres of human activity developed. There was significant progress in the economic sphere between the countries. Professional translators of various fields, specialized areas of activity, extensive areas of knowledge were required.

It has become fundamentally important to improve the quality of translation among students of higher educational institutions by collecting intercultural and interlingual information, determining the type of source text, its style, genre and translation techniques, taking into account extra linguistic, stylistic, cultural and other factors. Without taking into account the above factors, students often experience errors or misinterpretations when translating, which lowers the quality of the translation. High-quality translation reflects to a greater extent not only the actual interlingual act of information transfer, but also carries an understanding of the intercultural communication aspect. It is important for a future qualified translator to have, in addition to professional competencies, also intercultural communicative competence, which allows you to convey to the addressee certain goals and objectives of any text, immersing him in an intercultural space.

“A translation will be considered complete if the translator has managed to know the depths of the culture of the people whose language he claims to know,” notes of the translator and teacher Minyar-Beloruichev, who made a great contribution to the theory and practice of translation [7,25].

In English practice, students' acquaintance with research and project activities begins only in senior years, the emphasis is on individual projects that dominate over collective ones. The successful implementation of project-based learning in the work of higher education is associated with a consistent modernization of the structure and content of the educational process and overcoming the existing stereotypes of university education [4].

The very concept of integration implies the creation of an inseparable whole, since integration is a term based on the Latin word *integer* - “whole”, used in many areas of scientific activity (in psychology, geopolitics, jurisprudence, history, economics, etc.), and in a general sense denoting the process of combining several similar objects into a single object.

Translation training at a University in the linguistic (translation) direction involves a large amount of independent work. Students receive a task, and do the main work at home, while in the process of classroom studies, verification, proofreading and editing of the completed version of the translation are carried out. Unfortunately, the number of hours allocated for classroom work does not allow checking all the material, does not allow students and the teacher to work out the text of the translation in full. In addition, novice translators do not have a real picture of the future profession, a full range of activities and responsibilities.

Discussion and results. Today, one of the trends in the modern translation industry is constantly the growing role of the technological aspect. A modern translator and translation company is expected to be ready to integrate into the customer's technologies, which is more important than the

actual translation skills. The structure of the technological component of translation activity includes:

1) work planning and coordination of the work of large groups of translators and related professions;

2) knowledge and ability to use cat tools (“just a Word” is not needed by anyone);

3) the ability to compile and manage the quality of translation memories (tm) and term bases (tb), which become much more important than dictionaries and the individual style of a translator (even if it is good);

4) the ability to work with non-standard formats (drawings, drawings, presentations, etc.);

5) the ability to perform post-editing of machine translation.

Thus, at present, the preparation of a translator who is ready to work in the modern market of translation services implies, along with mastering deep theoretical knowledge, the formation of a wide range of professional competencies, including the possession of various technical means of translation, project management skills, teamwork skills and so on [3].

Professors of London Metropolitan University decided to move away from the usual scheme of teaching translation and introduce information technology and the project method into the learning process. The introduction of information technologies in the educational process, and in particular in the training of written translation, takes place with the help of several disciplines. In subjects such as “Information Technology in Linguistics”, “Fundamentals of Information Technology” and some other students receive basic knowledge of the use of Internet technologies and specialized software in translation. The practical application of knowledge and the development of professional competencies of students occurs in the process of mastering the course “Workshop on computer translation”. Within the framework of this discipline, students get acquainted with the basics of using special translation platforms and programs: Smart CAT, Memsources, SDL Trados, etc. In addition, special attention is paid to the creation of terminological bases and translation memory. A separate block teaches the methodology for finding the correct translation of highly specialized terms, for which the materials presented in Part I of the textbook “Using the Internet in Translation” [2] and adapted versions of E. Pym's article on working with terminology are used [9]. In addition, students work with the Unitech Information System, take a course on “General technical training of linguists-translators”. With this course, they “learn about the 30 most common technical objects (mechanisms, devices, systems, etc.) that are common to different industries. The description of each object includes the definition, purpose, device, principle of operation, rules of operation and maintenance, examples of interaction with other objects. The description is adapted for people with non-technical education and contains not only text, but also illustrations, animation and video” [2].

At London Metropolitan University, translation is not immediately singled out as a separate discipline; for a significant period of time, students study it as part of the “Practical Translation Course”, which includes elements of both oral and written translation. One of the main textbooks for this discipline was the manual of Dr Marcella De Marco [5]. Special attention deserves Part 2 of the second section of this textbook, which is devoted to the translation of texts of various genres and functional styles. Dr Marcella De Marco to consider tasks and work them out in the form of role-playing games under the general title “Bureau of Translations”. For our part, we have slightly reorganized the role-playing games and turned them into tasks for standard translation projects.

The translation project is considered by us as a multi-level system, which differs from the usual understanding of

the project method in the learning process. A translation project is a task for a group of students. The number of participants is determined depending on the total volume of the text and the time allocated for its translation. Usually the group is divided into 2-3 mini-groups, where there is a project manager who also acts as one of the translators, 2-3 translators, a terminologist and an editor. The distribution of roles takes place at the preparatory stage: the "position" can be chosen at the request of the students, or maybe by lot. Each group is given a task to translate. This can be a scientific or popular science article, an information brochure, instructions for equipment, a presentation of a report / report, a set of personal documents, and so on. Sometimes students themselves offer texts for translation.

The main conditions for the work of the group: the text must be translated, edited, proofread and handed over at the designated time. All conditions must be met. If the group does not submit the text on time or with partial editing, then they receive penalty points (decrease in grade).

Due to the short time allocated for classroom work, almost the entire amount of translation and editing work, as well as part of the quality control, is transferred by students to independent work. At the first lesson after receiving the assignment, the project manager and the terminologist are the first to join the work. The main task of the manager at the initial stage is to correctly distribute the amount of work between the translators (usually, all members of the group translate, so the manager must give a smaller volume to the editor and terminologist and, accordingly, divide the bulk of the text between "free" translators). The text is not always in a convenient electronic format, sometimes students are given a copy of the document or its photograph. In this case, the manager must convert the text into electronic form and connect the rest of the group to work. **IMPORTANT:** all translation projects are carried out in specialized computer-aided translation programs (CAT-tools). The terminologist starts working together with the manager, works through the entire text, compiles a glossary and sends/transfers it to translators. If the project is voluminous or relates to unfamiliar topics (chemistry, energy, oil and gas, etc.), then certain points are analyzed at the next classroom lesson. Considering that students have special types of translations in parallel, such as: economic, legal, forestry and chemical-technological, some of the questions related to vocabulary can be removed at the preparatory stage.

After the main stage - translation, the editor is connected. This is probably the most responsible "position", as it is necessary to verify the entire text, subtract and correct inaccuracies. If there are many errors or the translation is made literally, the editor has the right to return the text to the translator for revision or inform the manager, and he must solve this problem. The teacher does not solve these problems. If the student responsible for the project asks for help, you can

advise, but do not take on the function of manager and guide the remaining activities.

Quality control is perhaps the most difficult moment. But here, too, there is an option to ease the burden on the teacher. The groups change their translations and their next homework is to evaluate the correctness of the translation made by classmates. The teacher asks for an extensive and detailed analysis of the translated text. In the first sessions, quality control can also be carried out in groups of 3-4 people. All actions are explained from the point of view of translation theory, several options for translation solutions are considered. At the beginning of the course, students get acquainted with the methodology of Dr Piero Toto [10], which is used in practice when working with written texts. Also, for an example of a practical analysis of the quality of translation, students study the materials of the translation schools "School of Industry Translators "AlliancePRO" and "Language School "LingvoContact".

This approach is relatively new in our practice, but there are already some positive results:

- Students learn to work effectively with special texts and their term systems;
- Using CAT-tools helps to master modern technologies and speed up many translation processes;
- Students gain teamwork experience and develop internal communication skills;
- Students acquire the skill of working in a stressful situation - a time limit and additional third-party control;

Conclusion. There are certain advantages for the teacher: with this division of tasks, the problems of individual students are clearly visible, you can work with them individually; the independent work block is double-checked, and the student has less chance of leaving the assignment undone; more class time is devoted to quality control and discussion of complex issues, which will have a positive effect in the future, helping students to independently evaluate translation decisions and choose the most suitable option. Thus, the method of translation projects described above helps students acquire the necessary professional competencies from the "Practical Translation Course". In addition, through the "Practical Translation Course", they can improve their skills and methods of translating various texts. In today's developing society. The demand for skilled translators is increasing. Many international universities offer practical translation courses. A number of such projects are being implemented in order to develop students' translation skills. As a result, we may see a number of world-class translators crop up in the near future. The methods and methods given in this article also serve as a basis for this. Innovations in general, and innovations in teaching translation in particular, are intended to ensure the evolution and modernization of the educational system, based on a balanced approach to the creation of innovations, rather than a race for quantity at the expense of quality.

REFERENCES

1. Association of College and Research Libraries. (2000). "Information Literacy Competency Standards for Higher Education." Retrieved from <http://www.acrl.org/ala/mgrps/divs/acrl/standards/standards.pdf>.
2. Choudhury R.; McConell B. (2013). "Translation Technology Landscape Report". The Netherlands: TAUS. Retrieved from <https://www.taus.net/downloads/finish/64-freereports/388-taus-translation-technology-landscape-report-april-2013>.
3. Doherty S.; . Moorkens J. (2013). "Investigating the Experience of Translation Technology Labs: Pedagogical Implications." *The Journal of Specialised Translation* (19): 122-136.
4. Doherty S.; Kenny D.; Way A. (2012). "Taking Statistical Machine Translation to the Student Translator". The Tenth Biennial Conference of the Association for Machine Translation in the Americas. San Diego: California.
5. De Marco, Marcella (2016) "The "engendering" approach in AVT". Target: International Journal of Translation Studies. Special Issue: Audiovisual Translation. Theoretical and Methodological Challenges, 28 (2), 314-325.
6. Latyshev L.K. Translation technology: Textbook for the training of translators: (From German) M. : NVI-Thesaurus, 2010. 278 p.
7. Minyar-Beloruchev R.K. How to become a translator. M., 2011. 143 p.

8. Nord, C. Text analysis in translation: theory, methodology and didactics Application of the model for translation-oriented text analysis. Amsterdam: Rodopi, 2005. Pp. 39–48.
9. Pym, Anthony (2009): Using process studies in translator training. Self-discovery through lousy experiments. In: Susan Göpferich, Fabio Alves and Inge Mees, eds. Methodology, Technology and Innovation in Translation Process Research. Copenhagen: Samfundslitteratur, 135–156.
10. Toto P. (2021) 'Flipped Classrooms and Translation Technology Teaching: A Case Study', in C. Wang B. Zheng (eds.), Empirical Studies of Translation and Interpreting: The Post-structuralist Approach. London: Routledge, pp. 240-258.



Нодира ЯХШИБОВЕВА,

Национальный университет Узбекистана
Преподаватель кафедры французской филологии
E-mail: nodira.1001@mail.ru

Основываясь на рецензии д-р филол. наук. проф. А Якубова УзГУМЯ

THE ROLE OF TOURISM TERMINOLOGY IN FRENCH

Annotation

This article is devoted to the specifics of international terms related to the tourist terminology system in French explanatory dictionaries, as well as the study of the theoretical foundations and the definition of socio-cultural and special terminology of the "tourism" industry. About touring, which, as a phenomenon of civilization, being a modern mass form of travel organization, realizes the needs of the individual associated with the diversification of opportunities and competencies.

Key words: French tourist terminology, terminology system, explanatory dictionary, borrowing, terminological combinations.

РОЛЬ ТЕРМИНОЛОГИИ ТУРИЗМА ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Данная статья посвящена специфике международных терминов, относящихся к туристической терминологической системе, во французских толковых словарях, также изучению теоретических основ и определению социокультурных особенностей терминологии отрасли «туризм». О туризме, который как феномен цивилизации, являясь современной массовой формой организации путешествий, реализует потребности личности, связанные с диверсификацией возможностей и компетенций.

Ключевые слова: Французская туристическая терминология, терминосистема, толковый словарь, заимствование, терминологические сочетания.

FRANSUZ TILIDA TURIZM TERMINOLOGIYASINING O‘RNI

Annotatsiya

Mazkur maqola fransuz izohli lug‘atlarida turistik terminologiya tizimiga oid xalqaro terminlarning o‘ziga xos xususiyatlari, shuningdek, nazariy asoslarini o‘rganish va "turizm" sohasining ijtimoiy-madaniy va maxsus terminologiyasi tasnifiga bag‘ishlangan. Sivilizatsiya fenomeni bo‘lgan, sayyohlik tashkilotining zamonaviy hamda ommaviy shakli bo‘lgan turizm haqida, imkoniyatlar va kompetensiyalarni diversifikatsiyalash bilan bog‘liq shaxsning ehtiyojlarini to‘liq anglab yetish haqidadir.

Kalit so‘zlar: Fransuz turistik terminologiyasi, terminologiya tizimi, izohli lug‘at, o‘zlashtish, terminologik kombinatsiyalar.

Туризм в науке позволяет связать научную составляющую с исследовательской, авантюрной или спортивной практикой, а также это огромное богатство для лингвистики. Научные исследования могут иметь различное место в мотивации туристического путешествия или как предлог быть основной мотивацией для практики. Туризм культуры с научным содержанием, соответствует туризму культурное и историческое наследие, пользующееся надзором (медиа, анимация, научная интерпретация). Размер научный является неотъемлемой частью предложения, что отличает его традиционные туристические термины. Представления о культуре и наследия извлекают выгоду из широкого определения, объединяющего природное, социальное окружение и исторические аспекты.

На сегодняшний день, туризм является как феномен цивилизации, организации путешествий, который реализует потребности личности, связанные с диверсификацией возможностей также компетенций. Коммуникация в туристической сфере создает дискурс, в полной мере отражающий многомерность целей, тем, ценностей и разнообразие участников процессов взаимодействия. Формирование туристического дискурса отражает динамику социокультурного развития: качества жизни туризм является не только признаком подготовки к диалогу и интеграции этнических сообществ, но и подготовкой к глобализации.

В лингвистике возрос интерес к описанию подъязыков, обслуживающих профессиональные сообщества. Терминология становится употребительной не только в профессиональной сфере, но активно проникает в разговорный язык. В связи с этим возрастает и научный интерес к проблемам терминологии. Современные лингвистические исследования затрагивают вопросы особенности научных текстов, структуру концептов терминологии и пути их образования, вопросы упорядочения терминологических систем.

Терминология туризма появилась совсем недавно, и почти во всех языках продолжает пополняться новая лексика. Современные возможности мобильности создают новые условия для развития туризма.

Особенности французской туристической терминосистемы в науке еще недостаточно изучены по сравнению, например, с французской и узбекской туристическими терминосистемами[1]. С другой стороны, Франция является страной, которая популярность направлением для туристов на высшем уровне, и благодаря деловым отношениям с другими странами, существует большой поток как коммерческих, так и туристических поездок. В этой связи уместно обсуждение особенностей французской туристической терминологии.

В данной статье рассматриваются основные формальные и семантические особенности во французской системе терминологии туризма.

Исследование основано на специализированных туристических текстах, электронных версиях туристических путеводителей и французских толковых словарях[2].

Анализируя совокупность туристической терминологии, ее можно разделить на несколько групп в зависимости от происхождения: собственно французская, заимствованная из других языков.

Французскую терминологию можно разделить на ряд тематических подгрупп, которые представляют реалии французской жизни, представляющие интерес для туристов.:

гастрономия – grillades, soupe quotidienne, cidre brut, foie gras, cru classé;

спорт – velo, escalade;

история страны – révolution française, Empire, petit général, jacobin, château de Versailles;

кинематограф – Palais des Festivals et des Congrès de Cannes, Festival international du film de Cannes, Salon Indien du Grand Café;

мода – haute couture, prêt-à-porter, boutique;

наука – observatoire, Académie des sciences;

география – ambiance volcanique, Canal du midi, Pyrénées;

культура – la musique troubadour, passe-livres[3].

Исследователи сосредоточились на винодельческой традиции, которая глубоко укоренилась во французской культуре. Эта традиция повлияла на многие сферы жизни Франции, включая развитие специализированной индустрии туризма – tourisme oenologique (винный туризм).

В результате лексика, связанная с виноделием, занимает видное место в терминологии французского туризма. К винодельческой терминологии помимо собственно технических терминов (assemblage de vin, cuvée, cépages bordelais merlot, cabernet franc et sauvignon) примыкают и культурные термины (ateliers de dégustation, des circuits de découverte), а также названия вин и винодельческих компаний (Bordeaux, Medoc).

Заемствованные, прежде всего английские, термины широко представлены во французской терминосистеме туризма. Дело в том, что первоначально туризм зародился в Англии, в связи с чем заимствования из этого языка присутствуют в большом количестве в туристической терминологии всех языков[4].

Во Франции сложилось неоднозначное отношение к заимствованиям из английского языка. В разные годы был принят ряд законов, регулирующих употребление слов английского происхождения в различных сферах общественной жизни (1975, 1986, 1994). Словари «Petit Robert», «Grand dictionnaire Hachette-Oxford», «Le Petit Larousse», следуя общегосударственной политике, в своих изданиях неизменно отмечают англицизмы с примечаниями об их нежелательном употреблении и о рекомендованной официальной замене: motor-home – autocaravane, package – achat groupé, forfait.

Характер заимствованных слов во французской туристической терминологии указывает на то, что чрезмерные заимствования в данном случае невозможны. Например, словарь туристических терминов «Petit dico du tourisme» из 900 слов и выражений, включенных в словарь, отмечает 33 англицизма, что составляет 3,7%, тогда как, например, в русской туристической терминосистеме заимствований существенно больше – 60,3%, по наблюдениям Л.В. Виноградовой.[5] Единая терминология особенно важна в туристическом секторе, где международные контакты – это все. Например, английские заимствования типа rafting, camping-car, motor-home, touropérateur понятны носителям разных

языков, тогда как их французские эквиваленты gadeau en eau vive ou gadeau, autocaravane, organisateur de voyages вызывают затруднения в понимании у туристов, посещающих Францию. Отмечается тенденция появления терминологических сочетаний, образованных с использованием французской и английской части.

Такие термины отмечены Н.С. Шарафутдиновой и обозначены как гибридные двуязычные неологизмы, содержащие английские элементы. В качестве примеров можно привести сочетания, образованные по модели N+N: billet open, saut maxi-bungy[6].

Появление новых слов во французской терминологической системе туризма является результатом как процесса заимствования, так и словообразовательных процессов собственного языка. Термины – неологизмы, обозначающие новые явления и предметы в этой сфере, образуются на основе активных словообразовательных моделей современного французского языка.

В процессе анализа мы выделили несколько способов пополнения французского туристического словаря:

Один самых главных является морфологический способ: caravane – caravanier, -ière, (1. Utilisateur d'une caravane. 2. Personne pratiquant le tourisme en caravane. Note: On peut admettre l'usage adjectival du terme «caravanier»).

Анализ слов и выражений, включенных в словари туристических терминов «Petit dico du tourisme» и «Glossaire: les mots du tourisme», показал, что наиболее продуктивными являются производные, образованные с помощью следующих суффиксов и префиксов:

суффикс –ment: débarquement, enregistrement, encaissement; (2,5%)

суффиксы –iste и –isme (2,3%): bagagiste, naturisme; суффикс –age: atterrissage, décalage, amerrissage; (1,4%)

префикс pré-: préavis, precaution (0,7%);

Также продуктивным способом образования неологизмов является словосложение: coffre-fort, hôtel-club (1,6%).

Далее рассмотрим семантический способ (изменение значения слова), например: bourse professionnelle: Larousse дает следующее определение слову bourse – petit sac souple pour mettre l'argent et de menus objets (маленькая эластичная сумочка для денег и мелких предметов). Или второе значение Argent disponible, resources (имеющиеся деньги, денежные ресурсы)[7].

В туристической терминологии сочетание bourse professionnelle получает несколько иное значение: manifestation permettant un échange d'informations ou des négociations entre professionnels d'un ou de plusieurs secteurs d'activité sur les problèmes les concernant. – деятельность по обмену информацией или по ведению переговоров между специалистами одного или нескольких секторов)[8].

Contingent, n.m.: Larousse дает несколько определений:

1. Quantité attribuée à quelqu'un ou qu'il fournit (установленное количество для кого-то (для поставщика).

2. Part qui incombe à une collectivité locale et qui fixe sa contribution au financement de certaines dépenses (доля ответственности местной власти(коммуны) и ее установленный вклад в финансирование определенных расходов).

3. Quantité de marchandises prévue par un contingentement (количество товаров по лимиту).

4. Groupe fournie par un État, un territoire (группа людей или территория, поддерживаемая государством).

5. Ensemble des jeunes qui, au cours d'une même année civile, sont appelés au service national actif ou à la journée d'appel de préparation à la défense (A.P.D.), dans le cadre de la réforme du service national (Молодые люди, которые в течение календарного года призваны на действительную и военную службу или на подготовку к ней в рамках реформы государственной службы).

В туристической терминологии это слово приняло следующее значение: capacité d'hébergement ou de transport attribuée par un prestataire à un tiers. Note: Le terme «allotement» ne doit pas être employé (вместимость жилья или транспорта, присвоенная поставщиком услуг).

3. Формирование терминологических сочетаний: tourisme de congrès; limite d'enregistrement; entre-saisons, demi saison; croisière côtière; industrie de l'hébergement; gîte et couverts. Как показывает анализ примеров[9], терминологические сочетания образуются на основе наиболее распространенных словообразовательных моделей французского языка:

N + N: voiture couchette; journée clients; déjeuner buffet

N + Adj.: liaison aérienne; bronzage artificiel; buffet froid

N + de + N: hall de depart; appel de réveil; porte de débarquement

N + prép. + N: voyage à forfait; aéroport en ligne; frais d'agence

N + prép. + syntagme nominal: vol sur l'aviation civile; fontaine à eau chaude.

4. Аббревиация – способ создания терминов, которые представляют собой названия различных организаций, обеспечивающих обслуживание туристов: A.T.A.F. - Association des transporteurs aériens de la zone francophone. Fondée en 1950.; A.N.I.T. - Agence nationale pour l'information touristique. Collecte et diffuse les informations touristiques[10].

При анализе формальных особенностей французской туристической терминосистемы мы можем отметить наличие различных типов терминов:

простые: rabais, vignoble;
сложные: thalassothérapie, omniprésent, publipostage;

связные терминологические сочетания: justificatif des dépenses, heure de pointe;

свободные терминологические сочетания: jardin tropical, liaison aérienne, hôtesse d'accueil.

Стремление использовать собственные языковые средства характерно при номинации реалий французской культуры, обозначающих гастрономические, спортивные, виodelьческие, кинематографические явления.

Таким образом, образование туристической терминосистемы является актуальным процессом современного французского языка. Сфера туризма активно развивается, вместе с этим формируются и новые термины. Наблюдение над созданием новой терминосистемы дает возможность проследить активные процессы в системе французского языка и выявить их специфику.

Развитие научного туризма основано на обновлении туристских мотиваций. Это подтверждает развитие, основанное на экологизации практик, росте культурного и экологического посредничества, экзистенциальных и экспериментальных исследованиях, придающих новое значение или оправдание путешествиям, и, наконец, этический и воспитательный волонтеризм. В настоящее время в лингвистике возрос интерес к описанию подъязыков, обслуживающих профессиональные сообщества. Терминология становится употребительной не только в профессиональной сфере, но активно проникает в разговорный язык. В связи с этим возрастает и научный интерес к проблемам терминологии. Современные лингвистические исследования затрагивают вопросы специфики научных текстов, структуру терминов и пути их образования, вопросы упорядочения терминологических систем и это станет гораздо интереснее в сравнения с узбекской терминологией.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аверьянова Ю.Ю. Иноязычные вкрапления в языке туристической индустрии / Аверьянова Ю.Ю. // Знак: проблемное поле медиаобразования. – 2016. - №4 (21). – С. 59-61.
2. Воронкова И.С. Лингвистическое освоение чужой действительности (на примере русско-французских языковых процессов рубежа XVIII-XIX веков): автореферат дис. ... канд. филол.наук. – Воронеж, 2011. – 24 с.
3. Зырянова М.В. Реноминация лингвокультурных реалий (на материале французских переводов пьес Чехова А.П.): автореферат дис. канд. филол. наук. – Воронеж, 2011. – 24 с.
4. Размещено на
5. Виноградова Л.В. Терминология туризма английского и русского языков в синхронном и диахронном аспектах : автореф.дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Виноградова Л.В. – Великий Новгород, 2011.- 23 с.
6. Загоровская О.В. Динамические процессы развития сферы лексики тематической сферы «туризм» в русском языке новейшего периода / Загоровская О.В., Алькудах А.К.М.// Известия ВГПУ. – 2016. – №1 (270). –С. 164-168.
7. Гагарцева А.В. Организация культурно-познавательного туризма Франции / Гагарцева А.В., Калоева З.Ю. // Научно-исследовательские публикации. – 2014. – №8 (12). – С. 91-95.
8. Делабарр О.А. Организация туризма во Франции / Делабарр О.А., Рубцов В.А. // Экологический консалтинг. – 2014. – №2. – С. 2-18.
9. Гришаева Л.И. Парадоксы медиалингвистики / Гришаева Л.И.; Воронеж. гос. ун-т, Фак. романо-герман. филологии. – Воронеж : Наука-Юнипресс, 2014. – 295 с.
10. Гусева Ю.П. Процесс фонетической адаптации заимствований и его отражение в словарях// Гуманитарные научные исследования. 2012. № 6